

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

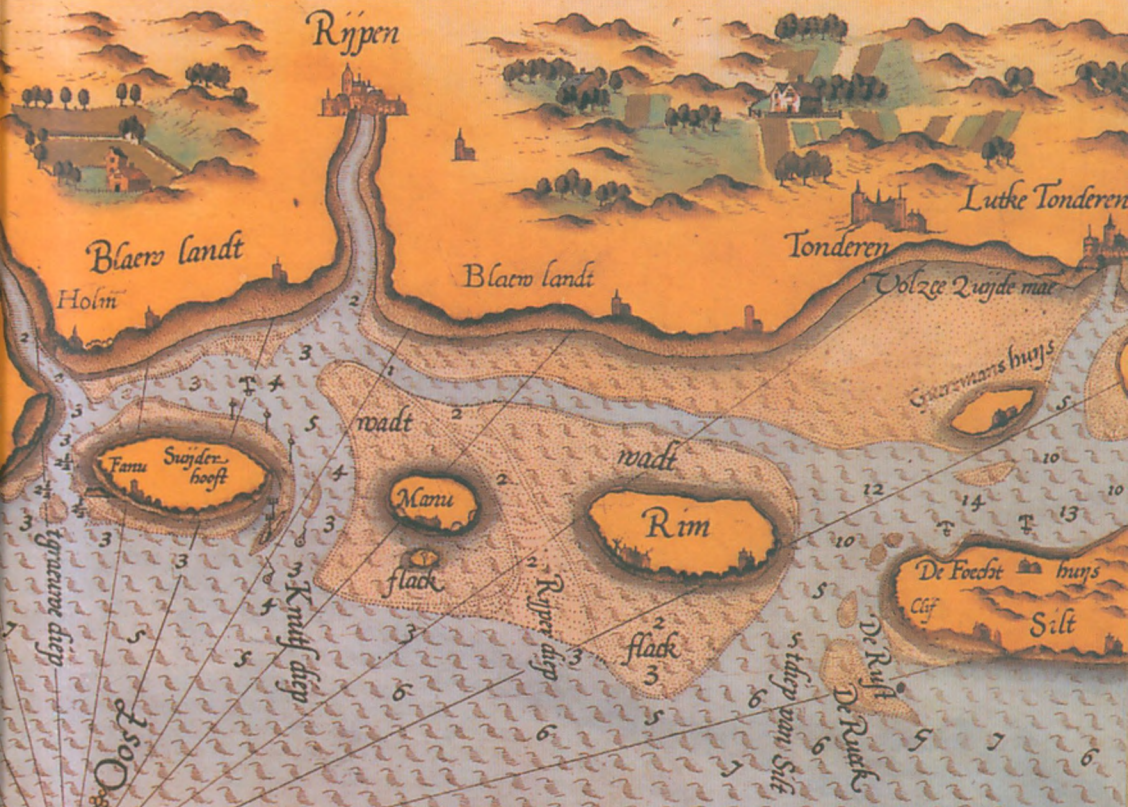
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

vicus Rima insula ubi illi fueris ex opposito
Aldus verthoont hem Rim, alst divers van v. is.

Hoc parto pratenaugantibus se exhibet Silt insula
Aldus verthoont hem Silt als men daer voer bij seylt.

Rim

Silt

RØMØ

et vesterhavspræget samfund

RØMØ

et vesterhavspræget samfund

Tilegnet min familie

Bert Kelm

RØMØ

et vesterhavspræget samfund

*Øens tilblivelse, herrer og befolkning
samt deres erhverv og boliger indtil omkring 1900*

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland og
Rømø Lokalhistorisk Forening

Aabenraa og Rømø 2006

Bert Kelm: RØMØ – et vesterhavspræget samfund
Øens tilblivelse, herrer og befolkning samt deres erhverv
og boliger indtil omkring 1900
Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og
Rømø Lokalhistorisk Forening

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

Fotos uden kildeangivelse er taget af forfatteren.

Matrikelkort: © Kort & Matrikelstyrelsen

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S • Haderslev

ISBN 87-7406-104-6

ISSN 0109-9264

Redaktion: Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland og
Rømø Lokalhistorisk Forening
takker for tilskud til udgivelsen fra
Rislum Fonden
Carl Petersen, Juvre

Omslagsbilledet:

*Waghenaers søkort fra »Spiegel der Zeevaerdt« (1585) med Rømø -
»Rim« – i profil. Udsnit. Det Kongelige Bibliotek.*

Indhold

Forord	7
1. Geografi og geologi	9
2. Øens herrer gennem tiderne	20
3. Øens befolkning og uddannelse	41
4. Øboernes erhverv indtil midten af 1600-tallet	50
5. Erhvervsstrukturen 1650-1860	83
6. Næringsveje fra 1600-tallet til 1860	92
7. Økonomiske forhold før 1800	141
8. Bebyggelse, bygninger og boligindretning	164
9. Navneskik og arvedelinger	226
10. Ejendommenes definitioner	240
11. Kilder til ejendomshistorien	244
Kildefortegnelse og noter	274
Forkortelser	280
Rømø's kommandører	281

Forord

En første udgave af denne bog udkom i 1999 som bind I af bogrækken 'Rømø - et vesterhavspræget samfund.' Værkets formål er at offentliggøre en systematisk samling af oplysninger om Rømøs gamle huse og deres beboere, med andre ord en registrant over øens ejendomme og deres beboere gennem tiderne. Rækkens første bind udgør en slags ramme for denne registrant, der i 4 yderligere bind beskriver 195 ejendomme. Som sidste bind er planlagt et personregister for at lette benyttelsen og som hjælp for slægtsforskere.

Bogrækkens første bind er ikke bare en indledning til registranten, men det giver en generel gennemgang af de ejermæssige og administrative forhold på Rømø. En beskrivelse af øens erhvervsstruktur med særlig vægt på økonomiske forhold fra reformationen indtil 1800-tallet sammenfatter det, man kan læse i den foreliggende litteratur og som kan udtrages af en del hidtil ikke benyttede arkivalier. Et kapitel om byggeskik beskriver de gamle Rømø-huses indre og ydre detaljer. Der fortælles også lidt om typiske Rømø-navne, hvilket kan være til hjælp ved slægtsforskning. I bogens sidste kapitel findes en beskrivelse af kilderne, det vigtigste utrykte materiale, som interesserede kan arbejde videre med.

Bogens generelle indhold har betydet, at den blev udsolgt efter kort tid. På grund af den almene interesse har Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde med Rømø Lokalhistorisk Forening sørget for denne nyudgave.

Nyudgaven indeholder en hel del nye oplysninger bl.a. i kommandørlisten. Der er rettet mindre fejl i teksten såvel som i enkelte tabeller, som følge af at mit arbejde med historien om over 200 ejendomme har ført til nye oplysninger om en række personer og deres bosted. I kapitel 11 er tilføjet oplysninger om to senere opdagede kilder, en ekstraskatteliste fra 1789 og en sømandsliste fra 1799.

Siden jeg begyndte på udforskningen af Rømøs ejendomshistorie for mere end 20 år siden, har jeg fået stor hjælp fra mange

mennesker og institutioner. Her skal nævnes arkiver, biblioteker og museer i Danmark, i Nordtyskland og i Holland, der med stor velvilje har stillet deres ekspertise til rådighed. Rømøs beboere har hjulpet med at finde dokumenter og har åbnet deres ejendomme for særlige undersøgelser, bl.a. de dendrokronologiske, der blev gennemført med hjælp fra Nationalmuseet og Hamborg Universitets Institut for Holzbiologie. Velux Fonden har støttet undersøgelserne. De talrige hjælpsomme enkeltpersoner kan desværre ikke nævnes her. Alle har medvirket, og bogen bygger på disse manges støtte. For fejl og mangler hæfter dog kun jeg selv.

Ikke mindst bør Historisk Samfund for Sønderjylland takkes, fordi samfundet antog bogrækken til udgivelse i sin skriftrække. Dr. phil. Lars N. Henningsen påtog sig et meget betydeligt arbejde i forbindelse med redaktionen. Uden Anne Harring, der har foretaget den første tilretning af manuskriptet til et læseligt dansk, ville bogen aldrig være blevet til noget. Hun fortjener en særlig tak. Bag nyudgaven står også Rømø Lokalhistorisk Forening, og jeg takker mine bestyrelseskollegaer for deres støtte ved projektet.

Uden finansiel hjælp kunne bogen ikke udgives igen. Et større beløb blev ydet af Carl Petersen i Juvre, der også har hjulpet med mange oplysninger til registerbindet. I særlig grad har Rislum-Fonden nu som før ydet et bidrag. Tak for det!

Rømø og Hamborg, september 2006

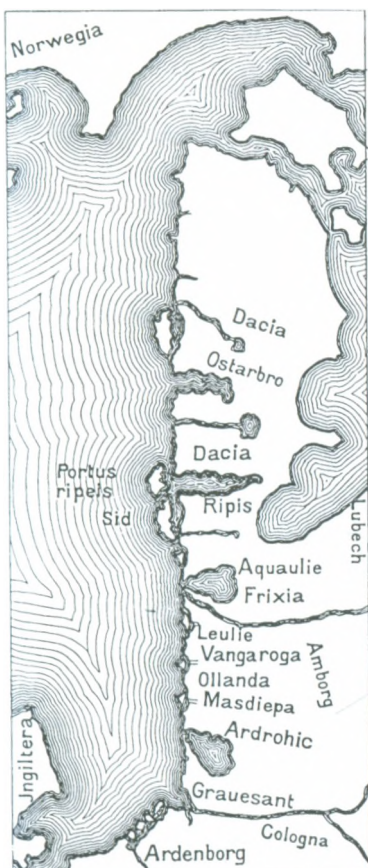
Bert Kelm

Kapitel 1: Geografi og geologi

Kort over Rømø

Kort er et godt udgangspunkt for egns- og ejendomshistoriske undersøgelser. Derfor skal de vigtigste kort over Rømø omtales og gengives her.

Det såkaldte »mediceiske kort« fra 1351 er mig bekendt det ældste kort, hvor der er gengivet en større ø ud for »Portus ripeis« (Ribe havn), dog uden at øens navn er anført.¹ Syd for denne ligger en anden ø, hvis navn kan tydes som »Sid«, hvilket formentligt står for Sild. Det kan ikke siges, om kartografen med øen ud for Ribe har tænkt på Fanø eller Rømø. Men den strategiske betydning af en ø foran indsejlingen til middelalderens vigtige havn i Ribe fremgår klart af dette søkort (billede 1).

Søkort er i almindelighed de kort, hvor vi får de første geografiske beskrivelser. Sørejserne var dengang ofte mindre farlige end færdene til lands. Biskop Adam af Bremen kom ikke bare selv ad søvejen til Ribe, han beskrev også omkring år 1080 søvejen derfra til det hellige land. Udmærkede søkort blev udarbejdet af hollæn-

Billede 1:

Kort fra det Mediceiske søatlas (1351). Måske er det Rømø som er aftegnet ud for »Portus Ripeis« (Ribe havn) og nord for Sid (Sild).

BOILERDSANDT.

RES

INSVIA
ROMM.

Helmbogen
Juere

Heide
Toffum

Bolydmarck

Twis
mark

Königs
marck

Krawdall

Lakolck

Scharnsberg

S. CLEMENS.

Sonder
thonet

Borg

Wetergarde

Hiede

Heide
matt

Wefermarck

königs marck
hauer.

Portus
Navium.

Ironmoes.

Oterby

Portus
Suder
hauen.

Lvsensoffe.

Leyse
Tief.

Leyse

Rvden

Wzall.

derne sent i 1500-tallet, da deres søhandel kulminerede. Et eksempel er Waghenauers kort fra 1585 (omslagsbillede), hvor Rømø ikke blot er gengivet på normal måde men også i profil. Sådan oplevede sømændene øen, mens de sejlede forbi. Kirken, møllen og andre bygninger, som rager op over omgivelserne, skulle hjælpe med navigationen. Alt i alt en meget flot fremstilling af kysten og havet, inklusive en del søuhyrer.

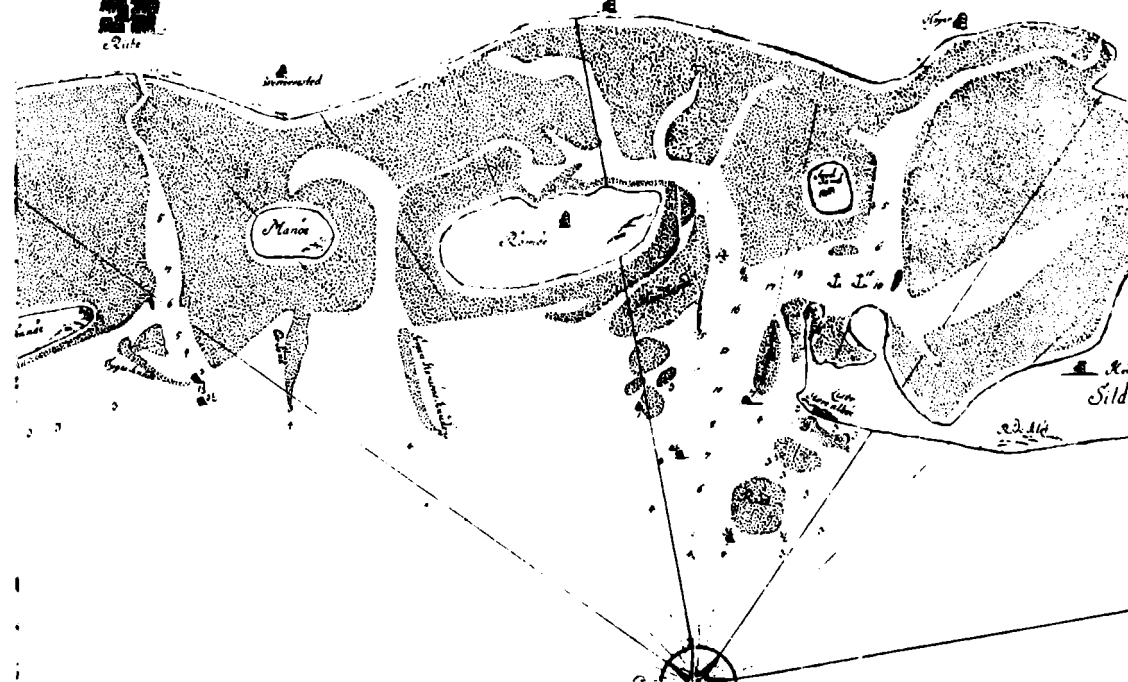
Det første præcise kort over Rømø, nu med indtegning af alle øens geografiske forhold, blev udarbejdet i 1643 af en »Mathematicus« fra Husum, »Johannes Mejerus«. Han havde i 1642 fået ordre fra Kong Christian IV på at lave kort over en del af landet og afleverede bl.a. Rømø-kortet på orlogsskibet »Trefoldighed« i juni 1644, efter slaget ved Lister dyb.² Johannes Mejer må have opholdt sig på øen i længere tid for at kunne måle så nøjagtigt (billede 2). Kun placeringen af Sønderlandets byer er forkert. Kortet blev udgivet i 1652 sammen med mange andre Mejer-kort som en del af Danckwerths atlas over hertugdømmerne Slesvig og Holsten.³ Johannes Mejers kort blev forbillede for alle følgende kort op igennem 1700-tallet.

Da disse kort ikke egnede sig som søkort, blev der udarbejdet nye kort i 1600-tallets sidste årtier såsom Niels Hegelunds fra 1689 (billede 3). Også Danmarks søkortdirektør Jens Sørensen fik til opgave at udarbejde en ny opmåling af hertugdømmernes vestkyst. Han rejste til Sønderjylland, hvor han mange steder foretog opmålinger med sin »milevogn«, en opfindelse han selv havde gjort. Den blev normalt trukket af to heste. Han sad selv på vognen eller måtte ved vanskelige vejforhold også gå ved siden af den. Vandløb måtte en gang imellem overvindes ved at bære vognen sammen med en hjælper. Hjulenes omdrejninger blev målt og omregnet til den kørte vejstrækning.

Jens Sørensen har efterladt sig en dagbog, ud fra hvilken man kan følge hans virksomhed.⁴ Han kom til Rømø den 4. oktober 1695 og boede ved havnen (»Søndre Hoved«) hos Jesper Ørum, som var fuldmægtig hos toldereren, kromand og senere stifter af navigationsskolen. Han blev på øen til den 8. oktober og foretog opmålinger overalt på og omkring øen. Bl.a. »afpejlede« (målte) han strækningen fra landfogeden, Torben Svendsens hus i Øster-

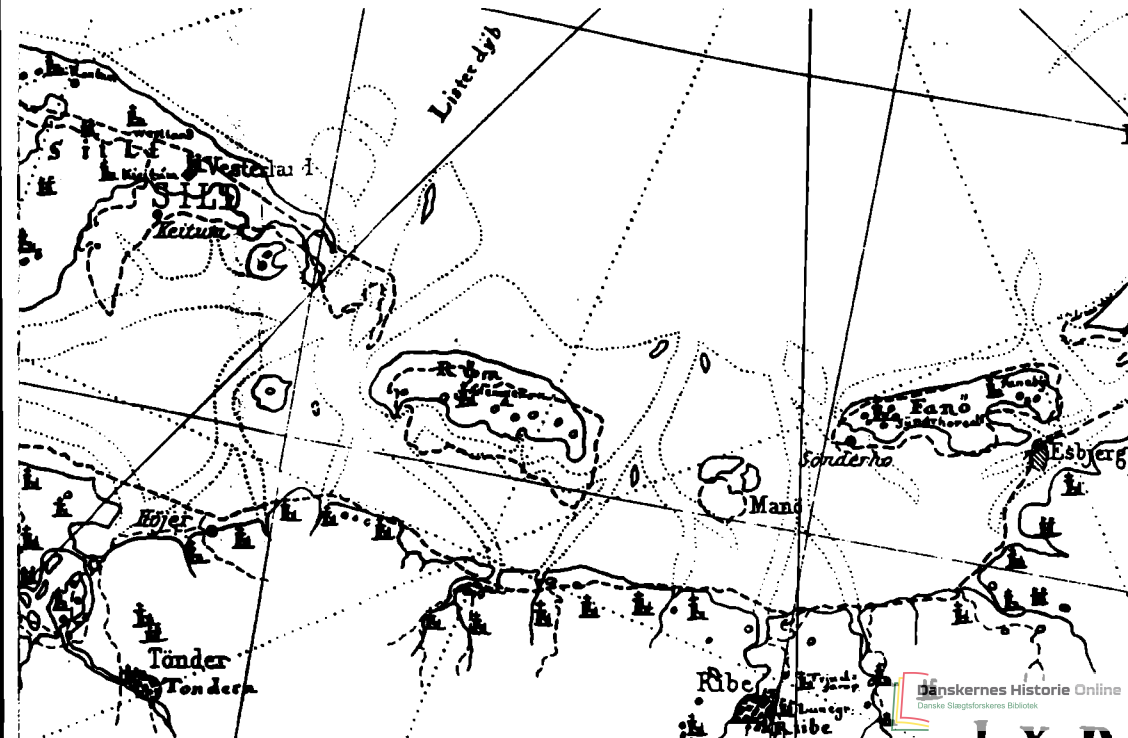
Billede 2:

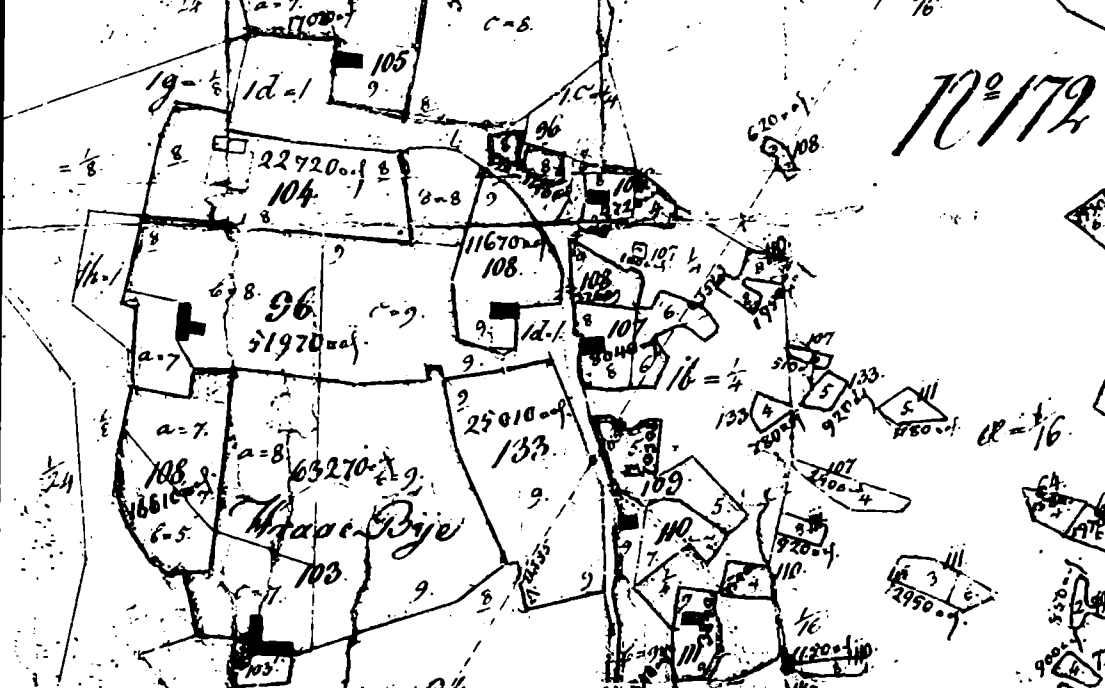
Rømø på et udsnit af Joh. Mejer's konceptkort fra 1643. (KB)

Billede 3:
Niels Hegelunds søkort fra 1689. For indsejlingen mellem Rømø og Sild angives dybde-
mål i favn. (Det kgl. Søkortarkiv)

Billede 4:
Udsnit af søkortdirektør Jens Sørensen's »Specialkort over Sønderjyllands Vestkyst«
(1695). Kystlinierne af nyere kort er indtegnet med stiplede linier. (Originalkort på Det
kgl. Søkortarkiv)

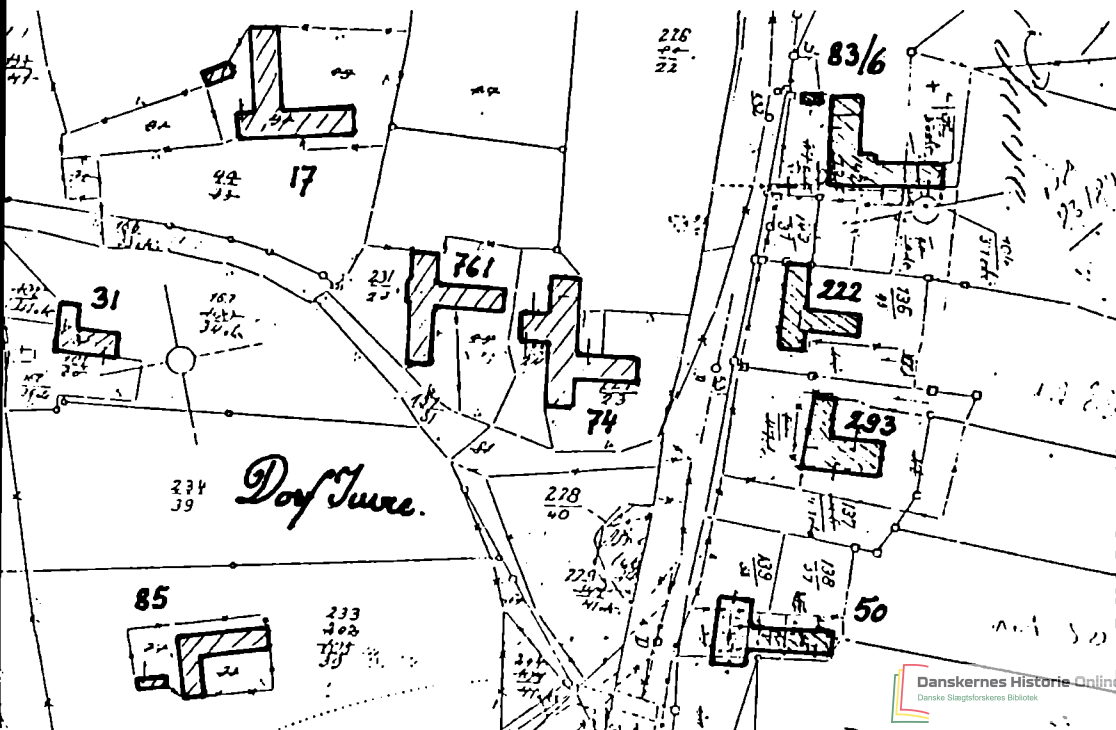

Billede 5:

Udsnit af 1840-matrikelkortet over Sønderland Romo i målestok 1:4000 med matrikelnumre fra samme års matrikulering. Der ses en del af Vråby Huse, der er beskrevet i bind IV, er fremhævet. (MAK)

Billede 6:

Udsnit af 1875-matrikelkortet over Juve i målestok 1:2000. Nutidens matrikelnumre er indtegnet af forfatter. (Originalkort på Landsarkivet i Aabenraa)

hede til kommandør Jørgen Niensens hus i Duhnby. Opmålingen kan følges den dag i dag, dvs. man kan se, hvor kommandøren boede dengang. Jens Sørensens kort, som blev udarbejdet efter besøget i Sønderjylland, ses på billede 4.

Henimod 1700-tallets slutning fik Videnskabernes Selskab til opgave at udarbejde nye kort over Danmark. Konceptkortet over Rømø fra 1796, tegnet af S. Bruun, er et vigtigt hjælpemiddel, når det gælder ejendomshistoriske undersøgelser, idet alle huse og gårde er indtegnet, dog ikke helt præcist (billede 22 i kapitel 2). I 1840 blev Sønderlandet påny matrikuleret, for første gang efter 1683. Til dette formål blev lavet et matrikelkort i stort format med helt nøjagtig angivelse af jorder og huse (udsnit billede 5).⁵ Ligeledes findes fra 1800-tallets første årtier enkelte udstykningskort for Nørlandet i privat eje (se bind II). For Nørlandet udkom det første præcise matrikelkort i 1875. Kortet dannede basis for den præcise nymatrikulering og er helt uundværligt til hjælp ved ejendomsundersøgelser (udsnit billede 6).⁶ Kortene fra 1840 og 1875 var indtil for få år siden i brug på matrikelkontoret, selvfølgelig ændrede, forbedrede og ajourførte.

Endelig skal nævnes E. Moritz' kort fra 1903 og 1908, der indgår i hans bøger om Rømø.⁷⁺² De er særlig interessante pga. landskabsnavnene (billede 7). Vore dages meget nøjagtige land- og søkort, der er udarbejdet på grundlag af luft- og satellitfotografier, behøver vist ikke nærmere omtale.

Øens tilblivelse

I litteraturen om Rømø er det beskrevet, hvordan Rømø er dannet ud fra en sandbanke, der er vokset op af det hav, der opstod efter den sidste istid. Det skete så sent som for nogle tusinde år siden. Denne forklaring på øens tilblivelse forekommer meget sandsynlig, når man betragter udviklingen igennem de seneste 500 år, så vidt man kan følge den ved hjælp af arkivalierne.

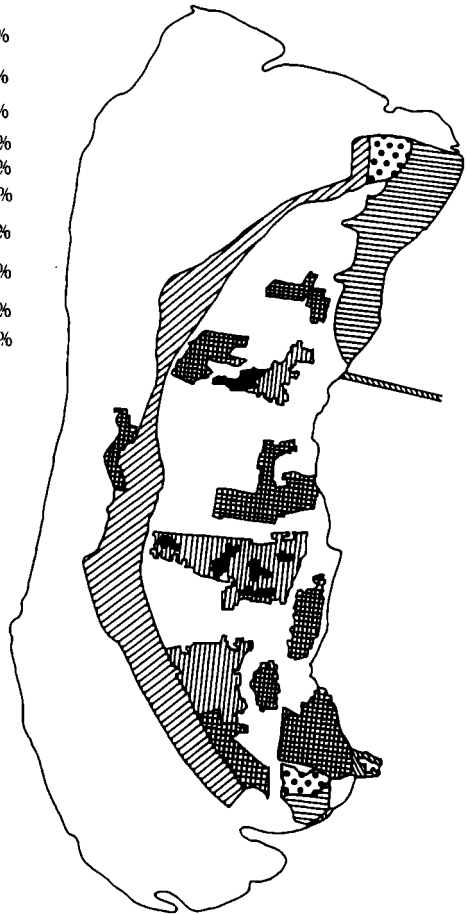
Især Thade Petersen har i sin bog »Rømø« (Aabenraa 1979)⁸ nøjagtig beskrevet, hvordan selve øen, klitter og dale, lyngsletter og enge blev dannet. Øens rygrad er et nord-sydgående sand- og grusbælte, der strækker sig under øen fra Toftum i nord til Sønderby i syd. På østsiden har vadehavets slik samlet sig gennem

Billede 7: Rømø-kort fra E. Moritz' bog »Røm« (1908).

	Type 1 (Grovsandet):	6252.86 Ha 71.5%
	Type 2 (Finsandet):	842.63 Ha 9.6%
	Type 4 (Sandbland. lerjord):	96.92 Ha 1.1%
	Type 5 (Ler jord):	38.44 Ha 0.4%
	Type 6 (Svær lerjord):	385.24 Ha 4.4%
	Type 9 (Byzone*):	633.85 Ha 7.2%
	Type 12 (Rest område):	34.80 Ha 0.4%
	Type 13 (Skov område):	416.61 Ha 4.8%
	Type 15 (Ikke klassificeret):	48.78 Ha 0.6%
	Rømøs totale areal i 1983:	8750.1 Ha 100.0%

I polygon.: 11246.87 Ha hav.

*Under byzone indgår sommerhusområder.

Billede 8:

Rømøs jordbundsklassificering i 1983. Kortet er udarbejdet af Gunnar Solvang efter EDB-data fra Landbrugsministeriets Arealdatakontor.

årtusinder til et lag af klæg, især ved øens nord- og sydende bag grusbæltets, »rimmens«, hjørner. I nord ligger Rømøs bedste landbrugsjord. Områder med »sandblandet lerjord« vidner om sandflugtens hærgen (kort billede 8). En del af ældre tiders fine marskjord ligger uden tvivl gemt under klitområder, ved Juvre og Toftum, vest for Tagholm, syd for Kromose og sandsynligvis også mellem Sønderby/ Mølby og Havneby. Der må sandflugten allerede have hærget i middelalderen eller endnu tidligere, altså i en tid, vi ikke har oplysninger om.

Vest for »rimmen« (hvorfra navnet Rømø jo skal stamme) dan-

nede sig i hine tider en sandstrand, der formentlig lignede den, som vi kender i vore dage. Når vi ser bort fra klitområder, dannet af senere sandflugt, strækker denne første strands flade areal sig fra nord til syd over hele øen. Det fremgår klart af Johannes Mejers konceptkort fra 1643, hvor de flade arealer er punkteret (billede 2).

Ved strandkanten opstod efterhånden klitter med havreder indimellem, dannet af vind og bølger, således som vi endnu kan se det ved øens vestkyst. I begyndelsen af 1950'erne var stranden dér helt flad, nu er klitterne allerede flere meter høje. Sådan må øens første klitrække vest for den første flade strand også være opstået. Klitterne beskyttede stranden bagved, og sandet blev gennem mange hundrede år til let sandjord. Store dele af denne ældste »strand« er blevet dyrket gennem århundreder. Dertil hører Sønderlandets arealer fra »Lykke Mark« og »Nye Mark« vest for Sønderby til »Grammark« sydvest for Kirkeby. »Fruerdal«, i 1600-tallet en 1/8 gård, og en stor del af plantagen vest for Tagholm må også være en del af dette område, der ved øens dannelse har været stranden i vest. I nord drejer det sig såvel om Vestermark og Koudal ved Toftum som om Revdal vest for Juvre. Enkelte agre findes også vest for Nørlandets sydlige byer. Nogle steder har havet efterladt en rende tværs over øen. Det synes at være tilfældet på strækningen mellem det sydlige Lakolk og den søndre del af Kongsmark, og ligeledes nord for Lakolk og hen til Bolilmark.

Udviklingen fortsatte i århundrederne op mod vor tid. På Johannes Mejers kort fra 1643 ses allerede en »Westermarsch« i sydvest. På S. Bruuns konceptkort fra 1796 (billede 22 i kapitel 2) strækker »Strand-fælleden« sig i hele øens længde, mens man endnu kunne sejle langs sydvestkysten, hvor nu bilerne kører på sønderstranden vest for sandflugtsdiget. Sønderlandets matrikelkort fra 1840 (udsnit billede 5) viser allerede strandengene i sydvest som enkelte gårdes ejendom. På Moritz' kort fra 1908 (billede 7) er klitrækken vest for engene næsten lukket. Beboerne havde fremmet udviklingen ved at sætte pæle, og på denne måde opstod et »sandflugtsdige« bag pælene. Den nye stribe af let sandjord bag diget kunne dyrkes, og størstedelen er i dag agerland (billede 9). Mon ikke den nuværende strand er grøn om nogle hundrede år? Sandsynligvis lever vi i den tredje periode af Rømøs dannelse.

Billede 9:

Luftbillede af Rømø Sønderland fra 1996, hvorpå man ser Rømos tre dannelsesfaser. Den første strand tegner sig som stribe af agerjord og enge fra Grammark i billedets nordlige del over hele strækningen vest for Vråbyvej ned til landsenden i syd. Øens »ryggrad« strækker sig i samme retning mellem dette område og marskengene ved østkysten. En del af gammel marsk gemmer sig formodentligt under klitområderne ved Havneby og Kromose. Den flade mark mellem Vråbyvej og landevejen overfor Østerhedevej skyldes måske en gennemskylning fra den ældste strand til østkysten. Vest for den første strand strækker sig et stort klitområde, der i begyndelsen opstod som klitrække ved datidens vandkant og senere pga. sandflugten udviklede sig østpå. Mod vest ses »strandengene«, øens anden strand, der mod havet blev afgrænset af den næste klitrække, der med menneskenes hjælp blev til et »sandflugtsdige«. På den nuværende strand ses øverst t.v. og nederst t.h. havrender, der markerer enderne af det gamle dyb, hvor man endnu for 200 år siden kunne sejle langs øens sydvestkyst. Der ses også, at der dannes en ny klitrække ved den nuværende kystlinje. For 30 år siden eksisterede disse klitter ikke. (©Kort & Matrikelstyrelsen A. 131-97)

En udvikling som den her beskrevne er typisk for vadehavs-
øerne. En udmærket beskrivelse af påvirkningen fra naturkræf-
terne findes i bogen »The morphodynamics of the wadden sea«
(J. Ehlers, Rotterdam 1988).⁹ For Rømøs vedkommende er det af-
gørende, at sandbanken opstod nogle kilometer mod øst i for-
hold til linjen fra Horns Rev over Skalling til den af gammel fast-
land bestående ø Sild. Derfor er stranden i vest meget flad langt
ud i Vesterhavet, og bølgenes og strømmens opbyggende virk-
ning er særlig stærk. Denne opbygning vil først ophøre, når øens
vestkyst i en fjern fremtid er vokset så langt mod vest, at skrånin-
gen af havets bund nærmer sig f.eks. Fanøs. Rømø kan altså for-
modentligt vokse endnu et godt stykke i vest, mens der lidt efter
lidt vil ske landtab i øst, dels pga. strømmens eroderende kraft,
dels fordi kysten synker millimeter for millimeter år for år. De
private diger omkring en del huse ved østkysten taler deres
tydelige sprog i denne henseende.

Kapitel 2: Øens herrer gennem tiderne

De administrative og ejendomsretlige forhold på Rømø frem til sidst i 1600-tallet er særdeles vanskelige at udrede. Såvidt kilderne tillader det forsøges derfor i dette kapitel at give en oversigt over ejendommenes tilhørsforhold og hvem beboerne betalte afgifterne til.

Verdslige herrer indtil reformationstiden

Den ældste dokumentation vedrørende Rømøs statsretlige tilhørsforhold findes i Kong Valdemars jordebog fra 1231 (billede 10).¹⁰ Rømø er dér blandt andre vesterhavsøer opført under »Wæstæn land«, vist som krongods, dvs. kronens ejendom. Kong Valdemar Sejv (1202-1241), der havde skabt et stort Østersørige fra Jylland til Estland, blev ikke bare betegnet som konge af Danmark, men også som hertug af Jylland (»dux Iutiae«). Da han ønskede grænseregionerne i riget sikret efter sin død, indsatte han sønnerne som hertuger i grænseregionerne, Abel således i Sønderjylland (1232-1252). Sønderjylland strakte sig fra Kongeåen til Ejderen, hovedstaden var Slesvig, og hertugen fik titlen »dux Iutiae« efter faderen. Efter en kontrakt, der blev indgået i Horsens 1313, fik Hertug Erik II overdraget de sidste krongodser, som stadig eksisterede i Sønderjylland. Senest på dette tidspunkt blev Rømø en del af hertugdømmet. Kun for kirkens besiddelser på Rømø, der hørte til Ribe og Fyns Stift, forblev kongeriget den verdslige øvrighed.

Hvad Kong Valdemar Sejv ikke havde forudset, var at der opstod strid mellem sønnerne. Der fulgte et århundrede med blodige fejder og en total svækkelse af kongens magt. Hertugdømmet Sønderjylland, nu efter hovedbyen også kaldet for »Slesvig«, opnåede betydelig uafhængighed i forhold til kongeriget. Siden da har området gennem århundreder indtaget en særstilling i Danmark, som en slags »stat i staten«. Kun enkelte,

S inhon · h ^o .	I tem insule minores.
Ænlang.	Okfno maior ⁊ minor.
Øtlængi.	Calf o
Et dicit qd tot	Lyndholm.
⁊. sūt insule cca	Ekholm.
blekyng · qd	Fæn o calf.
st dies i anno	Swino.
g Væstæn land.	æblæo.
Fano · hus	Ingælls.
manno · h ^o	ayælo.
Rumo · h ^o · ha.	Thomo.
hiorland · h ^o .	Boko.
Sylt · h ^o · ha.	Lang.
Ambrium · h ^o · ha · cu.	Due insule
Fæo · h ^o · ha.	ux akærnael.
Aland · h ^o .	Rumlo.
Gæstænacka · h ^o .	Due hiorholm.
Hwæle minor · h ^o .	kutcheholm.
Hwæle maior · h ^o .	Wæthæo.
Hætra · h ^o .	Hælm.
holm · h ^o .	Lindholm.
Hælghæland · h ^o .	
	Rethels holm.
	Waklæo
	Fæo.
	Lutlæo.
	Ekholm.
	Hælghæholm.
	Due ramlo.
	halmo.
	Iholm.
	Strun calf.
	Wryfn.
	Ekæ.
	Soko.
	Wæthælo.
	Stento.
	Wængitholm.

Billede 10:

Side fra Kong Valdemar's jordebog (1231). I linie 11 i første spalte står »Rumø.h^s.ha.«, hvilket tolkes som »hus og hare«, dvs. beboelser og jagtmuligheder. (RA)

senere opståede enklaver i Slesvig, blev styret direkte som en del af kongeriget.

Hurtigt blev Slesvig imidlertid afhængigt af landet mod syd. De holstenske grever, der var i familie med Hertug Abels enke, fik stor indflydelse på hoffet i Slesvig. Hertugerne pantsatte efterhånden hele landsdelen syd for Slien til greverne. I den forvirrede periode i første halvdel af 1300-tallet kom hertugerne i klemme mellem kongen og holstenerne i deres kampe om magten i Jylland. Hertug Valdemar V måtte pantsætte flere godser, og sådan gik det også med Rømø den 23.10.1348, hvor den holstenske ridder Johan Limbek fik Rømø (»terra nostram dictam Riim«) i pant.¹¹ Han ejede i forvejen Søgård og Trøjborg.

På dette tidspunkt bredte en pestepidemi sig over hele Europa. Sygdommen blev kaldt »den sorte død«. I Ribe døde mange mennesker, og i 1350 også Johan Limbek.¹² Hans søn eller bror – det vides ikke – Claus Limbek må have overtaget besiddelsen af Trøjborg og Rømø efter ham. Limbekkerne var blevet til magtfulde mænd i dette århundredes uoverskuelige kampe mellem kongeriget, hertugen af Slesvig og greverne af Holsten. De holdt sig snart til den ene, snart til den anden side. Claus Limbek var Kong Valdemar Atterdags (1340-1375) drost (en slags statsminister), hvilket nu ikke hindrede ham i at skifte side. Han blev slotsherre i Ribe i 1368.

Efter Claus Limbeks død omkring 1372 fulgte sønnen Hennike. Fra ca. 1377 indtil 1399 var han herre på Riberhus og ejede såvel Tørning slot som Trøjborg incl. »terra Riim«. Omkring 1380 foranstaltede Hennike Limbek – trods sit embede – sørøvertogter mod Hanse-byerne.¹³

Det er måske forklaringen på, at borgen på Rømø efter sagnet var en sørøverborg. Den skal jo være bygget af Limbekkerne. I 1404 måtte Hennike Limbek, sammen med sin søn Claus, deltage i togtet mod Ditmarsken, hvor han faldt i slaget ved Hemmingstedt den 4. august. Derved kom igen en Claus Limbek til at sidde på Tørning og Trøjborg.

På dette tidspunkt regerede Valdemar Atterdags datter Margrethe, enkedronning af Norge (billede 13), efter faderens død i Danmark og Norge for sin umyndige søn, der døde som ung. Med dygtighed og held samlede hun et af datidens største riger, idet hun i 1397 forenede Danmark, Norge og Sverige i »Kalmарunionen«. Margrethe valgte at sætte søsterens dattersøn, Erik af

Billede 11:
Kong Valdemar Sejr's segl. (fra Olrik:
Sønderjyllands Historie, 1943)

Billede 13:
Dronning Margrethes alabasterstatue på
hendes gravmæle i Roskilde domkirke.
(fra Olrik: Sønderjyllands Historie)

Billede 12:
Claus Limbek's segl omkring 1350. (fra
Olrik: Sønderjyllands Historie)

Pommern, på tronen, men reelt varetog hun stadig selv rigets styre. Frem til sin død i 1412 arbejdede hun på at genvinde Sønderjylland. For at få fodfæste købte hun gods til kronen, deriblandt Trøjborg med Lø herred^a fra Claus Limbek. Erhvervelsen omfattede også Sønderland Rømø og List, men ikke Nørlandet. Derved kom også Lister dyb, som var en af datidens vigtigste indsejlinger til Sønderjyllands vestkyst, under kongerigets kontrol. Handelen blev sandsynligvis indgået i 1407, da Margrethe opholdt sig i Ribe.

Hermed var Rømø blevet delt og skulle forblive det i næsten 460 år. Dronningen pantsatte med det samme (22.7.1407) det nyerhvervede område til Ribe bispestol.¹³ Området kom således under kronen og Viborg landsting og altså ikke under slesvigsk jurisdiktion. Sønderlandet blev et særskilt birk i Lø Herred og fik formentlig et eget rettersted, et birketing. Den 5. november 1468 overlod Kong Christian I »Rymøhe Birck« til bispestolen til fuldt eje.¹⁴ Sammen med andre besiddelser (se nedenfor) var nu henved halvdelen af Rømøs jorder i kirkens hænder og derved direkte en del af kongeriget.

I litteraturen er ofte rejst spørgsmålet, hvorvidt Rømø som helhed blev pantsat til Johan Limbek i 1348, eller om det kun drejede sig om det senere solgte Sønderland. Efter alt at dømme omfattede pantet »terra Riim« hele øen undtagen kirkens ejendom. Nørlandet var jo efter 1407 en del af Hviding herred. Det lå under Tørning slot og havde derfor allerede tidligere været i Limbekkernes besiddelse og forblev dér. Claus Limbek har altså formentlig kun solgt den søndre del af ejendommen på Rømø til dronningen. Resten, nemlig Nørlandet, blev af ham selv lagt om fra Trøjborgs Lø herred til Tørning lens Hviding herred.

Pantsættelsen af dette herred og de andre Tørning len tilhørende herreder til Claus Limbek blev stadfæstet den 8. juni 1421. I 1426 fik Ahlefeldt'erne pantet efter ham.¹⁵ De var vistnok i familie. I 1494 tilfaldt lenet Kong Hans ved et mageskifte og i 1525 Hertug Christian, den senere Kong Christian III.¹⁶ Ingen af dem benyttede lejligheden til at indlemme lenet i kongeriget. I 1544, ved delingen af hertugdømmerne, faldt lenet til Hertug Hans den Ældre og blev sammenlagt med Haderslev amt.

I retlig henseende var Nørland Rømø efter 1407 vistnok knyttet til Hviding herreds ting i Brøns. Det vides ikke, hvor tingstedet for øen som helhed har været i tiden forud. Måske i Ballum,

et gammelt tingsted under hertugernes jurisdiktion.¹³ Efter 1407 var det dog sammen med Trøjborg lagt under kongerigets lands-ting i Viborg.

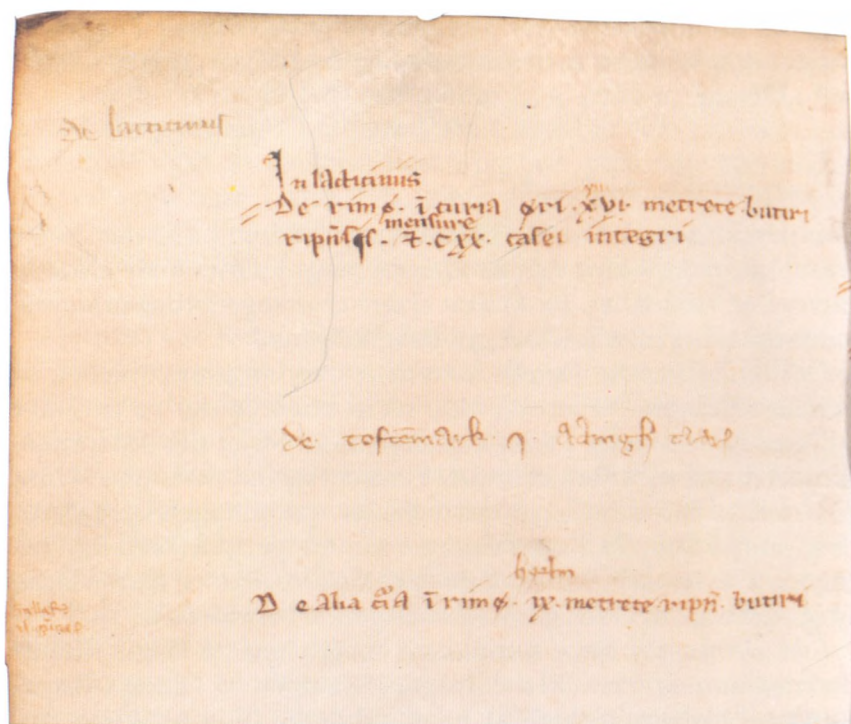
Kirkens ejendom på Rømø

Som overalt i landet havde kirken også ejendom på Rømø. Især i Ærkebiskop Absalons tid, da kirkens magt kulminerede i anden halvdel af 1100-tallet, fik kirken skænket mange jordejendomme rundt omkring i landet. Det gjaldt også Rømø.

Det ældst kendte Rømø-dokument overhovedet fortæller, at *St.Knuds-klosteret* i Odense i 1190 fik skænket jorder på øen, der tidligere havde været i Sorø-klosterets eje.¹⁷ Hvad der senere skete med denne ejendom er uvist. Formentlig har klosteret stadig haft den i 1500-tallet, som det f.eks. er dokumenteret for deres ejendom på Sild. På Rømø findes i samme periode kirkeligt jordegods i Tvismark, for hvilket oprindelsen ikke er klar. Måske drejer det sig om Odense-munkenes gamle besiddelser.

Ribe Domkapitel ejede forholdsvis meget jord på Rømø. Kapitlets medlemmer, kannikerne, valgte biskoppen og deltog i bispedømmets forvaltning og var hans rådgivere. Vigtigst var ærkedegnen. Kannikerne fik en del af indtægterne fra kapitlets ejendomme i Ribe stifts område. Ærkedegnen var i øvrigt samtidig provst over Rømø kirke. En bevaret bog, påbegyndt i 1290, beskriver Ribe Domkapitlets vedtægter, adkomster, indtægter m.v. I bogen, kaldt »Ribe Oldemoder«,¹⁸ er i 1291 opført 2 gårde på Rømø med betydeligt afkast (billede 14). Den ene, »curia øri« (Juvre-gård), afleverede 16 »metrete butiri«, dvs. tønder smør,⁷⁺⁸ og 120 oste årligt, og »alia curia« (»en anden gård«) 9 tdr. smør. Smørleveringen fra Juvre blev dog med samme håndskrift, altså ikke langt senere, nedsat til 12 tdr. En tønde smør må have været omkring et års produktion af 2 køer. I »Ribe Oldemoder« berettes nemlig fra Grene sogn ved Billund, at godsforvalteren dér afleverede en »ringe« tønde smør og 50 oste fra »hver anden ko«. Hvor domkapitlets »anden gård« på Rømø lå, beskrives ikke i »Ribe Oldemoder«. Den blev med en senere hånd i bogen betegnet som »hyelm«.

I løbet af 1300-tallet må der være foregået nogle ændringer i Ribe Domkapitlets ejendomsforhold på Rømø. Med en håndskrift, der formodes at være fra 1380-1410,¹⁹ er i »Ribe Oldemo-

Billede 14:

Udsnit af blad 21 i »Ribe Oldemoder«. Der står: »In lacticiis. De rimis in curia ori xvj (xii) metrete butiri ripensis mensure et cxx casei integri. De toftenmark j attingh terrarum. De alia curia in rimø (hyelm) ix metrete ripensis butiri.« På nudansk: »Fra mælkedrift. På Rømø fra Juvre-gården 16 (12) tønder smør Riber mål og 120 gode oste. I Toftum 1 otting jord. Fra en anden gård på Rømø (hyelm) 9 tønder smør Riber mål.«. (RA)

der« anført 1 otting »terrarium« i »toftenmark« (Toftum). Der findes den dag i dag en »Kapitelsgård« (art. 12 Juvre). Og Nicholas Bakæ, »consul & civis ripensis« (rådmænd og borger i Ribe) efterlod ved sin død i 1350 sin ejendom »in loco dictum helm« sandsynligvis til domkapitlet. Overdragelsen skulle ske mod afholdelse af hans årtid, dvs. den årlige messe på dødsdagen.²⁰ Ejendommens årlige afkast angives (formentlig med anden håndskrift fra ca. 1380-1410) til 3 skilling sterling. Det var ikke særlig meget, svarende til ca. 1/6 td. smør. Måske drejede det sig her om en fæstebondes landgilde, betalt i penge til rådmændens domkapitlets store, ovennævnte ejendomme dengang formentlig afleverede hele deres afkast i naturalier. Desværre har

Løherret.

Ballom Sogn.

Jens Pedersen ———— til 400 Daler

Bøker.

Paa Køn 4

Peter Dreyer
slem den bedste, nu Niels Dreyer

L. S. Dreyer, 1/2 R

1. Vin.

Michel Jesen ———— Dreyer Dreyer

1/2 R Dreyer

———— Karl Lefmann

1 R

Lars Dreyer ————

Jens Dreyer ————
———— Niels

H.

Billede 15:

Udsnit af Ribe Domkapitlets jordebog vedr. Juvre-ejendomme. Bogen er påbegyndt ca. 1530, med senere ændringer. Endnu i 1500-tallet bestod »øri«-gården kun af 2 dele. I første halvdel af 1600-tallet var »Michel Jesen's« halvgaard videre delt og et kådnersted skilt af hele herligheden. Ændringerne er skrevet med senere hånd. (KB)

man ikke noteret, hvem Nicholaus Bakæ's gave var bestemt til, men senere jordebøger, beskrevet i det følgende, peger på Ribe Domkapitlet som modtager. Som nævnt nedenfor, kunne navnet »helm« hentyde til en forbindelse med domkapitlets storejendom »hyelm«, der i 1300-tallet for største delen formentligt kom i bispestolens eje. Hypotesen går ud fra, at Ribe Domkapitlet i begyndelsen af 1400-tallet ejede storgården »øri« (i Juvre) og 2 mindre gårde i Toftum og i »helm«.

Først fra 1530 og fra anden halvdel af 1500-tallet, dvs. efter reformationen, findes der bevaret yderligere to af domkapitlets jordebøger.²¹⁺²² Den seneste af dem er af særlig interesse. Bogen er videreført langt ind i 1600-tallet (billede 15). Der genkendes den midlertidigt delte Juvre-gård, der i margenen betegnes som »halffparten af godset«. Ligeså findes ejendommen i Toftum, der havde en kvartgårds størrelse. Derudover nævnes to mindre ejendomme i Tvismark og Kongsmark. Ved den sidste drejer det sig formentlig om Nicholaus Bakæ's gave i »helm«. En klit vest

for denne gård i Sønder-Kongsmark kaldtes (og kaldes) for »hjelmbjerget«. Hvorfra Sønder-Tvismark-ejendommen stammer, vides ikke. Måske havde det været en del af N. Bakæs »helm«-ejendom. Begge besiddelser betalte i 1500-tallet tilsammen 24 skilling til kapitlet, svarende til 1/6 td. smør, ligesom »helm« i 1300-tallet.

I anden halvdel af 1500-tallet, forbavsende nok efter reformationen, har domkapitlet fået yderligere en ejendom, som er ny-indført i den sidste jordebog. Det drejer sig om en gård i Nørtvismark, der yder 1 rd. i landgilde. Hvor kan den være kommet fra? Det kan formodes, at denne ejendom var den besiddelse, St.Knuds-klosteret fik skænket i 1190. Men der findes intet bevis for denne hypotese.

Den i Ribe Oldemoder allerede i 1291 nævnte »anden gård«, der senere kaldtes for »hyelm«, findes i 1500-tallet ikke længere i domkapitlets jordebøger. Hvor er den blevet af? Navnet »hyelm« henviser til en sammenhæng med gården »helm« syd for Kongsmark.⁸ Størrelsen leder til en formodning om, at den i løbet af 1300-tallet blev lagt ind under bispens middelalderlige hovedgård »Brinck« i Ballum sogn.

Allerede før delingen af Rømø i 1407 havde *bispestolen* nemlig også ejendom på øen, bestående af to dele. For det første har Biskop Peder Thuresen den 25. juli 1347 skænket alt sit gods på Rømø til bispestolen. Til gengæld skulle der læses en messe for ham hver dødsdag.¹³ For det andet må biskoppens førnævnte Brink hovedgård have haft besiddelser på Rømø. Af et bevaret regnskab for 1388²³⁺²⁴ fremgår det, at der blev afleveret 52 får og 20 lam derfra. Rømø-ejendommen må have været temmelig stor, idet dennes leverancer af får svarede til den fra hele Ballum sogn. Derudover beskriver regnskabet 9 tdr. smør og 19 køer som værende leveret fra Ballum og Rømø tilsammen. Det er vel sandsynligt, at omkring halvdelen deraf også kom fra øen. Naturalierne fra Rømø kom næppe fra enkelte bønder, som det formentlig var tilfældet i Ballum sogn. Størstedelen af øen var dengang endnu i Limbakkernes hænder. Domkapitlets ejendomme leverede til Ribe. Det Brink hovedgård fik fra Rømø, må have været fra bispestolens egne besiddelser på Rømø. Og leveringerenes omfang tyder på et forholdsvis stort område. Mon ikke det var gården »hyelm«, der i 1290 havde afleveret 9 tdr. smør til domkapitlet?

Som beskrevet ovenfor, fik bispestolen i 1407 oven i købet hele Sønderland Rømø i pant, og senere til fuldt eje. Fra 1562, da hele herligheden var inddraget i Riberhus len, er dette distrikts første jordebog bevaret.²⁵ Dér findes alle bispestolens forhenværende ejendomme på Rømø: »Rømme« (2 gårde på ialt 1³/₄ gårds størrelse), »Sønderhede« (18 gårde, ialt 9¹/₂ gårds størrelse), »Hieby« (4 gårde, i alt 2¹/₂ gårds størrelse), og »Tuismarck« (2 gårde i Nørtvismark, ialt lidt over 1¹/₂ gårds størrelse).

Teorien går ud på, at biskop Thuresens gods, der i 1347 skænktes til bispestolen, er identisk med Tvismark-gårdene, en rimelig gave for en årlig messe. Hieby, svarende til den nuværende Vester- og Østerhede, tilsammen med Sønderhede længere sydpå (senere også kaldt for »Sønderhoffuit«) dækker sandsynligvis det, som Dronning Margrethe i 1407 havde købt af Limbekkerne og derefter overdraget til bispestolen.

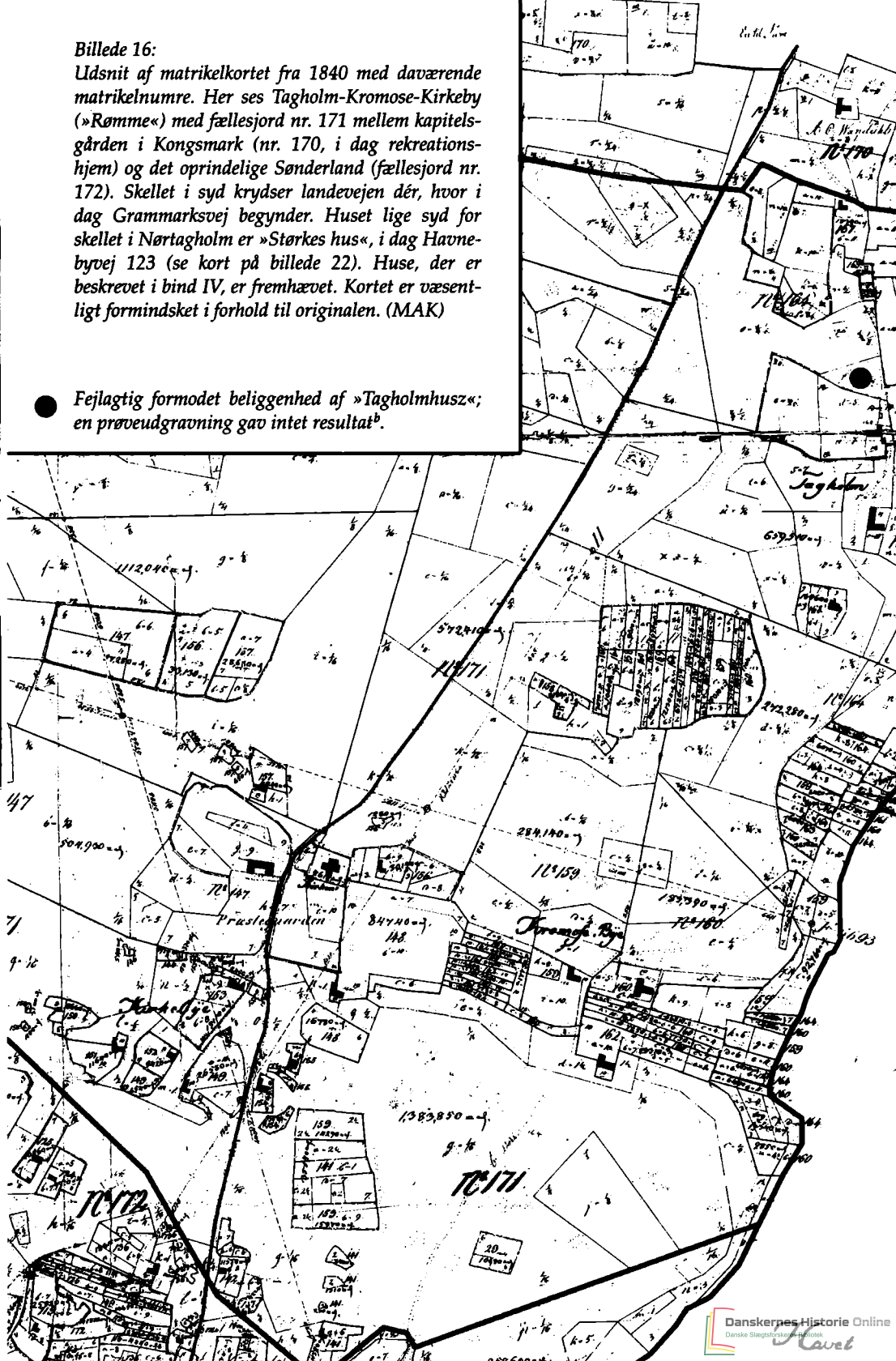
Og »Rømme«? I jordebogen fra 1562 er det påfaldende, at de 3 familier, der boede i kirkeområdet, sandsynligvis tilhørte samme slægt: en kvartgård havde en Gunde Andersen, præsten hed »Herr« Jesper Gundesen, og en halvanden gård havde Maren Jespers i fæste. Gårdene kan følges videre indtil vore dage, og det svarer til jorderne mellem Kongsmark i nord og Øster- hhv. Vesterhede i syd. På Sønderlandets første matrikelkort fra 1840 (udsnit billede 16) er skellet meget tydeligt, fordi de i området liggende ejendomme havde særskilte fællesjorder, matr.nr. 171, i modsætning til ejendommene sydpå med matr.nr. 172 i fælleseje. I et forligsdokument fra 1724²⁶ er skellet mellem »Krommes-jorder« og »Sønderland« nøje beskrevet, svarende til 1840-kortet. På et kort fra 1796 (billede 22) er skellet mod nord identisk med grænsen til Nørlandet ved »Størkes huus«. Der er ingen tvivl om, at »Rømme« har været et særskilt område på øen. Og det var jordebogens betegnelse for det, som vi nu kalder for Tagholm, Kromose og Kirkeby. »Rømmes« beliggenhed er altså klar.

Denne »Rømme« må være identisk med bispestolens store ejendom på Rømø, der i 1388 tilhørte Brink hovedgård. Hvor kunne den ellers have ligget? Ingen anden 1562-ejendom i bispestolens forhenværende område havde en tilsvarende størrelse. Og i et dokument fra 1594²⁷ bekræfter præsten og landfogeden sammen med 10 andre mænd fra hele øen, at kirken og præstegården altid har hørt til riget og kronen, og »haffuer fordom hørd Bisper til i Ribe«. I Danckwerths »Newe Landesbeschrei-

Billede 16:

Udsnit af matrikelkortet fra 1840 med daværende matrikelnumre. Her ses Tagholm-Kromose-Kirkeby («Rømme») med fællesjord nr. 171 mellem kapitelsgården i Kongsmark (nr. 170, i dag rekreativhjem) og det oprindelige Sønderland (fællesjord nr. 172). Skellet i syd krydser landevejen dér, hvor i dag Grammarksvej begynder. Huset lige syd for skellet i Nørtagholm er »Størkes hus«, i dag Havnebyvej 123 (se kort på billede 22). Huse, der er beskrevet i bind IV, er fremhævet. Kortet er væsentligt formindsket i forhold til originalen. (MAK)

● Fejlagtig formodet beliggenhed af »Tagholmhus«; en prøvedugraving gav intet resultat^b.

bung der Hertzogthümer Schleswich und Holstein« af 1652³ betegnes Tagholm som en »Meyerhoff«, dvs. en brydegård eller forvaltergård. Det henviser til en tidligere forbindelse til en hovedgård, hvilket »Brinck« jo havde været. Og i et skifteforlig af 1649²⁸ kaldes den i »Rømme«-området liggende gård for »Tagholmhusz«. Det tyder på at gården har haft en mere anselig historie. Derudover lyder det logisk, at kirken lå midt i bispestolens ejendom. Til sidst skal det nævnes, at i skødet til Feltherre Schack i 1661 (se nedenfor) sorterede de overdragede ejendomme på Rømø fortsat under »Brinchgaards Ejendom«. Identiteten af det, der lå under Brink i 1388, med »Rømme« i 1562 og med Tagholm/Kromose/Kirkeby i dag synes at være meget sandsynlig.

Hvad er argumenterne for, at dette område »Rømme« formentlig også var det samme, som domkapitlets gamle »hyelm«-ejendom fra 1291? Navnet henviser til hjelmbjergtet sydvest for Kongsmark, ligesom ved Nicholaus Bakæs førnævnte besiddelse i »helm«, der var naboejendommen nordpå (matr.nr. 170 på 1840-kortet). »I arilds tid« hørte begge ejendomme formodentlig sammen og dannede et af de for Rømø typiske områder i størrelsen af 2 helgårde (se tabel 1). »Helm«-gården i Sønder-Kongsmark var en kvartgård og »Rømme«-området svarede i alt til 1³/₄ gårds størrelse. For en forbindelse af disse ejendomme taler også, at Tagholms nordlige engareal endnu i 1649 blev kaldt for »Sønderenge«,²⁸ og Danckwerth regner »Tagholm Meyerhoff« til øens nordlige del. Man kunne forestille sig, at det hele i 1291 havde været i Ribe Domkapitlets besiddelse. Rådmanden, Nicholaus Bakæ, kunne have fået et stykke deraf, hvilket han senere testamenterede tilbage. Bispestolen fik den største del af området overdraget, måske i forbindelse med bygning af en kirke, og har lagt herligheden under Brink hovedgård. For identiteten af »hyelm« og »Rømme« taler udover disse overvejelser områdets størrelse. Med en ydelse af 9 tdr. smør i 1290 må »hyelm« have været ganske stor. Man må spørge sig selv, hvor denne store »hyelm«-gård kunne være havnet senere i tiden. Kun Brinkgårdens naturalieindtægter fra Rømø i 1388 passer nogenlunde til sådan en stor ejendom, og i 1500-tallet fandtes overhovedet ingen samlet besiddelse af tilsvarende størrelse og kvalitet på Rømø undtagen »Rømme«.

E. Moritz' formodning om,⁷ at »helm« var identisk med »Helmotte« ved Rømøs sydlige hjørne, hvor »en by« skal være

forsvundet »i historisk tid«, synes ikke at være et realistisk alternativ til den ovennævnte teori, som også Thade Petersen nåede frem til.⁸ Helmodde (»Hellemod«) dukkede først i 1613 op som fiskelejr. Der fandtes højst nogle »boder«, kun benyttet til fiskeriet om foråret.^c Fiskerne fra Rømø, der jo samtidig var bønder, boede ganske vist på deres nærliggende gårde. Lejren forsvandt igen efter 1626 og før stormfloden i 1634. Kun stednavnet, på Bruuns kort (billede 22) kaldet for »Hellemade«, findes bevaret den dag i dag. Hvis rådmænd N. Bakæs »helm« og den store gård »hyelm« skulle have ligget ved Rømøs sydlige ende, måtte Limbekkerne have haft begge ejendomme i besiddelse ved salget til Dronning Margrethe i 1407. Men der findes intet notat om en sådan ejendomsændring blandt de i 1300-tallet indførte bemærkninger i Ribe Oldemoder. En kapitelsejendom så langt syd på øen ville have efterladt et eller andet vidnesbyrd. Efter reformationen var området en del af »Sønderhedes« eller »Sønderhoffuits« fælles engareal uden henvisning til en gammel kirkelig storejendom.

Udviklingen efter reformationstiden

I en periode på mere end 100 år efter reformationen var jorderne på Rømø endnu delt mellem tre forskellige herrer: alt syd for »Styrckes Rende« hørte til kongeriget, det meste af øens Nørland fra Kongsmark til Juvre hørte under Slesvig og Ribe Domkapitel ejede en del »strøgods« inden for den slesvigske del. Derudover blev situationen i denne tidsperiode endnu mere broget, idet såvel den kongerigske som den slesvigske del midlertidigt kom i enkelte herrers eje.

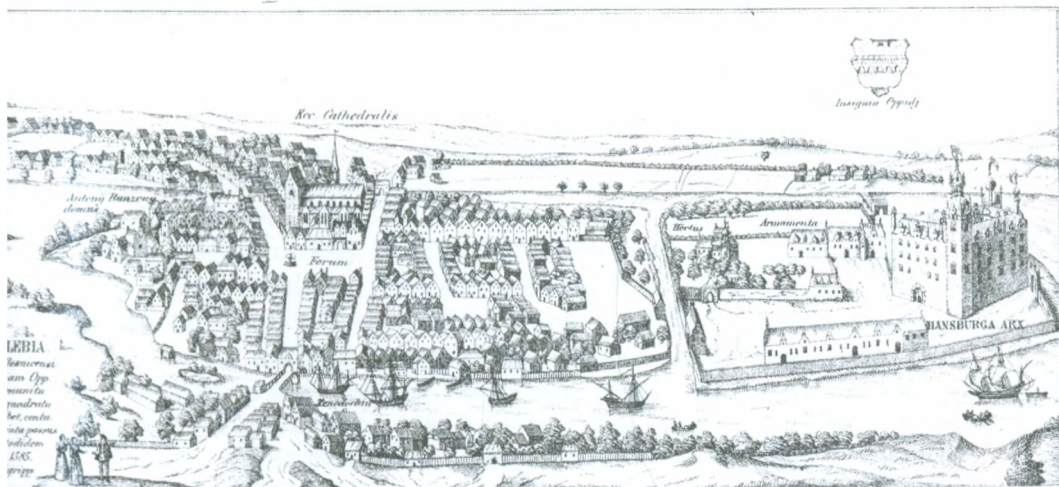
Sønderlandet, dvs. bispestolens ejendom før reformationen og derefter lagt til Riberhus len, blev i 1579 sammen med Ballum Birk forlenet til Peder Rantzau, der fra kong Frederik II havde fået Trøjborg i bytte mod et af hans andre godser, Vamdrupgård.³ Forleningen af Rømøs Sønderland skulle dog kun gælde i hans livstid. Dette fremgår af jordebøgerne,²⁵ der er bevaret for enkelte år mellem 1581 og 1598. Der står: »Rømøland ... Peder Rantzau udi forlening haffuer ...«.

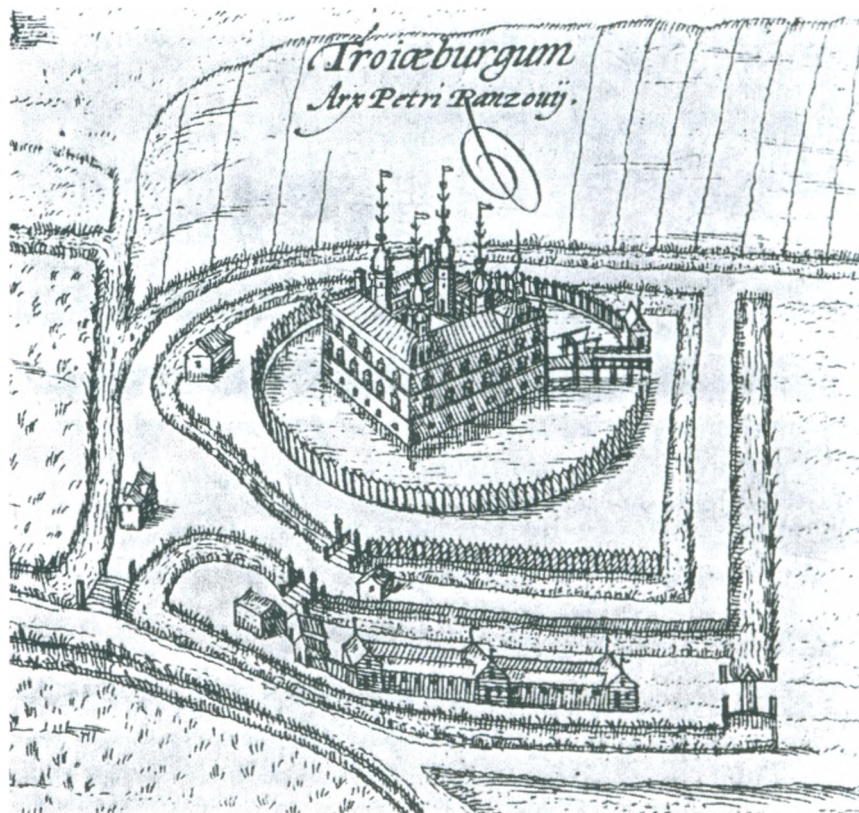
En strid om herredømmet over Rømø kirke fandt sted i denne tid. Kirken havde i den katolske tid altid tilhørt Ribe stift. Ærke-
degnen som provst over stiftets sønderjyske kirker havde opsyn

Billede 17:
 Ribe i 1500-tallet. T.h. ses Riberhus, sæde for lensmanden, der også herskede over Sønderland Rømø. Slottet blev brudt ned i anden halvdel af 1600-tallet. (Theatrum urbium)

Billede 18:
 Haderslev i 1500-tallet. Herfra foregik forvaltningen af Nørland Rømø undtagen kaptelsgårdene. (Theatrum urbium)

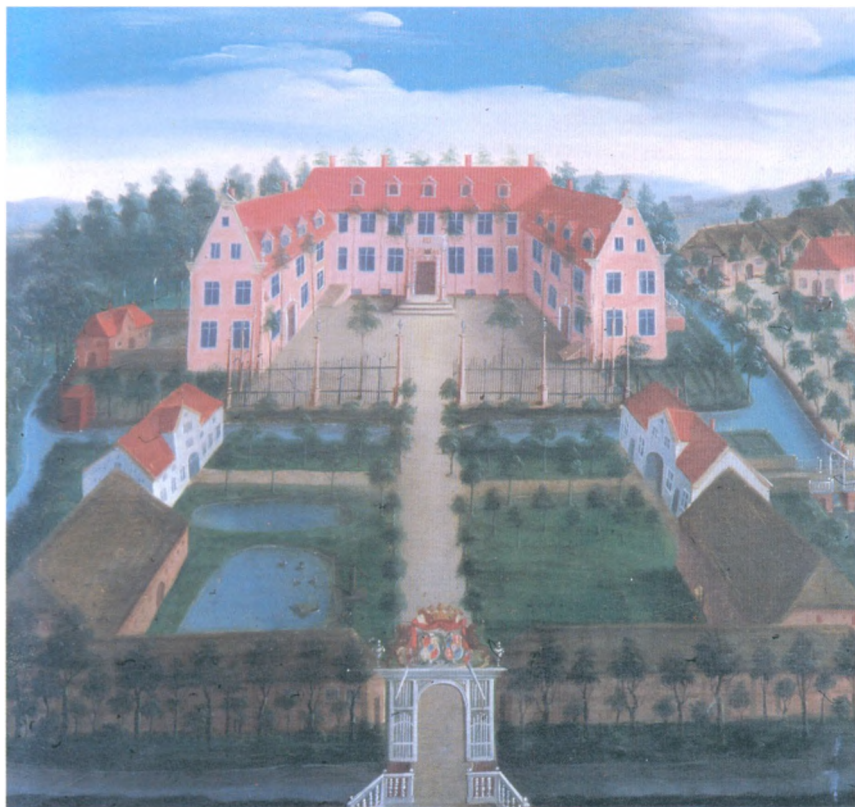

Billede 19:

Trøjborg slot i slutningen af 1500-tallet, da Peter Rantzau ejede det samtidig med, at han herskede over Sønderland Rømø i en periode. (*Theatrum urbium*)

også med kirkens regnskabsføring og fik del i dennes indtægter. En bevaret regnskabsbog fra 1500-tallets første årtier vidner om det.²⁹ En strid mellem Kong Christian III og Hertug Hans om en del sønderjyske kirker endte i 1576 med et kompromis. Rømøkirken forblev under Ribe stift. Men efter 1579 tilegnede Peter Rantzau sig indtægterne fra ærkedegnens 4 kirker i Lø herred, hvilket førte til en retssag. Rømøpræsten og en række ældre beboere har i denne retssag i 1594 udstedt et »tingsvidne« (et dokument bekræftet af tinget) som dokumentation for den ældgamle forbindelse til Ribe. Og den er så efter rettens afgørelse i 1598 blevet opretholdt fremover. Fra 1602 faldt Peter Rantzaus

Billede 20:

Schackenborg slot i 1700-tallet. Også efter den korte ejerperiode 1661-1683 havde greverne Schack en vis magt over Rømø, idet tinget i Ballum igennem 1700-tallet lå under deres jurisdiktion. (Dørstykke i Schackenborgs bibliotek, foto Tønder Museum)

len tilbage til Riberhus. I jordebøgerne står nu: »Rømme Land ... haffuer weret forlehnet Peter Rantzau ... udi hans Liffuis Tiid ...«²⁵

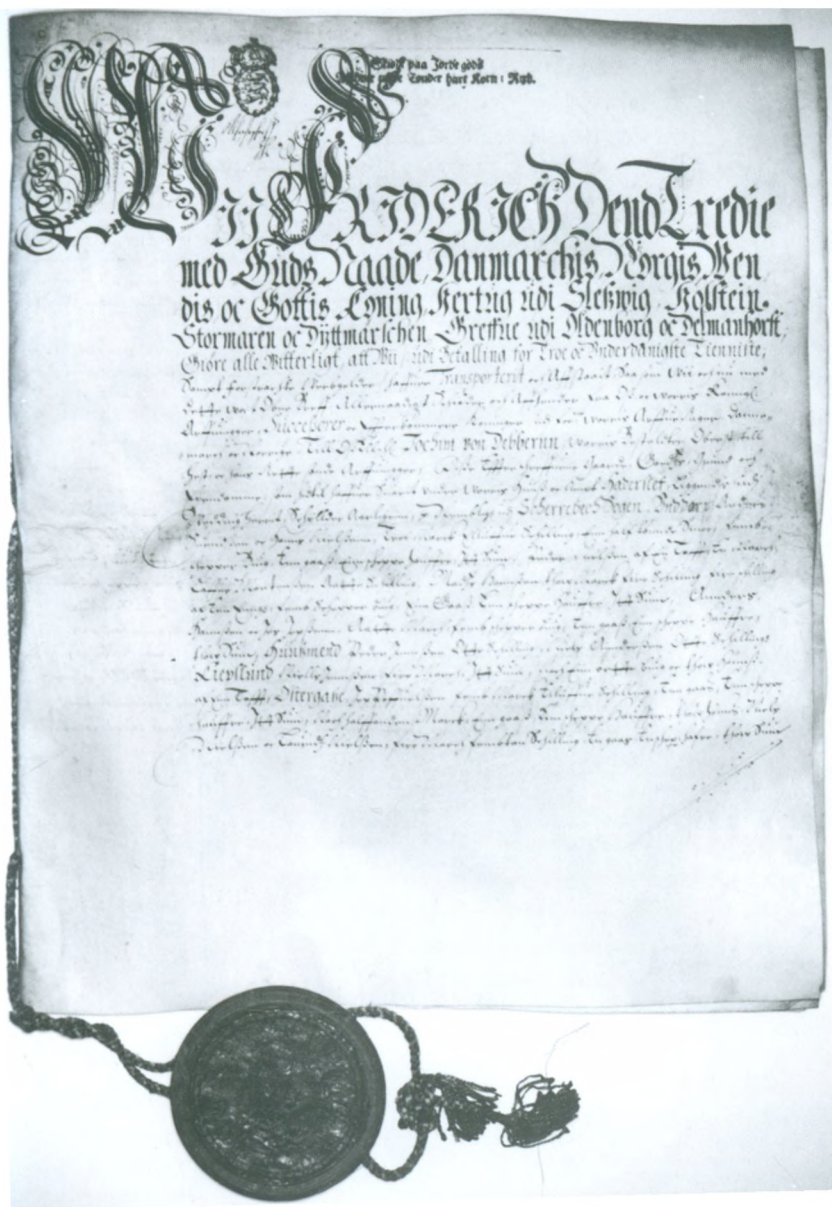
Efter Svenskekrigen 1657/60 blev bl.a. »Brinchgaards Ejendom« med Rømøs Sønderland og birkeret til Ballum birk skødet til Feltherre Hans Schack. Det skete den 5. september 1661 og var vistnok en del af betalingen for hans krigstjeneste. Den 1. november s.å. tilkøbte han sig derudover »jus patronatus med Kirkens Andel af Korn- og Kvægtienden« for 500 rd. Og den 3. marts 1663 fik han 5 af Ribe-kapitlets ejendomme ved et mageskifte med jyske godser.³⁰ Kun Ribe Domkapitlets Toftum-gård forblev

i endnu 3 år hos én af kannikerne, hvorefter den også kom under Schackenburg. Schack-familiens herredømme over Rømøs kongerigske del varede dog ikke længe. Allerede den 3. januar 1683 afstod feltherrens søn, Otto Diderik Schack, bl.a. al ejendom på Rømø til kongen, der til gengæld eftergav alle sine fordringer på Grev Schack.³¹ Kun retsøvrigheden forblev ved Schackenburg. Sønderland Rømø og alle forhenværende kapitelsejendomme blev lagt under Ribe amt, efterfølgeren af Riberhus len efter enevældens indførelse.

Endnu mere kortvarigt var et ejerskifte i Nørlandet. Den 29. august 1662 fik en oberst von Debern overdraget øens slesvigske ejendomme (billede 21), formentlig også som betaling for militærtjeneste. Regnskabsføringen forblev i Haderslev amt, der også beholdt indtægterne fra Nørlandets mølle og fra strandretigheden. Allerede den 23. juni 1669 tilbageskødte von Debern alt Rømø-gods i et mageskifte med andet gods spredt over Jylland.³² Derefter sorterede Nørlandet igen under Haderslev amt. Bønderne har måske ikke engang lagt mærke til oberstens ejerskab.

Ribe Domkapitlet havde efter reformationen ikke mere den samme uafhængighed som i den katolske tid. Kirkens ejendom var under statens kontrol. Privilegiet, at blive medlem af kapitlet, blev nu ofte tildelt kongens embedsmænd, hvilket ikke altid var til kirkens fordel. Men ejendommen blev der foreløbig ikke rørt ved. Derimod overtog domkapitlet yderligere nye ejendomme, som den ovenfor nævnte gård i Nørtvismark. Men efter midten af 1600-tallet var det slut med Ribe Domkapitels ejerskab. I en jordebog fra 1662³³ findes endnu 2 af kannikernes navne i forbindelse med domkapitlets jorder på Rømø. Kort efter blev der indgået den ovenfor nævnte byttehandel med feltherren på Schackenburg. I 1665 noterede ærkedegnen:²² »Hans K(ongelige) M(ajestæts) Intention er ad secularisere Capitlerne. Tilforne er ogsaa skeed Mageskiffte fra Capitled til Feltherre Hans Schack. Brefve fra Skatkammer ere ankommen ad Cannikerne ei skulle befatte sig med Commun gods efter nogens Død item ad gifue tilkiende naar nogen i Capitled ved Døden affgaar.« I matriklen af 1683 er der kun betegnelsen »Capitelstjener« tilbage. Dette begreb for de bønder på Nørlandet, som hørte under kongerigsk øvrighed, har holdt sig næsten indtil vore dage.

Efter alle disse forandringer var der »ro« indtil 1864, idet til-

Billede 21:
Originalskøde til oberst v. Debberrn, der havde Nørland Rømø i eje 1662-69. (RA)

Område	hele størrelse	1250	1350	1450	1550	1650	1750	1864
Juvre	1 gård	Slesvig	<i>Trøjborg</i>	Tørninglen	Haderslev	amt	D	Haderslev amt
	1 gård		Ribe	Domkapitel			S	Ribe amt
Toftum	1 3/4 gård	Slesvig	<i>Trøjborg</i>	Tørninglen	Haderslev	amt	D	Haderslev amt
	1/4 gård	?	Ribe	Domkapitel			S	Ribe amt
Bolilmark	1 gård	Slesvig	<i>Trøjborg</i>	Tørninglen	Haderslev	amt	D	Haderslev amt
Nørvismark	1/4 gård	St. Knuds-	kloster			Ribe Domk.	S	Ribe amt
og	1/2 gård	?	T Ribe	Bispestol	R.len Ra	R.len	S	Ribe amt
Tvismark	1 1/4 gård	Slesvig	<i>Trøjborg</i>	Tørninglen	Haderslev	amt	D	Haderslev amt
Kongsmark	1 gård	Slesvig	<i>Trøjborg</i>	Tørninglen	Haderslev	amt	D	Haderslev amt
Holm	1/4 gård	<i>Ribe Domkap. B</i>	Ribe	Domkapitel			S	Ribe amt
Tagholm	1 3/4 gård	<i>Ribe Domkap.</i>		Bispestol	R.len Ra	R.len	S	Ribe amt
Kromose								
Kirkeby								
Sønderland	12 helgårde	Slesvig	<i>Trøjborg</i>	Bispestol	R.len Ra	R.len	S	Ribe amt

Tabel 1: Tabellen viser gårdenes sandsynlige tilhørsforhold i tiden fra dannelsen af Hertugdømmet Slesvig indtil 1864. Skellet mellem Nør- og Sønderland er markeret med en tyk streg svarende til kortet på billede 22.

■ Kongerigets områder

Slesvigs områder

* Forkortelser: D = Oberst v. Debberrn; S = Feltherre Schack; T = Biskop Thuesen; B = Rådmand Bakæ; R.len = Riberhus len; Ra = Peter Rantzau.

Skrifttyper: Skrift for mulige forhold; skrift for formodede forhold; skrift for sikre forhold.

Billede 22:

Konceptkort over Rømø, tegnet af S. Bruun 1796. Gårde og kådnersteder er gengivet som større hhv. mindre kvadrater. Ved skellet mellem Nør- og Sønderland står »Størkes huus«.

hørsforholdene forblev uændrede. Befolkningen havde vistnok vænnet sig til forskellige øvrigheder gennem mange århundreder. Internt var der jo ikke de store forskelle, man havde også éns sprog og fælles kirke, det sidste somme tider til Nørlandets mishag. Familiernes blev gift ind i hinanden, dog etablerede man nødtigt forbindelser på tværs af standsforskelle. Afgifternes størrelse gav hist og her anledning til jalousi. Skellet mellem Nør- og Sønderland var først og fremmest af betydning for strand-, told- og retssager. Kong Christian V's Danske Lov blev indført for Sønderlandets vedkommende, Kong Valdemar II's Jyske Lov gjaldt fortsat for Nørlandet. Skellet var måske især vigtigt ved stranden på grund af strandrettighederne. Der kunne være meget på spil i spørgsmålet om, hvor en stranding var sket, om det var 100 m syd for skillelinjen eller nord for denne! Indtægterne fra Nørlandets strand blev i øvrigt nøje delt mellem Haderslev amt og Ribe amt i forhold til deres andel i jordejendommen.³⁴

Under det prøjsiske styre efter 1864 blev Rømø som helhed lagt under Tønder amt, hvor øen forblev efter Genforeningen i 1920 frem til oprettelsen af Sønderjyllands amt.

Oversigten i tabel 1 viser sammen med kortet fra 1796 (billede 22) hvordan ejerforholdene på Rømø sandsynligvis har været fra middelalderen og indtil 1864. Den samlede størrelse af den slesvigske hhv. kongerigske del, målt i gårde, svarer i øvrigt ikke til jordernes værdi, der jo den dag i dag er vidt forskellig i nord og syd. For undersøgelsen af de enkelte Rømø-vejendommers historie er den komplicerede udvikling af øens ejerforhold selvfølgelig et handicap. Hver ændring i tilhørsforholdet førte til et hul i dokumenternes årrække og forårsager ofte en usikkerhed i bestemmelse af ejerrækken.

Kapitel 3: Øens befolkning og uddannelse

Billede 23:
*Rømø-kvinde (Maleri af F.C. Lund, 1855,
Städtisches Museum Flensburg)*

Billede 24:
*1800-tallets mandsdragt fra Rømø.
(Nationalmuseet)*

Inden vi går ind på erhvervsmulighederne på Rømø, skal udviklingen i befolkningstallet belyses. For tiden før omkring 1500 har vi ingen vidnesbyrd om dette emne. Litteraturens beretninger om de følgende to århundreder indtil 1700-tallet synes ikke at være særlig pålidelige. Danckwerth nævner omkring år 1650 et indbyggertal på 1500.³ Dette tal er formentlig en del overdrevet.

Ved hjælp af de ældste bevarede regnskaber og jordebøger har vi dog et grundlag for en beregning på basis af det ret sikre tal på familier og huse. I det ældst kendte kirkeregnskab fra 1516-32²⁹ findes henved 80 navne i forbindelse med en ydelse, der sandsynligvis betaltes for en kirkeko. Familiernes antal var formodentlig noget større. Fra de ældste jordebøger fra midten af 1500-tallet kendes lodsejernes (fæsternes) antal med 100 ejendomme. Enkelte »jordløse« huse var ikke opført i jordebøgerne og skal lægges til. Det må derfor være rimeligt at antage, at der har

Omkring år	1550	1600	1650	1700	1740	1780	1800	1840	1900
Gårde Nørland 1)	32	41	41	43	43	43	42	40	
Gårde Sønderland	25	26	28	39	42	44	37	37	
Gårde ialt	57	67	69	82	85	87	79	77	
Huse Nørland 1)		22	21	23	49 2)	62	82	88	63
Huse Sønderland	21	18	48 3)	74 4)	117	149	172	153	
Huse ialt	43	39	71	123	179	231	260	216	
Bygninger ialt 5)	100+	106+	140+	205	264	318	339	293	231
Beboere pr. bygning (ø)						ca. 4,5	4,5	4,6	4,2
Antal beboere ialt	omk. 750	omk. 800	omk. 900	ca. 1030	ca. 1200	ca. 1430	1530	1350	965

Tabel 2:

Bygnings- og befolkningsantal på Rømø i perioden 1550-1900. Huse med kun lidt jord blev først efter midten af 1600-tallet efterhånden registreret og mangler derfor i tabellens første 3 kolonner. Ved beregningen af det omtrentlige beboertal i disse perioder er deres antal og det gennemsnitlige antal af beboere pr. bygning skønnet. Fra omkring 1700 fremgår bygningernes antal af arkivalierne, hvorfor beboerantallet kan anses for at være nogenlunde sikkert. Efter 1787 danner folketællingerne og andre statistikker grundlaget for tallene. Se også diagram 1.

Noter: 1) Inkl. frv. kirke- hhv. kapitelsejendomme. 2) I Haderslev amts vurdering af 1708 findes på Nørland 22 huse, der er registreret i jordebogen, og 27 andre huse. 3) Tal fra jordebogen 1668, hvor for første gang »halve koddener« er regnet med. 4) Fra matrikel 1683, hvor også jordløse huse er med. I tallet er 3 huse inkluderet, der betegnes som »nyt« i fæsteregistret mellem 1696 og 1702. 5) Kun dokumenterede huse.

Kilder: (7) (22) (25) (28) (35-43)

været i alt 110-120 beboelser på Rømø i midten af 1500-tallet. I den efterfølgende tid findes efterhånden flere og flere oplysninger om bygningernes antal. Især sidst i 1600-tallet, i årene 1720-40 og 1765-95 blev der bygget mange nye huse. Denne udvikling fremgår af tabel 2 og diagram 1.

For at konstatere hvor mange mennesker der boede på en gård eller i et hus, tager vi folketællingerne fra 1787 hhv. 1801 som udgangspunkt. På gårdene boede i 1801 omkring 400 beboere, der altså drev det meste af øens landbrug, i gennemsnit 5 personer pr. gård. Det kan vel antages, at der har boet nogenlunde lige så mange i det noget mindre antal af større gårde i 1500-tallet. Derudover rummede gårdene dengang sikkert også familiedlemmer, der havde andet hovederhverv end landbruget. I

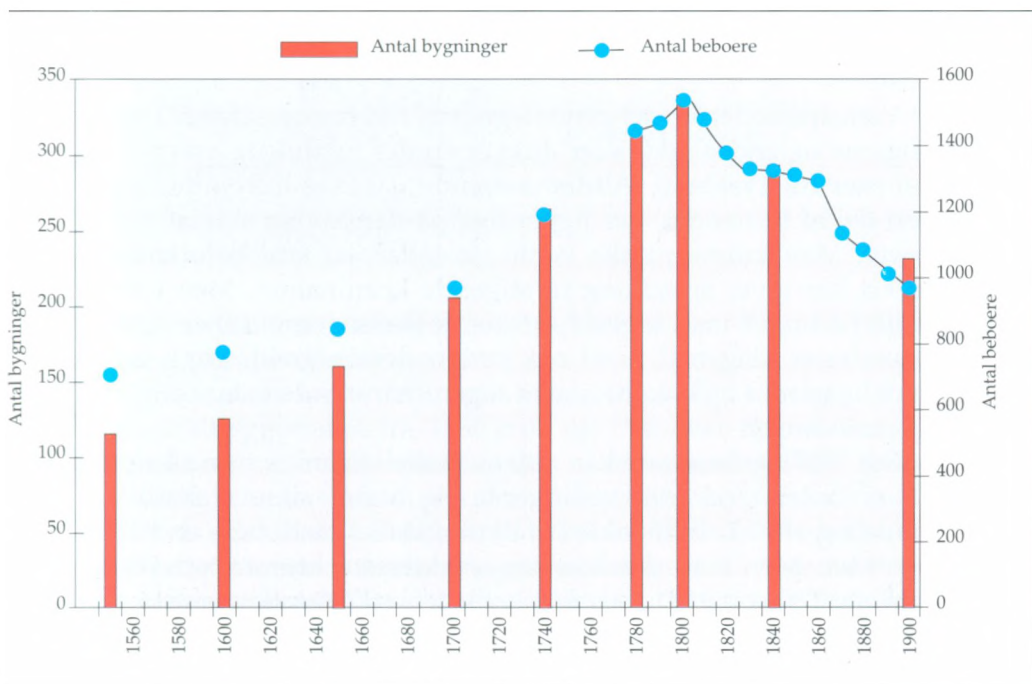

Diagram 1:

Bygnings- og befolkningsantal på Rømø i perioden 1550-1900. Bygningsantallet for tidspunkter før 1700 er sammensat af det i jordebøgerne dokumenterede antal (se tabel 2) og et skønnet tillæg for huse, der pga. manglende jordtilliggende ikke var registreret. Beboerantallet pr. hus for den ældre periode er skønnet ud fra tal i folketællingen 1787. Pga. disse to skøn er befolkningstallene før 1700 ikke præcise, men dog med en vis tolerance sandsynlige. Efter 1700 er husantallet nogenlunde vel dokumenteret, og usikkerheden ang. beboere pr. hus er også aftagende. Derfor kan tallene for hele 1700-tallet anses for at være tæt på sandheden.

Kilderne: Se tabel 2.

løbet af de følgende århundreder fik de dog deres eget hus. Regner vi i 1550 med 400 gårdbeboere plus én person ekstra pr. gård, kommer vi til omkring 460 gårdbeboere, ca. 8 personer pr. gård. I hvert kådnerhus boede i 1787 4,4 personer i gennemsnit. Antager vi 5 pr. hushold omkring 1550, så når vi i alt op på hen ved 750 indbyggere på Rømø på denne tid. Med et efterhånden aftagende antal af gårdbeboere til førnævnte 400 i 1801 og et samtidigt stærkt stigende antal kådnerhuse med et lidt nedadgående gennemsnitstal pr. hus, udviklede indbyggerantallet sig sandsynlig-

vis sådan, som tabel 2 og diagram 1 viser. I løbet af 250 år indtil tiden omkring 1800 voksede befolkningstallet altså til det dobbelte.

Vækstperioderne var kendetegnet af tilflytning udefra. I tingbøgerne og andre arkivalier dukker en del fremmede navne op, vel især fra Tyskland. Altdominerende var dog tilflytningen fra den del af fastlandet, der ligger lige på den anden side af vadehavet. Man kunne måske vente, at sådan en stor befolkningsvækst har givet anledning til stigende kriminalitet. Men i tingbøgerne finder man ingen spor deraf. Retssagerne drejer sig om skænderier, slagsmål, strid om jordarealer og gæld, tinglysning af obligationer og enkelte større sager vedrørende østersfangsten og strandinger.

Fra 1787 og fremover kan tallene i tabellen anses som sikre, da de er baseret på folketællingerne og andre sikre statistikker. Omkring 1800 kulminerede befolkningstallet med mere end 1500 personer. Men som det kan ses af aldersstrukturens udvikling mellem 1787 og 1801, består tilvæksten i 1700-tallets sidste årti faktisk kun af ældre personer. Andelen af de helt unge går ned (diagram 2). Det må være pga. yngre folks fraflytning, mens de

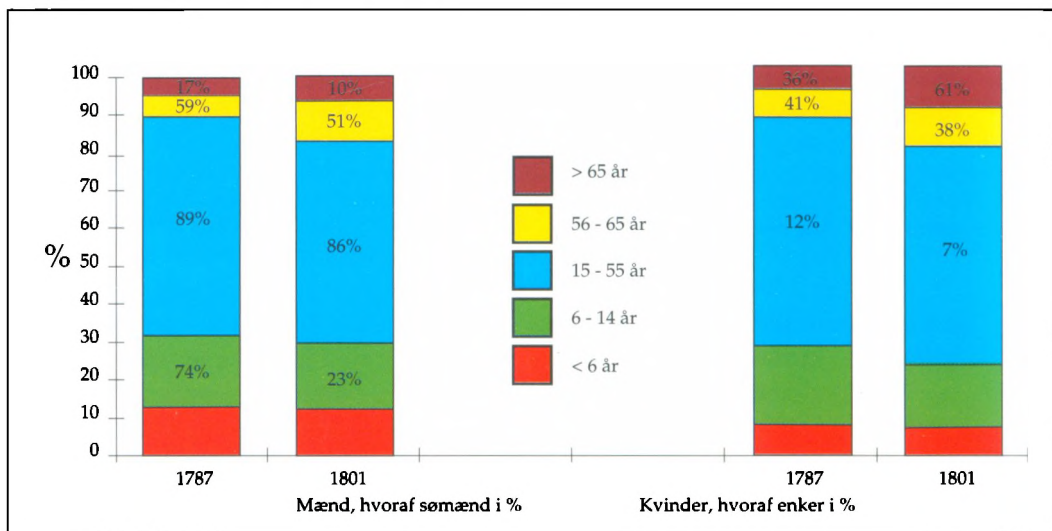

Diagram 2:

Rømø-befolkningens aldersstruktur i procent i 1787 og 1801 (kun for Sønderlandet).

Kilde: (43)

Billede 25:
Skipper Hans Jensen's bomærke
fra Bolilmark som underskrift på
et dokument fra året 1600
(se tabel 6 i kapitel 4).

gamle fra tidligere vækstperioder forblev på øen. Kimen til tilbagegang var allerede lagt.

I 1800-tallets første årtier gik befolkningstallet hurtigt nedad, mens indbyggertallet fra 1830'erne og fremover forblev nogenlunde konstant, indtil indlemmelsen i Preussen efter 1864. Ved at analysere erhvervsstrukturen skal vi dog senere se, at der foregik en delvis udskiftning af beboere i tiden før 1860. Trykte kilder fra 1800-tallet nævner i øvrigt meget forskellige indbyggertal.⁴⁴⁺⁴⁵ I nærværende fremstilling er folketællingerne brugt som basis indtil 1860, og derefter er E. Moritz' oplysninger anvendt⁷ indtil året 1900.

Lavpunktet i befolkningstal nåedes ved de 650-700 personer, der i mellemkrigsårene i vort århundrede fortsat boede på øen. Derefter skabte byggeriet af dæmningen og anlægget af havnen nye erhvervsmuligheder, og især turismen skabte vækst, hvilket igen førte til en moderat fremgang i indbyggertallet.

For bedre at forstå Rømø's erhvervsliv i ældre tid skal her kort berettes om de uddannelsesmuligheder, som fandtes for beboerne.⁷⁺⁸⁺⁴⁶ Inden Kong Christian VI i 1730'erne ønskede at oprette helårsskoler overalt på landet⁴⁷ fandtes der vist ingen skolebygning på øen. Men det betød jo ikke, at børn og unge slet ikke fik en uddannelse.

Det var først og fremmest kirken, der tog sig af denne opgave. Så fik børn i hvert fald kendskab til katekismen, og også for voksne blev der regelmæssigt givet katekismusundervisning i kirken. Langt ind i 1600-tallet fandtes dog mange, der ikke kunne skrive. 4 ud af 7 Rømø-skipperne, der mellem 1594 og 1622 underskrev kontrakter hos en notar i Holland, kunne tilsyneladende ikke skrive men benyttede deres initialer eller bomærke (billede 25). Det var dog ikke unormalt for tiden. I »Dansk søfarts historie«⁴⁸ oplyses, at kun 47% af Danmarks skipperne omkring

1640 var skrivekyndige. I løbet af 1600-tallet forbedrede situationen sig dog betydeligt. Velhavende sogne havde kapellaner, der kunne undervise børn, og hvor der ikke var råd til det, skulle degnen tage sig af opgaven. Og befolkningen selv krævede en bedre uddannelse af deres børn. Med udviklingen af pengeøkonomien fik også bønderne større behov for at kunne læse og regne, og for skippere og styrmænd var det en forudsætning for navigationskunsten.

På Rømø var der forløbig ikke råd til en kapellan. Kun i en kort periode, fra 1668-71, har Jens Nielsen Bleeg indtaget denne stilling, inden han overtog præstekaldet. Måske havde hans forgænger, Jens Engelbretsen, allerede været syg. Det vides ikke, om det har været en af Jens Bleegs pligter at undervise børn. Ellers holdt degnen Laurids Jørgensen, søn af en tidligere præst, Jørgen Winther (1605-25), skole i anden halvdel af 1600-tallet. Som aflønning modtog han korn direkte fra børnenes forældre. Han satte dog efterhånden mere på fiskeri »og gav skolen op«, hvorfor beboerne holdt op med at levere ham korn. Efter degnens død »har Præsten selv forset Degnekald i cirka 30 År«, hedder det derefter i kilderne.⁴⁹ Laurids Jørgensen Degn havde i øvrigt selv en gård i Østerby i fæste³⁷ og er den først kendte i Rømøslægt. Efter alt at dømme var præsternes indsats for skoleundervisningen imidlertid ikke særlig betydelig i løbet af de 30 følgende år.

Derfor krævede Rømøslægtens beboere i 1723 at få en sædedegn, der skulle holde skole. I forvejen havde de allerede beskæftiget lejede skoleholdere, hvilket præsten Neve henviste til i 1737. Fra Ballum tingbogen kendes i 1715 også 2 personer med tilnavnet »skolemester«, nemlig Jørgen Madsen og Peder Hansen. Fra 1725 fik Rømøslægtens beboere atter en degn, Niels Gloë, i 1734 efterfulgt af »den gale degn«, Barthold Hesseldahl. Et skolehus byggedes endnu ikke, trods en aftale, der var blevet indgået i 1724. Og degnene måtte selv sørge for deres bolig. Begge var nødt til at stifte forholdsvis stor gæld for at kunne skaffe sig et hus. Det smukke hus, Hesseldahl har bygget sig, ligger den dag i dag på Bornholmervej i Kirkeby.

Som følge af Kong Christian VI's ønsker på skoleområdet blev der fra 1735 foretaget en række undersøgelser af skoleforholdene rundt omkring i landet, og det førte frem til skoleforordningen om indførelse af undervisningspligt for børn over 5 eller 6 år i

Billede 26:

Kongsmarks gamle skole fra 1730erne som østre del af art.336 Kongsmark, fotograferet ca. 1908. Kort efter blev denne del af huset nedrevet og nyopbygget. I forgrunden sidder husets ejerfamilie, Nørlandets postbud, Anton Nielsen, med hustru Maria Hanssine, f. Jørgensen, og deres tre ældste børn. (PD)

Billede 27:

Toftums lille skole fra 1784, fotograferet af H. Zangenberg i 1930. (Nationalmuseet)

Billede 28:

Elever ved Søndersby skole omkring 1890. I midten lærer M.C. Dahl, i øverste række frk. Permin (3. t.v.). (PD)

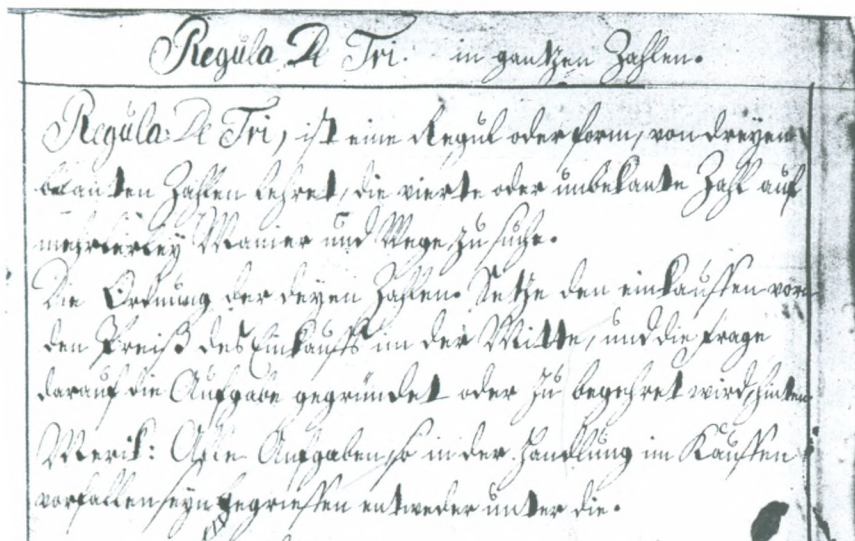
1739. Planen blev dog ikke til virkelighed før 1814. Rømø fik omkring 1740 sine første 2 skolebygninger, hver på 4 fag til skole og skoleholderens bolig, i Kongsmark i 1739⁴⁷ (billede 26) og i Søndersby i 1744.² For øens nordligste byer byggedes en 3-fags-skole i 1784 (billede 27). I Søndersby underviste degnen, og embedet blev senere opnormeret til en kapellanstilling. Kapellanerne fik egen bolig, så at alle 4 fag i skolebygningen nu stod til skolens rådighed. Sognets lille kapellanshus, beliggende i lyngområdet syd for Kromose, blev i 1823 flyttet til Søndersby og føjet til den gamle skolebygning som lærerbolig. I løbet af 1800-tallet blev øens 2 sydlige skoler udvidet eller nybygget trods det faldende befolkningstal. Børnenes undervisning var blevet meget mere omfattende og langvarig. Mens drengene i 1700-tallet oftest kom ud at sejle allerede som 10-årige, begyndte de nu først at gå til søs efter konfirmationen. Små piger kunne og måtte nu også gå til skole om sommeren, istedet for at hjælpe med ved landbruget.

1700-tallets skoleholdere var udover kirkens embedsmænd oftest forhenværende styrmænd eller kaptajner, der passede skolen ved siden af deres større eller mindre landbrug. I 1800-tallet

kom dog efterhånden eksaminerede lærere ind i billedet, og det førte til en mere professionel undervisning.

For øens erhvervsliv var søfarts-uddannelsen selvfølgelig af særlig betydning. Derfor stiftedes allerede i 1697 en navigations-skole på Rømø. Hvor længe den var i virksomhed vides ikke. Fra senere tid berettes om privat undervisning ved forhenværende skibsførere, f.eks. ved kommandøren Niels Hansen Ewes i Bolil-mark.⁵⁰ Københavns skipperlaugs navigations-skole blev i løbet af 1700-tallet et af de vigtigste uddannelsessteder for Rømø-søfolkene.

I øvrigt må man gå ud fra, at privat initiativ altid har spillet en forholdsvis stor rolle for uddannelsen af enkelte unge mænd fra Rømø. Det vidner mange private dokumenter om, f.eks. Peder Jørgensen Holms matematikbog fra omkring 1710.⁵¹ Den indeholder over 200 sider og blev efter håndskriften at dømme skrevet gennem en lang årrække. Bogen begynder med reguladetri (billede 29) og fortsætter med alle slags købmandsregninger, arvedelinger, og regnskaber over investering i skibsparter og selskaber. Peder Holm blev én af øens mest fremtrædende matadorer.

Billede 29:

Udsnit af første side fra Peder Jørgensen Holm's matematikbog, skrevet omkring 1710. (PD)

Kapitel 4:

Øboernes erhverv indtil midten af 1600-tallet

I hovedparten af den foreliggende Rømø-litteratur er beskrivelsen af beboernes næringsveje begrænset til tiden fra hvalfangstens begyndelse omkring 1650 og indtil nutiden. Her skal også den foregående tid før midten af 1600-tallet belyses.

Var Røms første beboere bønder?

Efter al sandsynlighed har Rømø først fået en fastboende befolkning efter år 1000. Der findes ingen vidnesbyrd om en bofast befolkning på øen i Vikingetiden. Da friserne indvandrede til de nordfrisiske øer i tiden omkring 700 e.K. gik de ikke længere nordpå end til Sild, sandsynligvis fordi der ikke var nogen grund til at bosætte sig på Rømø. Marsken dannedes kun langsomt. Fiskeriet kunne lige så godt drives fra fastlandet. Indsamling af rav har haft økonomisk betydning fra før Kristi fødsel, men i det første årtusinde var det rav fra Østersøen, der dominerede markedet.

Efterhånden blev marsken frugtbar på Rømø. Det medførte formentlig, at de første bønder omkring år 1000 tog fæste i en del af krongodsets jorder på øen. Derudover var det klostre, som vandt fodfæste på øen, fordi kirken fik jordegaver. Netop klostrenes arkiver er ved siden af kronens de ældst bevarede, og de beretter om St.Knuds-klosterets ejendom på Rømø. De første mere konkrete oplysninger findes i Ribe Domkapitlets »Oldemoder«, der blev skrevet sidst i 1200-tallet. De omtaler gods i Juvre, Toftum og sandsynligvis ved kirken (»hyelm«). Bogens notater beviser, at landbruget på Rømø dengang gav godt afkast, målt i smør og ost. Men også hertugen af Sønderjylland eller Slesvig havde uden tvivl jord på øen, som formodentligt blev dyrket af fæstebønder. Det er en meget sandsynlig antagelse, at landbruget var Røms hovedindtægtskilde i den tidlige middelalder. Hvor

meget af jordens afkast der forblev hos befolkningen, vides ikke. Men formodentligt var bondestanden på Rømø ikke bedre stillet end andre steder i middelalderen. Jordens ejere, fyrster, adel og kirke, tog, hvad de kunne få.

Når man nu boede på en ø, så skulle alle naturens ressourcer naturligvis udnyttes. Fiskeriet rundt omkring har ganske givet forbedret spisekortet, og hvorfor skulle man ikke sælge fisk på det nærliggende Ribe marked? Gennem kannikerne var forbindelsen til datidens storby alligevel ganske tæt. Handelsbyen, hvis velstand kulminerede i middelalderen, bød også på andre indtjeningsmuligheder, især i forbindelse med skibsfarten. Vi har desværre ingen vidnesbyrd om Rømø befolkningens størrelse og færden i middelalderen, men det kan formodes, at det drejede sig om et lille, omend ikke særlig fattigt samfund.

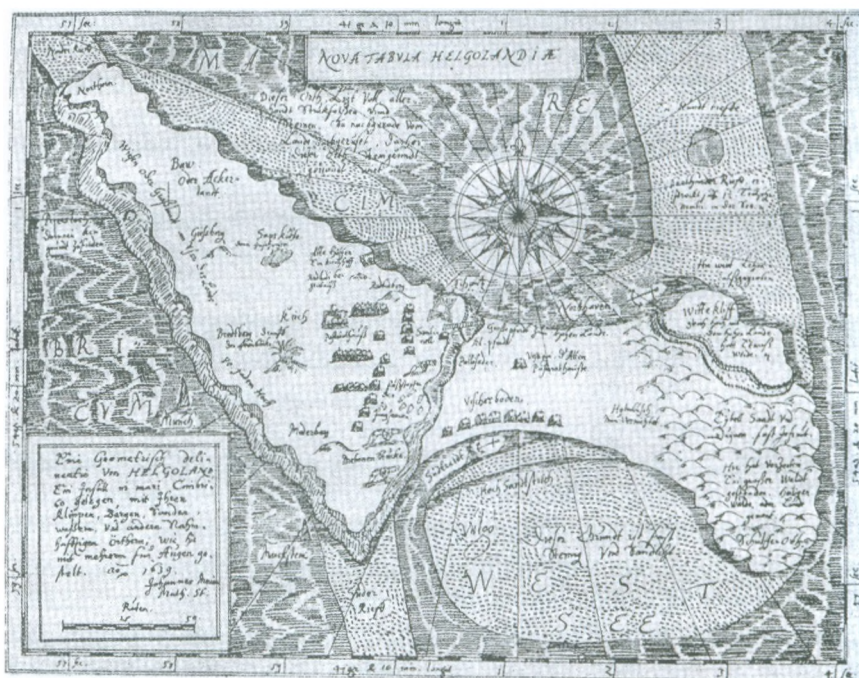
Men tiderne blev ikke bedre. Kongen og hertugen slogedes om magten i 1300-tallet. Limbekkerne drog deres fordel heraf og benyttede sandsynligvis også Rømø som et udgangspunkt for deres røverier. Befolkningen har bestemt ikke nydt godt af denne situation. Hertil kom tidens svøbe, pesten, der i årene 1347-52 hærgede hele Europa, og som også kom til Sønderjylland. I 1362 fulgte den store stormflod, »manddrænken«. Fra enkelte brudstykker i regnskaberne ved vi, at landbrugets afkast nu var blevet mindre. Sandflugten ødelagde efterhånden en stor del af landbrugets frugtbare arealer. I 1407 solgte Claus Limbek Sønderlandet til den danske krone. Måske skyldes dette, at områdets formodentlig allerede dengang 12 helgårde efter sandflugtens hærgende virkning gav betydeligt mindre afkast end Nørlandets gårde? Men sandflugten reducerede også nordøens jorder, især i det 17. og 18. århundrede.⁵⁰ I hvert fald måtte befolkningen, også bønderne, lede efter andre indtægtsmuligheder. Da var det nærliggende at kaste sig over fiskeriet.

Landbruget fik dog et vist opsving i anden halvdel af 1500-tallet. Der, hvor Rømøs større gårde, især på Nørlandets gode jorder, gav et overskud udover gårdfolkets eget behov, åbnede de stigende priser nu for betydeligt bedre indtjeningsmuligheder. Det var den lange fredsperiode fra afslutningen af den nordiske 7-årskrig i 1570 til begyndelsen af Kalmar-krigen i 1611, hvor økonomien blev bedre i hele Danmark. Nu gav landbruget overskud, og det var formodentligt i denne periode, Rømø-folk begyndte at købe anpartar i handelsskibe. Men Rømø-landbru-

gets situation blev snart værre igen, især pga. sandflugten. 100 år senere var der, bortset fra enkelte storgårde, ikke tale om en egentlig bondestand på Rømø. Næsten alle gårdmænd var afhængige af ekstra indtjening ved siden af landbruget.

Helgolands- og vadehavsfiskeriet som anden indtægtskilde

I 1400-årene var Ribe stadigvæk en af Danmarks største byer og havde en livlig handel, især med Nordtyskland, Holland og England. Byen var efter 1407 »amtsby« for den største del af Rømøs beboere. Markedet dér var et af de største i datidens Nordeuropa, også for områdets fiskeri. Da store sildestimer optrådte ved Helgoland, så også Rømøs beboere efter al sandsynlighed deres chance. Første oplysninger om sildefangsten ved Helgoland findes allerede fra midten af 1300-tallet.⁵² I Ribes »skibsmandsret« fra 1478 nævnes udtrykkeligt »Hellig Landts fiskind«.⁵³

Billede 30:
Helgoland i 1639. Dengang var det endnu en samlet ø. (Joh. Mejer's konceptkort)

En nærmere dokumentation for sildefiskeriet findes dog først i et årsregnskab for Helgoland fra 1513:⁵² blandt mange andre deltog 11 skibe fra Rømø, med i alt 70 fiskere. Det var et højt antal ud af en befolkning på måske i alt 700. 7 af skipperne, der er nævnt i regnskabet, findes samtidig i Ribe ærkedegnens regnskabsbog fra 1516 ff som skyldner af en kirkeko.²⁹ Dér findes også en Per Nielssen, der havde gæld til kirken for »ith skib paa helgeland«. Fiskeskipperne var åbenbart overvejende fra Sønderlandet, da kun en af dem findes blandt Nørlandets bønder i 1524-jordebogen for Tørning Len. Det hænger måske sammen med den allerede dengang dårligere økonomi for Sønderlandets landbrug.

Sildefiskeriet var af stor betydning på dette tidspunkt. I 1520 lå 340 fartøjer med i alt 2580 personer ved Helgoland, der endnu var én ø (billede 30). Fra kysten mellem Tønder og Vester Herred kom i 1513 66 skibe med i alt 539 mænd til Helgoland. Sydslesvigerne var dér med over 560 fiskere, heraf alene 280 fra Sild. Der-

Billede 31:

Småskib med råsejl på Elben i 1500-tallet. Sådan så formodentligt også skibene til sildefangsten ved Helgoland ud. Dengang kendte man i øvrigt kun to sejltyper, rå- og sprydsejl. (Udsnit af M. Lorichs' Elben-kort fra 1568, SAH)

til kom over 400 holstenere og nordtyskere. Øen var fuld af »boder«, pakhuse og salterier, ejet af købmænd, især fra den nordtyske kyst. Der betaltes 4 skilling afgift pr. bod. Fiskeskipperne skulle af med 1 skilling »Remgelt« pr. åre. Skibene kunne altså sejles og roes. Til fiskeriet blev der formodentlig brugt en slags evert (billede 31). Mange retssager vidner om et vildt og overdådigt liv på Helgoland i denne fiskeriets guldalder. Intet under at sildestimernes senere forsvinden blev anset som Guds straf for menneskenes opførsel.⁵³

Efter 1534 gik det nemlig stærkt tilbage for sildefiskeriet ved Helgoland. Så måtte Rømøs beboere lige som deres arbejdsfæller fra Sydvestjylland igen finde deres næring i det hjemlige vadehav. Riberhus lensregnskabet fra anden halvdel af 1500-tallet fortæller om mange fiskerlejer rundt om Hobugten og på Fanø. Skibene måtte betale en såkaldt »sandtold«, dvs. et bestemt antal fisk pr. skib, afhængigt af skibets type og de enkelte fiskerlejer. Hvis en Ribe-borger eller en embedsmand, landfoged eller lignende var medejer af skibet, blev dennes andel fritaget for tolden.

Ved datidens største fiskerleje Sønderside i Hobugten og ved Fanø-lejet deltog også nogle skippere fra Rømø og især fra Ballum, der til dels var medejere af fiskeskibene. Ved Sønderside førte i 1585 en Ribe-skipper og en Ballum-skipper to »Skuldskibe«, der ejedes af Anders Trøgelsen og Hans Pedersen fra Rømø. Omvendt sejlede en Rømø-skipper ved navn Laurids Hansen et skib for en Ribe-købmand. Alle gik på fladfiskefangst. De tre Rømø-navne er samtidig angivet som gårdmænd i Sønderlandets jordebøger. Sandtolden var ved Sønderside 1000 »skuller« (rødspætter og andre fladfisk) pr. skib, men såvel Ribe-skipperen som Ribe-købmanden sørgede for fritagelse, mens Hans Pedersen måtte aflevere tolden. Ved Fanø fiskede i 1581 4 skippere fra Rømø med Ribe- hhv. Sønderside-ejede »skuldskibe«, hvorfra tolden var 750 »skuller« pr. skib. To af skipperne kendes fra Sønderlandets jordebøger.

I denne periode var Sønderlandet ejet af Peter Rantzau på Trøjborg. Sandsynligvis er det grunden til, at der ikke findes noget Rømø-fiskerleje i Riberhus-lensregnskaberne fra denne tid. Efter Rantzaus død i 1602 nævnes der i regnskabet for 1605 for første gang et Rømø-fiskerleje med 18 skibe, hvoraf ét var fritaget for tolden, fordi landfoged Hans Jespersen ejede det.⁵⁴ Alle

andre betalte 500 »skuller« for hvert skib. Blandt skipperne var 12 af Sønderlandets 27 bønder, derudover 3 husmænd. Kun tre af navnene findes ikke i samtidige jordebøger, måske fordi det drejede sig om den yngre generation. Fiskerlejet kaldtes først for »Rømme«, senere for »Haffn«. Ved Sønderside, Fanø og andre fiskerlejer fandtes ikke længere skippere fra Rømø.

Fra 1613 kom et nyt leje til, »Hellemod«, syd for Havneby. Herfra fiskede også en del folk fra Ballum. Landfogeden dér, Peder Nielsen, far til den senere Rømø-foged Christen Krommes, havde forpagtet et rokkesæt (dvs. et netværk til fangst af rokker) mellem Rømø og Ballum, for hvilket han betalte en snes rokker om året. Antallet af Rømø-skibe ændrede sig ikke pga. de to lejer, men gik bare lidt op og ned, mens der efterhånden dukkede nye skippervogne op i takt med ejendommenes ejerskifte. 1620-25 kulminerede fiskeriet med 25 skibe. Herefter gik det langsomt nedad. I 1631 var der endnu 12 skibe, fra 1633 kun 2, og fra 1643 var der ikke flere. Kun Peder Krommes, Christen Krommes søn og efterfølger som landfoged, betalte fortsat for en »rochelstrøm« indtil 1650'erne.

Fra førnævnte lejer fiskede kun folk fra Rømø Sønderland, der betalte sandtolden til Riberhus Len som øvrighed. Hvad med Nørlandets folk? Ganske vist var landbruget mere lønsomt på de store marskområder dér, men fisket har man også. Ifølge Haderslev amts jordebøger³⁶ fra 1600-tallet må man gå ud fra, at hver gård har haft sit fiskeri, sandsynligvis med egen båd. Mens der i de endnu eksisterende jordebøger fra første halvdel af 1500-tallet kun findes skattebeløb i penge, angives der senere og helt indtil sidst i 1600-tallet delvis afgifter i naturalier, for øboerne i fisk. En kvartgård på Nørlandet skulle typisk svare 500 »skuller«, det samme, som Sønderlandets fiskere skulle yde for hvert skib, og 20 rokker.

Også kirken fik sin andel af fangsten. Præsten, Jens Engelbretsen, klagede i 1649 over, at fiskeriet tidligere »gaff Præsten aarlig aff hver Fiskerøffer en halff tusinde Skulder och nu icke findis i det ringeste een som er Præsten en stor skade«. ⁵⁵ Han angav samtidig, at »her vaar udi min tid 32 Øffre«. 32 må have været fiskeskibenes antal for hele øen i tiden før 1630. Antallet passer også, når man regner Sønderlandets fiskeleje-skibe og Nørlandets gårde sammen. Som allerede Kinch formodede,¹³ står »Øffer« sandsynligvis for selve fiskeskibstypen, der lige som i

Billede 32: Hamborg og Altona («Altenaw») i 1568. Der var livlig skibstrafik på Elben, vist nok også fra vadehavsområdet omkring Ribe. (Udsnit af samme kort som billede 31)

Helgolandtiden må have været en slags evert (på plattysk »ever«). For et af de små Rømø-skibe, der betalte 500 »skuller« sandtold, synes besætningen at have været på 6-7 mand. Det betyder, at der kan have været omkring 200 mænd beskæftiget med fiskeriet, der foregik om foråret, i april og maj. Vadehavsfiskeriet passede udmærket i gårdenes driftsplan. Det begyndte efter forårsudsæden og sluttede før høslætten.

Rømø-fiskeriets udvikling fremgår også af leverancerne af fisk til Hamborg, således som det fremgår af byens toldbøger (billede 33),⁵⁶ som er bevaret for perioden efter 1623 (tabel 3). I 1624, året

	1605	1620	1623	1624	1625	1626	1628	1631	1632	1633
Skibe Rømø-fiskelejer	18	25	25	25	25	23	1)	12	7	2
Rømø-skibe til Hamborg	2)	2)	8	22	7	1	3	1	1	-
1000 »skuller« til Hamborg	2)	2)	527	1.101	337	35	117	36	36	-
Ribe-skibe til Hamborg	2)	2)	10	9	10	6	-	7	-	2
1000 »skuller« til Hamborg	2)	2)	644	614	712	352	-	569	-	134

Tabel 3:

Antal skibe ved Rømø Sønderlandets to fiskelejer og levering af »skuller« (rødspætter og andre fladfisk) fra hele øen til Hamborg sammenlignet med Ribes leveringer. Af skibene til Hamborg var i 1624 mindst 5 fra Nørlandet.

Noter: 1) Ribe var besat af kejserlige tropper fra 29.9.1627 - 10.6.1629. Regnskaberne fra denne tid mangler delvist og dermed også angivelsen af sandtolden fra fiskelejerne. For Hamborg mangler toldregnskabet for 1627.

2) Hamborgs toldregnskaber for småskibe begynder først fra 1623.

Kilder: (13)(54)(56)

med den største mængde rødspætter leveret til Hamborg, var der også skibe fra Nørlandet med i transportflåden. I alt ankom 22 Rømø-skibe med fisk til Hamborg i tiden fra 29.5.-11.6. 1624. Det drejede sig om småskibe mellem 1 og 6 læster, sandsynligvis de samme fartøjer, der også blev brugt til selve fiskeriet.

Et spørgsmål er, hvorfor fiskeriet så brat gik tilbage i løbet af 1630'erne? Det gjaldt ikke bare Rømø, hvor fiskelejerne fuldstændigt forsvandt i løbet af 1630'erne. Også i Hobugten og ved Fanø blev fiskefangsten mere end halveret. Allerede siden slutningen af 1500-tallet var der tale om et aftagende fiskeri i vadehavet.¹³ Og en af årsagerne var formodentlig, at det store marked sydpå

3. Peter Klaus i b; Dänm:

20000. middel;
20000. Sammelgiffellg.

3. Peter Laßon i b; Dänm:

20000. middel;
20000. Sammelgiffellg.

31. Christophersen i b; Dänm:

30000. middel;
20000. Sammelgiffellg.
2000. Talfgiffellg.

3. Baltzer Nickel i b; Dänm:

20000. middel;
20000. Sammelgiffellg.

29. Niels Bentzen i b; Dänm:

18000. middel;
25000. Sammelgiffellg.
1000. Talfgiffellg.

2. Peter Jespersen i b; Vantzig:

64 last Daggog.

60000. middel;

2000. Talfgiffellg.

31. Hans Bonifon i b; Dänm:

28000. Sammelgiffellg.
20000. middel;
2000. Talfgiffellg.

1. Laßon Laßon i b; Dänm:

20000. middel;
15000. middel;
1000. Talfgiffellg.

10. Johann Zacher i b; Norweger:

2600. Norwegergog.

11. Niels Lütke i b; Gørlingog:

800. Skapel Daggog. 612 Daggog.
5 last Daggog, 20 H Daggog,
18. frijsk Daggog.

11. Christ Klaus i b; Dänm:

20000. Sammelgiffellg.
2000. middel;
200 Talfgiffellg, 6000. Uetling.

11. Herman Niels i b; Vantzig:

Billede 33:

Udsnit af Hamborgs toldregnskab fra 1625 («Schifferbücher»). Der ses 7 Rømø- og en Ribe-skipper med »Schullen«, ankommet omkring månedsskiftet maj/juni. Også et større skib med 64 læster rug fra Danzig, ført af Rømø-skipper Peder Jespersen (tabel 6), er anført (nederst t.v.). (SAH)

svigtede pga. 30-årskrigen. Priserne var på vej nedad. Måske var også konkurrencen fra andre landes fiskere, f.eks. fra Holland, blevet for stor. En anden hypotese nævnes af prof. dr. Poul Holm, Esbjerg. Han mener, at 30-årskrigen har skærpet protestanternes vilje at opgive gamle katolske vaner, f.eks. hyppig spisning af fisk. For Rømøs vedkommende er skuller-fiskeriets nedgang formentligt også forårsaget af, at der samtidig opstod en ny erhvervsmulighed, østersfiskeriet, der tog sin begyndelse på dette tidspunkt. I 1630 blev det for første gang udforpagtet til

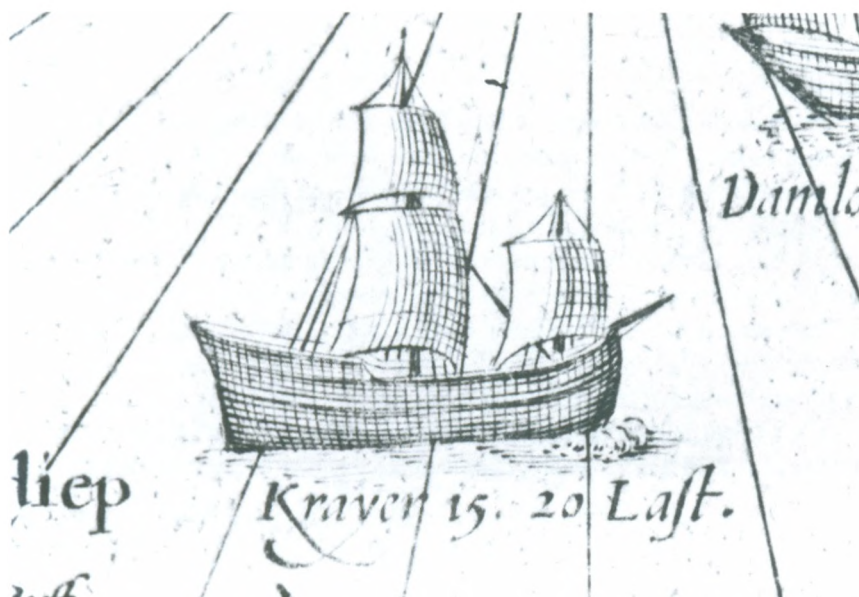
»Poul Stöffken til Hamborg«. Østersfangsten passede bedre til tidens nye udfordringer.

Da vilkårene for landbruget blev dårligere og Rømøs mænd for alvor måtte søge deres indtjening til søs, blev det farten med handelsskibene, som blev udvejen. Disse skibe sejlede fra tidligt forår til sent efterår. Denne virksomhed kunne ikke forenes med rødspættefiskeriet, men godt med østersfangsten, der kun foregik om vinteren. I hvert fald afløste dette erhverv den klassiske fiskefangst i farvandet tæt på øen. Denne ændring fandt sted før 1634-stormfloden og den afbrænding af skibene, som fandt sted 1644 og som vil blive omtalt nedenfor. Østersfiskeriet blev gennem de næste 100 år af væsentlig betydning for øens næring. Men herom og om småfiskeriet omkring øen i et senere kapitel.

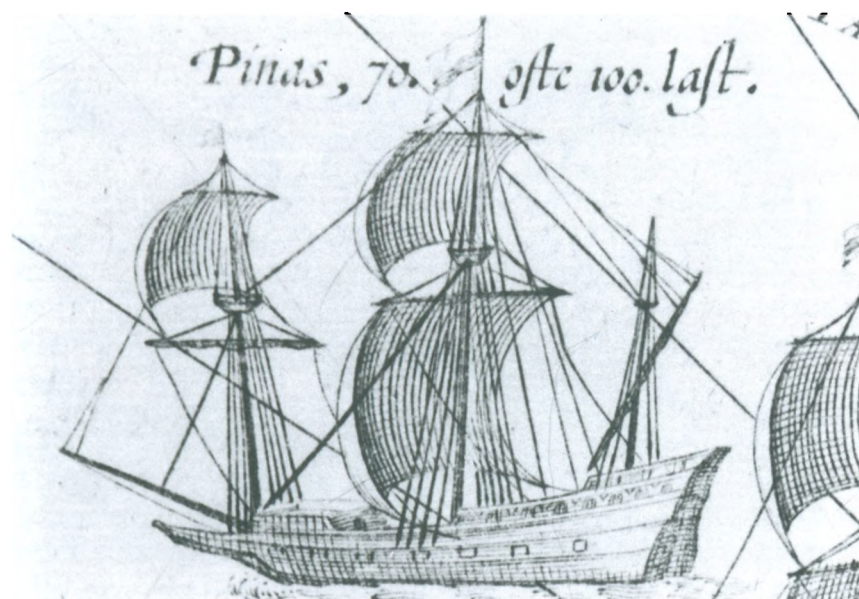
Handelsfart med Rømø-skibe indtil 1643

Fra anden halvdel af 1500-tallet kendes de første henvisninger til Rømø-beboernes deltagelse i handelsskibsfarten. Søfarten var jo blevet til øboernes »know-how«, der skulle udnyttes. Og da kom Ribes havneproblem til hjælp. Ribeåen sandede efterhånden til. Skibe over 10 læster kunne slet ikke komme ind til byens havn. Handelsskibene blev større og større. Vadehavet bag Rømø med indsejlingsmuligheden gennem Lister dyb, Rømø dyb som beskyttet »red« og øens østkyst som vinterleje, kunne løse Ribebeboernes problemer. Samtidig havde en del bønder på øen samlet kapital pga. bedre indtjeningsforhold i de foregående år.

Det førte til at Ribe-købmænd og Rømø-skipperne dannede partnerskaber, som i fællesskab kunne eje datidens typiske handelsskibe på 10-60 og flere læsters drægtighed. Der kendes mange typebetegnelser for disse skibe fra første halvdel af 1600-tallet. I nedenfor omtalte dokumenter fra Holland nævnes krejert, pinas, bootschip og boot som skibstyper. I List toldregnskab fra 1643 forekommer også bojerter, smakker, en skude og den nye skibstype galiot (billeder 34-37) ved siden af betegnelsen »skib« for en større skibstype. De større fartøjer sejlede på langfart til Østersøens østlige havne, til England og ned til Frankrig og Spanien, mens mindre skibe blev brugt til sejladsen i kystområderne. De nåede alle rigets havne og sejlede også helt til Elben og Holland. Mindre skibe kunne lastes og losses både ved Rømø og ved Hviding Nakke, hvor der blev indskibet stude, og ved den

Billede 34:
Krejert. (Udsnit af »Wandkaart van de Zeventien Provencien«, J. Hondius 1602, Universitetsbiblioteket i Leiden, Holland)

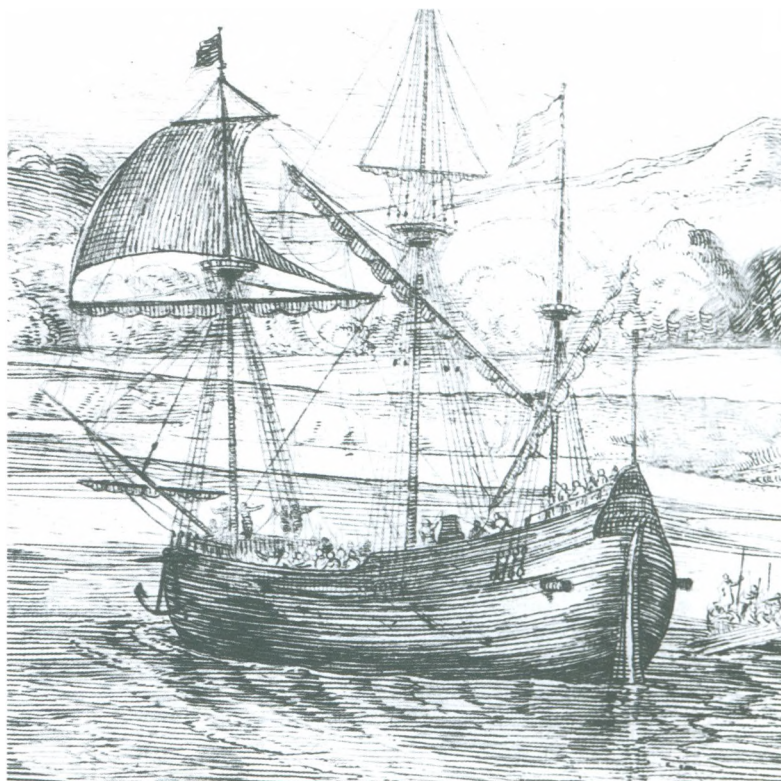

Billede 35:
Pinas. (Udsnit af samme kort som billede 34)

så kaldte »Ribe rhed« mellem Fanø og Mandø. Men de rigtigt store skibe, f.eks. til salttransporten i 1620'erne, måtte losses ved Rømø.⁵⁷

Størrelsen af skibene finder vi angivet i datidens kilder med betegnelsen »læst«, men hvilken betydning havde begrebet »læst« (eller last)? Det drejede sig om en blanding af rum- og vægtnål. For tunge varer var målet defineret af vægten, for lette varer, f.eks. hør, af voluminet. Et skibs drægtighed kunne derfor være angivet med forskellige slags læster, i trælæster, kornlæster, saltlæster m.v. Forvirringen blev endnu større pga. lokale bestemmelser og vaner. For Danmarks vedkommende sørgede først en kongelig forordning i 1632 for en vis orden.

I en tabel blev en række skibsmål sat i forhold til et bestemt læstetal (tabel 4).⁵⁸ Læsten blev samtidigt sat til at være 22 tønder

Billede 36:
Bootschip »Salmander«. (Sandsynligvis fra A.v.d. Venne, Holland 1619. Rijksprentenkabinet, Amsterdam)

Længde o. stævn	Bredde	Dybde	Læstetal
100	23	13	100
90	22	11	90
84	22 1/4	11 1/4	80
74	20+1 1/2 quart	12	70
70	21	10 1/2	60
64	20	10 1/4	50
64	7	9+1/2 quart	40

bel 4:
rhoid mellem skibenes mål og drægtigheden i læster efter Christian IV's forordning af 12.1.1632. Mål angivet i danske fod á 31,4 cm. Dybde = mål mellem dæk og køl.

lde: (58)

rug. Desværre var tøndens rummål fastsat forskelligt i de forskellige byer. Hvis vi holder os til den i 1683 for Danmark fastsatte korntønde = 139,1 liter,⁵⁹ så svarede en skibslæst efter 1632-forordningen til knap 2.400 kg rug. At bestemmelsen af et skibs læstetal alligevel forblev vanskelig at omgås ses af forskellige vurderinger for samme skib i toldregnskaberne, fra sted til sted, sågar fra gang til gang. Christen Hansens bojert, den 15.3.1643 sat til 40 læster ved List toldsted på vej til Danzig, fik pålagt »lygtepenge« for 50 læster, da han den 20.3. passerede Øresund. På vejen tilbage, den 22.4., måtte betales for 52 læster. I 1641 havde det engang betalt for størrelsen 56 læster. Disse lygtepenge var en særlig afgift, der i 1634 blev indført for Øresund toldsted. Selvfølgelig har skipperne altid prøvet at holde deres læstetal lavt.

I 1672 blev der, efter en aftale med Holland, indført en formel til bestemmelse af læstetallet i forhold til skibenes mål i hollandske fod = 28,3 cm. Det var længden, multipliceret med den gennemsnitlige bredde og dybde, delt med et fast beløb.⁶⁰ Det gjaldt for en ruglæst, der nu blev sat til 24 tønder og dermed til knap 2.600 kg. Det svarer til omkring to af vore dages »registertons«. Det må dog nævnes, at Danmark hemmeligt forsøgte at omgå aftalen. Da skibsafgifter blev betalt i forhold til læstetallet fik

Københavns toldvæsen anvisning om at udstede målebrevne som angav læstetallet 1/6 under det faktiske tal. Denne reducereing varede hele 1700-tallet igennem. Problemet var blot, at den foretagne reducereing var ulovlig og måtte holdes hemmelig, hvorfor provinstoldstederne fortsatte med at angive det faktiske læstetal. Det gav anledning til megen forvirring.

I løbet af 1700-tallet indførtes gradvis begrebet »kommerce-læster« uden at det dog ændrede selve målingen. Kun en almindelig reducereing af kornlasten fra 24 til 22 tønder fandt sted. I 1830 indførtes en mere præcis beregning af skibenes rumindhold, og en kommercelæst blev defineret som svarende til 150 kubikfod. Efter 1867 målttes også danske skibe i register-tons.⁵⁹

Men nu tilbage til 1600-tallet. Oplysningerne om handelsfar-ten med skibe hjemmehørende på Rømø hhv. i Ribe findes først og fremmest i to toldregnskaber, fra Øresund (1593 ff.) og fra List (1642/43).⁶¹⁺⁶² Ribe- og Rømø-skibe i Øresundsregnskaberne må betragtes under ét, fordi deres hjemsted betegnes skiftende og i flæng. I de fleste tilfælde var der tale om skibe ejet af folk på Rømø og i Ribe i fællesskab. En del skippere fra Rømø tog bor-gerskab i Ribe, en del var flyttet dertil, men den største del blev boende på øen. Af 27 skippere (inkl. skudemænd m.v.), der i 1640 var registreret i Ribe bys skattelister,⁶³ var mindst 6 født på Rømø. Af 18 Ribe/ Rømø-skibe over 8 læster, der i 1642/43 sejle-de gennem Lister dyb, er de 16 betegnet som hjemmehørende på Rømø.

Af tabel 5 fremgår antallet af større Ribe/Rømø-skibe, der sej-

Toldsted	1593	1606	1608	1610	1616	1626	1641	1643	1648
Øresund	9	13	21	12	11	4 1)	8	11	3
Lister dyb								16	
I alt 2)								22	

Tabel 5:
Ribe/Rømø-skibe over 8 læster, der sejlede gennem Øresund og Lister dyb 1593-1648 (se også tabel 7 med nærmere oplysninger for 1643).

Noter: 1) 1625-29 »Kejserkrigen«. 2) Skibe, som findes såvel i Øresunds- som List-toldregnskab, er medregnet én gang.

Kilderne: (61)(62)

Billede 37:
Bojert. (Joh. Porcelli 1627, udg. H. Stettner, Bremen 1996)

lede gennem Øresund eller/og Lister dyb. Omkring år 1600 passerede årligt henved 10 Ribe/Rømø-skibe gennem Øresund. Antallet steg indtil 1608 til over 20, hvoraf 15 blev ført af Rømø-skipperne. Senere gik det nedad igen. 1648 fandtes endnu 3 Rømø-skibe i regnskabet, og antallet lå fortsat mellem 2 og 4 gennem det meste af 1600-tallet. Efter 1650 drejede det sig dog om mindre skibe.

2-3 gange om året blev der sejlet gennem sundet. Til hjemhavnen Rømø kom man ikke igen før om efteråret. Varerne var først og fremmest rug, men også træ og tjære dels fra Danzig, dels fra Königsberg, til England, Holland og Hamborg. Den anden vej blev der for det meste sejlet i ballast, men også med kul, vin og andre varer som jern, bly, humle og sild.

Når tabel 5 viser en tilbagegang for sejladsen gennem Øresund efter 1608, betyder det ikke, at Ribe/Rømø-flåden allerede

Billede 38:
Skibe i Øresund ved Helsingør, hvor tolden blev opkrævet. Maleri af Hendrick Cornelisz Vroom fra omkring 1620. (Helsingør Kommunes Museer.)

var i aftagende. Tværtimod var der sandsynligvis tilmed flere skibe i disse år. Man ser jo i List toldregnskaberne fra 1643 (samme tabel), at en stor del af sejladsen foregik uden for Østersøen. Selvfølgelig har Kejsrerkrigen 1625-29 reduceret skibsfarten i disse år. Men i den følgende periode indtil Torstenssonkrigen (1643-45) skete igen et stort opsving. Alt i alt kan man sige, at Ribe/Rømø-flåden i perioden 1600-1644 bestod af omkring 20 skibe over 8 læster. Det var Danmarks dengang fjerdestørste flåde, og den største ved Vesterhavet. Kun København, Århus og Malmø havde flere og større skibe.⁴⁸ Når man medregner skibene fra andre havnepladser ved Lister dybs tidevandsområde, nemlig List, Tønder, Møgeltønder, Emmerlev, Højer og Ballum m.m., så var datidens vistnok næststørste handelsflåde i hele riget hjemmehørende i vadehavsområdet mellem Ribe og Tønder. Intet under at Christian IV i 1642 havde tænkt sig at bygge en havn bag Lister dyb ved Ballum med en kanal til Aabenraa. Det blev dog ikke til noget pga. krigsforholdene. Kun egetømmer til havnebyggeri blev bestilt i Norge og en del blev afhentet i 1643 – og for størstepartens vedkommende brændt af svenskerne i den efterfølgende vinter.

Af List toldregnskabet 1642/43 fremgår det, at trafikken ud-

over til Østersøen gik til Norge, dels fortrinsvis til Holland og Elben. Om foråret havde tolderne travlt. F.eks. afsejlede alene den 16. marts 1643 7 fartøjer. Af de større skibe skulle 3 til Norge og 2 til Danzig med ballast. En mindre smække afsejlede til Hamborg. Michel Sømands 40-l-skib »Rytter« havde foruden ballast 4 tdr. tran ombord. Hvor havde han den fra? Drev man måske allerede lidt sælfangst omkring øen? Ellers er der i regnskabet desværre ikke mange oplysninger om varerne.

Korn nævnes som last for en del skibe. Det var et vigtigt produkt, som Rømø-skibene transporterede såvel fra Sønderjyllands vestkyst som fra Danzig. Skipper Christen Pedersen fra Bolilmark fik i hvert af årene 1631 og 1632 43 rd. for at fragte hhv. 280 og 315 tdr. rug fra Ribe til Glückstadt.⁵⁴ Af væsentlig betydning var også transporten af træ fra Norge til Rømø, især i 1643, pga. kongens havneplaner.

Et andet ganske vigtigt arbejdsfelt var datidens store stude-transporter til Holland. Der berettes f.eks. fra 1600-tallets første årtier om henved 50 skibe, der på én dag lastede 2000 okser ved Hviding Nakke og sejlede af sted.⁵⁷ Skibenes størrelse lå normalt på 10-15 læster, og hvert skib kunne tage 40-80 okser. Skibene kom for det meste fra Holland, men der var også enkelte Rømø-skibe iblandt. Det fremgår bl.a. af en række retssager, som er bevaret i Enkhuizen i Holland, og som er inddraget i nedenstående tabel 6.

Fra 1594 kendes en befragtningskontrakt for 36 okser, sluttet mellem en Ribe-købmand og skipper Christen Pedersen fra Rømø. Aftalen blev indgået i Enkhuizen,⁶⁴ og skipperen (»ende meesteren næst God«) fik 45 rd., formodentlig hollandske, for transporten. I 1607 afgjordes i Enkhuizen en retssag mellem Rømø-skipperen Jeb Mortensen fra Juvre og Ribe-købmanden Severin Michelsen vedrørende en oksetransport.⁶⁵ Skipperen havde i tre uger forgæves ventet på lastningen af de 54 okser og krævede erstatning. Det lyder forbavsende, at Ribe-købmænd og Rømø-skipperne forhandlede deres sager i et fremmed land. Det hænger formodentligt sammen med den kendsgerning, at førnævnte skippere var »Haderslevske« undersåtter, mens indbyggerne i Ribe var borgere i kongeriget. Ligesom Ribe var det i Danmark, var Enkhuizen i øvrigt dengang en af de vigtigste havne i Holland og for begge parter et velkendt, men neutralt sted. Enkhuizen var den centrale markedsplads for oksehandelen.

Skipperens navn	År	Sagsemne	Sands. bopæl	Underskr.	Skibstype	Læster (l), længde (m)	Pris (rd.)
Christen Pedersen	1594	Frægtkontrakt	Toftum 1)		Krejert	ca. 15 l. ca. 12 m.	
Hans Jensen	1600	Skibskøb	Bolilmark		Pinas	ca. 50 l. ca. 20 m.	1.516
Sven Mortensen	1601 1607	Fuldmagt Vidne	Toftum 2)	Navn			
Jeb Mortensen	1607	Retssag	Juvre		ca. 25 l. ca. 16 m.	
Peder Jespersen	1607 1622	Skibskøb Skibskøb	Vesterhede	Navn	Boot Bootschip	ca. 40 l. ca. 19 m. ca. 60 l. ca. 26 m.	1.200 2.600
Hans Jespersen	1607 1610	Vidne Vidne	Kromose 3)			
Hans Pedersen	1607	Vidne	Kongsmark				
Christen Pedersen	1610 1611	Skibskøb Vidne	Sønderland		Boot	ca. 35 l. ca. 19 m.	1.400
Jørgen Pedersen	1611 1621	Skibskøb Vidne	Kongsmark			?	?
Niels Jensen	1622	Skibskøb	Bolilmark	Navn	Bootschip	ca. 55 l. ca. 23 m.	2.240

Tabel 6:
Rømø-skipperne, der mellem 1594 og 1622 har sluttet kontrakter, var vidner eller var indblandet i retssager i Enkhuizen/Holland. En »boot« var ligesom et »bootschip« en skibstype.

Noter: 1) I Øresundtoldregnskabet 1598 »under Hadersleffhus«, dvs. Nørlandet. Senere fandtes en skipper af samme navn i Bolilmark, der dog plejede at underskrive med sit bomærke (RLR 1631).

2) Nævnt i et dokument fra 1594 (27).

3) Sandsynligvis identisk med landfogeden Hans Jespersen, der omkring 1600 ejede storgården i Kromose.

Kilder: (25)(36)(61)(64)(65)

Billede 39:

Enkhuizen i 1614, da Rømø-skipperne ofte anløb denne dengang meget vigtige havn i Holland. En række af Ribe-Rømø-flådens skibe blev købt i denne by. (Maleri på Zuiderzeemuseum i Enkhuizen)

Mens der ikke findes Rømø-beboere i datidens retsprotokoller fra Amsterdam, forekommer forholdsvis mange i Enkhuizen.

Det gælder også i forbindelse med skibsbyggeri. Dengang blev mange skibe bygget i Holland. Således har Rømø-skipperne i tiden 1600-1622 købt 6 større skibe i Enkhuizen (tabel 6). Næsten alle træffes igen i Øresundstoldregnskaberne. Sælgeren var en købmand, Boye Folckerts, der stammede fra øen Før, men boede i Enkhuizen. I en del af disse forretninger var Ribe-rådmanden, Bagge Pedersen, indblandet som anpartshaver. Som vidner ved købet fungerede oftest andre tilstedeværende Rømø-skipperne.⁶⁴ F.eks. foregik købet af en pinas som følger: Den 20. maj 1600 bestilte »Hans Jansz van Rems eylandt« skibet til levering tre uger før Michelsdag samme år. Skibet beskrives meget nøjagtigt og må have været omkring 50 læster stort. Prisen var 1.516 rd., der skulle betales i tre terminer, med 1/3 ved leveringen og

Billede 40:

Egetræsskab fra 1564, lavet af billedskæreren Bertil Snedker til en gård på Rømø. Indskriften over skabet lyder: »SE TIL GUD DIN LID OC TRO SAA FANGER DU LØK OC EVIG RO ANNO CHRISTI 1564 BERTIL SNEDKER«. (Privateje, foto Hanna Højland)

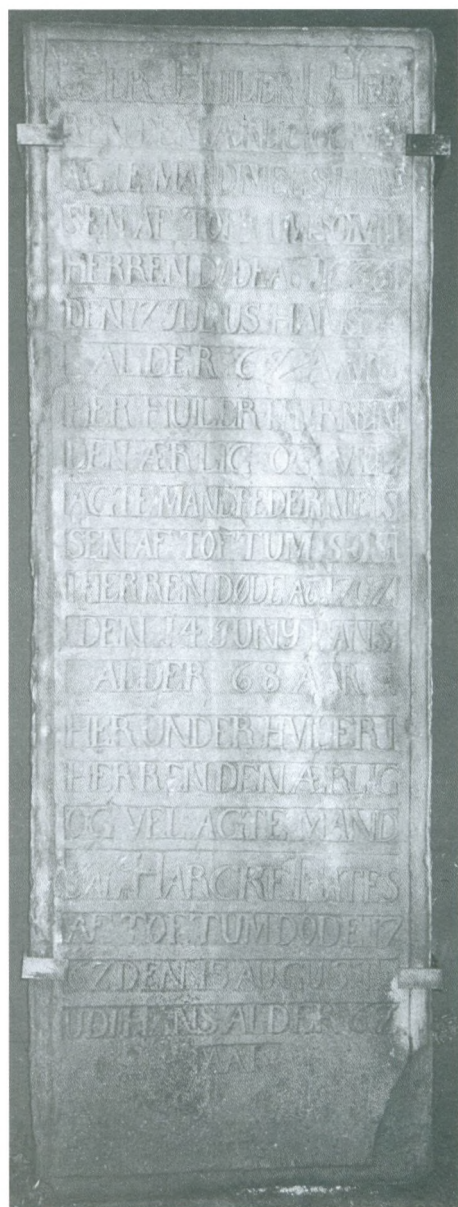
resten i to lige dele i løbet af de næste 2 år. Hans Jensen underskrev kontrakten med sit bomærke, der beviser, at han er fra Bolilmark. I 1614 sejlede en Hans Jensen fra Ribe gennem Øresund. Det må have været den samme mand.

Sørøveri var et skræmmende problem dengang. Helt fra Algeriet og Frankrig kom piraterne til Vesterhavet. E. Moritz⁷ beretter om 3 sager fra 1572, 1573 og 1627. Ved den sidste blev Rømø-skipper Jens Mikkelsens skib taget ved Bovbjerg på rejse til Norge, hvortil han skulle fragte varer for en Ribe-købmand. Jens Mikkelsen havde formodentligt en gård i Kongsmark.³⁶ I 1639 flyttede han til Ribe,⁶³ hvorfra han i 1643 sejlede til Danzig. I Øresundsregnskabet for 1648 er han én gang anført at være fra Rømø, en anden gang fra Ribe. Kongsmark-bonden står i 1648 registreret som betaler for en kirkeko. Eksemplet viser, at et navn, som ét sted er angivet som Rømø-skipper, et andet sted som Ribe-skipper, meget vel kunne dække en og samme person.

Også mange andre skippere på de større skibe findes samtidig i jordebøgerne som bønder, for det meste fra Nørlandet. Det er jo forståeligt, at kun de mere velhavende Rømø-boere havde råd til at erhverve skibsparter og dermed virke som skippere. Det var øens rigeste bønder, der var blandt skipperne. En Hans Pedersen med sønnen Niels Hansen, der dengang endnu havde halvdelen af kapitlets ejendom i Juvre i fæste, synes at have været skippere på og i hvert fald medejere af to skibe, der sejlede gennem Øresund omkring 1600. Hans Pedersens hus, der dengang sandsynligvis lå på en lille forhøjning vest for landevejen over for hvalgården, var meget fornemt indrettet med et udskåret egeskab, lavet af Bertil Snedker i 1564 (billede 40).^d Sønnen Niels friede sig ind på Toftums storgård (i dag Kommandørgården), hvorved Nørlandets største formuer blev ført sammen. Niels Hansens gravsten er bevaret og står ved huset matr.nr. 34 i Kongsmark (billede 41).

Også Rømøs ældste, kendte gravsten har dækket en skipper fra Kongsmark, en anden Hans Pedersen (billede 42). Han figurerer efter dødsåret 1607 ikke mere i Øresundsregnskabet. Formodentlig er han identisk med den mand, der virkede som vidne i Enkhuizen om foråret samme år (se tabel 6). Bomærket på gravstenen og i retssagen er vist nok ikke helt identisk, men det er usandsynligt, at der i samme landsby har boet to mænd med samme navn og med meget ens bomærker.

Fra Sønderlandet var der kun enkelte bønder, der førte et af datidens handelsskibe. Det var sandsynligvis gårdmanden Peder Jespersen fra Hede, der to gange købte et skib i Holland (tabel 6). Efterfølgeren på gården, Christen Hansen, findes i 1643 i List

HER HVILER I HER
 REN DEN ÆRLIG OG VEL
 AGTE MAND NIELS HAN
 SEN AF TOFTUM SOM I
 HERREN DØDE AO 1635
 DEN 17 JULIUS HANS
 ALDER 67 AAR
 HER HVILER I HERREN
 DEN ÆRLIG OG VEL
 AGTE MAND PEDER NIELS
 SEN AF TOFTUM SOM
 I HERREN DØDE AO 1702
 DEN 14 JUNY HANS
 ALDER 68 AAR
 HERUNDER HVILER I
 HERREN DEN ÆRLIG OG
 VELAGTE MAND
 SAL HARCKE THATES
 AF TOFTUM DØDE 17
 62 DEN 15 AUGUST
 UDI HANS ALDER 62
 AAR

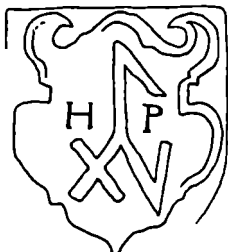

Billede 41:

Gravsten over Niels Hansen fra Toftum, d. 1635, og efterfølgere på gården, i dag Nationalmuseets Kommandørgård. Nederst på stenen gårdens bomærke. Stenen har i mange år ligget som trappesten ved art. 34 Kongsmark, heldigvis med forsiden nedad. Nu står den dér ved husets ydervæg. (Foto Hanna Højland)

ANO 1607 DER S HANS
 PERSNAF KONSMARCK
 HÆDE GIORT REISER OC
 FORMARTINI WAR HART WID
 RØMØ KOM HAND WDER
 OG FRA SIT SKIB OC IGIEN ER
 FUNDEN NÆSTE MIDSOMMER
 OC HVILER HER I HERREN SIN

ALDER 7A

ANO WHEN I
 HERREN KARINE
 HANSIS OC GER
 HER HOS SIN HVS BOND
 BEGR AVEN

ANO 1607 DER S. HANS
 PERSN AF KONSMARCK
 HAFDE GJORT ... REISER OC
 FOR MARTINI WAR HART WID
 RØMØ KOM HAND UNDER
 OC FRA SIT SKIB OC IGIEN ER
 FUNDEN NÆSTE MIDSOMMER
 OC HVILER HER I HERREN SIN
 ALDER .. AAR

ANO SOW HEN I
 HERREN KARINE
 HANSIS OC LIGGER
 HER HOS SIN HUSBOND
 BEGRAWEN

Billede 42:

Gravsten over Hans Pedersen fra Kongsmark, druknet i 1607 kort før hjemkomsten. Også denne sten viser bomærket. Stenen lå knækket ved art.20 Kongsmark og er bevaret dér. (Tegning Sven Tougaard)

Billede 43:

Sølvskål fra Kromose, sandsynligvis en bryllupsgave til Peder Krommis og Maren Jørgensdatter, der blev gift i 1639. (Privateje, udlånt til Tønder Museum. Foto Malcolm Thompson)

toldregnskab som skipper på en større bojert. Det var et af skibene, der overlevede katastrofen i 1644. Gården i Vesterhede vidner om denne families velstand. Bygningens beboelsesdel er én af Rømøs ældste, bygget omkring 1640, efter dokumenter og en dendrokronologisk undersøgelse at slutte. Huset har egetræsbjælker og er usædvanlig bredt for datidens byggemåde (art. 5 Kirkeby). Også de to største Rømø-skibe i List toldregnskab for 1642/43, hvert med 45 læster drægtighed, førtes af skippere fra Rømøs kongerigske del, brødrene Peder og Hinrich Krommes, som da var hhv. 25 og 23 år gamle. Hinrichs skib havde det fornemme navn »Salvator Mundi« (verdens frelser). De to brødre var sønner af Christen Krommes, Sønderlandets landfoged og største gårdmand dér. For familiens rigdom findes endnu to vidnesbyrd: en pragtfuld sølvskål (billede 43) og en stor Christian IV-bibel, hvor der bagi er indskrevet mange oplysninger om familiens historie (billede 172 i kap. 11).

En af hoveddeltagerne i skibsfarten var Ribe-købmanden

Hans Nielsen Friis. Allerede Hans Friis' far, Niels Griesbeck, deltog i skibsfarten. Hans Friis fortsatte og opnåede gode indtægter gennem mange år. Af hans bevarede regnskabsbog⁶⁶ fremgår det, at han var med ved mange skibskøb. Bl.a. havde den driftige Peder Krommes købt et skib i januar 1643 i Flensborg, hvoraf Hans Friis overtog 1/8 del, nemlig 200 rd. Det må have været det skib på 45 læster, Peder samme år to gange sejlede med til Danzig. På den første rejse hentede han 46 læster rug og kom tilbage gennem Øresund i april 1643. Anden gang var det 16 læster »weed Asche«, han havde ombord. Derefter må han have været i Norge for at laste træ. Om dette skib noterede Hans Nielsen Friis 1644: »..February Bleff denne Skib opbrendtt aff di Svenske, Som da La fulld aff Ege Timmer, med 12 andere Skibe Sametid. Saa gud Betall dennom oc oprette os fattige Folck Skaden. Same Brand Skede udi Rømmis Haffuen.« Måske drejede det sig om egetømmer, Christian IV lod hente fra Norge til havnebyggeriet ved Ballum.

I år 1643 erhvervede Hans Friis også en 1/16 andel i et rigtig stort skib. Det var en Peder Christensen »af Røm«, der købte dette meget dyre skib i Holland for 9600 gylden (3.840 rd). Det må have været helt nyt, og formodentligt identisk med det 100-læsters skib fra Ribe, der sejlede med en skipper Peder Christensen gennem Øresund i juli 1643, fyldt med tømmer og »Hollandsk gods«. På daværende tidspunkt fandtes der flere med navnet Peder Christensen på Rømø, hvorfor man ikke kan lokalisere denne til en bestemt ejendom. »Til Martini« (Mortensdag) afleverede skipperen til Hans Nielsen Friis dennes andel af årets fortjeneste for det store skib, 28 »Albertusdaler«. Det var ikke meget i forhold til værdien af købmandens andel, som androg henved 400 rd. Forrentningen skulle i betragtning af den store risiko i skibsfarten gerne have været over 10%. Men med dette skib blev rederne aldrig heldige. Ganske vist gik det ikke op i luer ved branden i 1644, men Peder Christensen skulle have det repareret i Hamborg allerede i efteråret 1644, hvilket ejerne måtte betale for. 1645 var der heller ingen fortjeneste, kun flere omkostninger. Skipperen blev udskiftet i 1646 og igen i 1647, mens driften kostede mere og mere. Dette skibsprojekt endte med en bemærkning i 1648 i Hans Nielsen Friis' regnskabsbog om, at skibet var blevet solgt.

Hans Friis oplevede forholdsvis mange skibsforslis efter få års

drift. Et skib blev i 1631 taget til fange »aff de Beskainer (Basker) udi Spanien«. Svenskerne brændte ved Rømø tre af hans skibe, to i februar 1644, det tredje i maj samme år. Da »tog dij Suenske denne Skib aff Römis Haffuen, Som di Haffde giordt till edt Brand Skib, oc pa Tridie dag der Effter Bleff under Norge«. Det må have været enten i forbindelse med selve slaget ved Lister dyb den 16. maj eller ved svenskernes udbrud fra dybet den 24. maj, at man har brugt dette skib som »fakkell«. Forbavsende nok købte Hans Nielsen Friis i 1646 igen 1/8 andel i et nyt skib, en galiot. Men allerede i 1647 solgte han den igen med et tab på 50 rd., mod et gælds-brev. Han bemærkede som »NB«: »Er det icke En Herllig Fortieniste«?

I tabel 7 er forsøgt at give en sammenfattende vurdering af kildernes oplysninger om Ribe/Rømø-flådens størrelse i 1643. Skellet mellem små- og storskibe er lagt mellem 8 og 10 læster, fordi større skibe ikke kunne anløbe havnen i Ribe. I tabellen er for Ribe kun de småskibe medregnet, der blev registreret ved List toldsted i 1643. For Rømø er antallet af småskibe, der ikke findes i toldregnskabet, skønnet på baggrund af fiskeriforhold i denne periode samt senere tal. I øvrigt må man gå ud fra, at enkelte skibe aldrig passerede de to toldsteder og derfor mangler i toldregistret og i tabellen. En vis usikkerhed ligger også i den kendsgerning, at en række skibe kun optræder den ene vej gennem tolden. F.eks. mangler halvdelen af Rømø-skibene om efteråret i List toldregnskabet, sandsynligvis fordi der ikke var noget at fortolde på vejen hjem. En del skibe lå måske også i en anden havn om vinteren, f.eks. med henblik på nyudrustning m.v. Tabellen angiver derfor kun minimumstal for flådens størrelse.

De omkring 75 mand som sejlede på lokale små fartøjer havde kun en kort sæson. Fiskerne kunne også arbejde i landbruget. De der deltog i østersfangsten kunne sejle på handelsskibene. Når man trækker dem fra, kan »helårs«-beskæftigelsen på skibene beregnes til henved 110 Rømø-sømænd i 1643. Det var således omkring en trediedel af øens mandlige befolkning i den »søduelige« passende aldersklasse, der tjente det daglige brød til søs. 16 Rømø-skipperne på skibe over 8 læster er opført i tabel 8. Deraf findes 14 navne i samtidige jordebøger eller andre arkivalier fra Rømø. Af de 5 Ribe-skipperne på større skibe havde formodentlig 2 også bopæl på Rømø, den førnævnte Jens Mikkelsen og en Hans Pedersen, der delte gården i Kongsmark med ham.³⁶ Det

Drægtighed i læster	-2	-8	-15	-20	-30	-40	-60	100	små	stor	ialt
Ribe-skibe 1) Øresund	-	-	2	-	-	-	1	-	-	3	3
Ribe-skibe List	-	10	1	1	-	-	-	-	10	5	15
Ribe-skibe v. toldsteder 2)	-	10	3	1	-	-	1	-	10	5	15
Rømø-skibe Øresund 3)	-	-	-	(1)	(1)	(3)	(2)	1	-	(7)+1	(7)+1
Rømø-skibe List 4)	2	7	2	4	5	3	2	-	9	16	25
Rømø lok. småskibe 5)	25	-	-	-	-	-	-	-	25	-	25
Rømø-skibe ialt ca.	27	7	2	4	5	3	2	1	34	17	51
Ø Sømand pr. skib 6)	3	3	4	4	5	5	6	7	xxx	xxx	xxx
Rømø-sømand ialt ca.	81	21	8	16	25	15	12	7	102	83	185

Tabel 7:
Ribe/Rømø-skibe (eft. skippernes bopæl) i 1643. Skibenes størrelse og omtrentlige antal af Rømø-sømand. De større Rømø-skibe havde for det meste medejere andre steder fra, især Ribe. Ribe/Rømø-flådens 22 større skibe havde ialt 658 læster, dog med forbehold for dobbelttælling af et skib. Omvendt kan der have været flere store skibe, idet enkelte måske hverken sejlede gennem Øresund eller Lister dyb.

Noter: 1) 2 af disse Ribe-skipperne havde antagelig også bopæl på Rømø.

2) De mange småskibe hjemmehørende i Ribe havn er ikke med.

3) Også hvor regnskabet angiver Ribe som hjemsted, men hvor skipperen sikkert var fra Rømø.

Antal i parentes forekommer også i andet toldsteds regnskab.

4) 2 af de 30-l-skibe var måske identiske (se tabel 8).

5) Findes ikke i List toldregnskabet. Gisnet pga. udviklingen af nærfiskeriet (fisk nedad, østers opad) og senere tal.

6) For småskibene/bådene er der regnet med gennemsnitligt 3 mænd for østersfiskeriet m.v.

For handelsskibe efter J.H. Barfoed: »Danmark-Norges Handelsflåde 1650-1700«, Helsingør 1967.

Kilder: (25) (36)(49)(55)(61)(62)

drejede sig vist nok om flere af de 18 rømøser (sådan kaldes beboere på øen den dag i dag), der mellem 1591 og 1653 tog borgerskab i Ribe og samtidig beholdt deres ejendom på Rømø. Det er i øvrigt værd at nævne, at der i Ribes borgerskabsprotokoller ikke findes tilflyttere fra Rømø mellem 1653 og 1793.⁶⁷

Skipperens navn	Bopæl	Skibstype	Læster	Skibets navn	Til hhv. fra
Hinrich Chr. Krommes	Kromose		45	Salvator Mundi	Norge
Peder Chr. Krommes	Kromose		45		Holland
Christen Hansen	Vesterhede	Bojert	40		Danzig, Glückstadt
Michel Nielsen Sømand	Vestergård		40	Rytter	Holland
Niels Sørensen	Toftum		36		Kierteminde, Bremen
Michel Jensen	Bolilmark	Krejert	30		Norge
Fedder Michelsen	Tvismark	Krejert	30		Holland
Anders Nielsen	?		30	Ørn	Danzig, Odense, Norge
Søren Nielsen	Toftum	Krejert	30		Norge
Peder Hansen	Bolilmark	Skude	27		Norge, Glückstadt
Niels Michelsen	?		20	Den Hvide Svane	Danzig
Christen Nielsen	Tvismark	Bojert	18		Norge
Peder Madsen	Juvre/ Kongsmark	Bojert	18		Norge
Anders Mathiesen	Østerby	Krejert	16		Norge
Christen Hansen Holm	Kongsmark	Galiot	14		Ribe
Jens Pedersen	?	Smakke	10		Norge

Tabel 8:
Rømø-skipperne på skibe over 8 læster, registreret ved List toldsted 1643. Michel Jensen og Fedder Michelsen, sandsynligvis far og søn, sejlede formodentligt på det samme skib gennem Lister dyb. (20.4 hhv. 10.8.1643)

Skifttyper: Bopæl sikker eller sandsynligvis

Kilder: (25)(54)(62)(65)

Katastrofeåret 1644 – sidste årsag til en strukturændring

Svenskernes besættelse af Rømø i foråret 1644 og deres hærgen på øen var den meget barske og sidste anledning til en afgørende ændring af Rømøs erhvervsstruktur på et tidspunkt, hvor nær-fiskeriet reelt var ophørt og handelsfarten bragte svigtende for-

teneste. Landbruget stod trods sandflugten endnu på sikre fødder pga. krigstidens høje priser, men det skulle ikke vare længe.

Spørgsmålet om, hvor mange skibe der virkelig blev brændt af svenskerne i 1644, besvares forskelligt i litteraturen om Rømø. Her følger endnu et forsøg på at komme sandheden nær for så vidt angår større skibe til handelssejladsen. De mest pålidelige oplysninger fra originalkilderne er vist nok Hans Nielsen Friis' regnskabsbog med notater umiddelbart efter hændelserne og præstens indberetning fra 1649. Hans Friis skrev som nævnt, at et af hans skibe blev brændt sammen med 12 andre i februar 1644. Altså drejede det sig om i alt 13 af de skibe, der lå i vinterleje ved Rømøs østkyst. Købmanden talte bestemt ikke om alle de småskibe og både, der samtidig lå ved Rømø, men kun om handelsskibe som sit eget. Af de endnu ikke brændte skibe kendes skæbnen kun for ét fartøj. Ifølge Hans Friis' førnævnte notat blev i maj måned endnu et skib sat i brand, hvorved tabet var på mindst 14 stykker i alt, hvis ikke flere blev brugt som »fakkel«. Hvor mange af disse skibe havde skipperne fra Rømø, kan ikke siges. For »fakkel«-skibet ved vi, at skipperen var fra Ballum. Altså drejede det sig højst om 13 af handelsskibene med Rømø-skipperne, der blev ødelagt af svenskerne.

Hvad skrev præsten? Han skelnede udtrykkeligt mellem fiskeskibe (se ovenfor, s. 55) og store skibe. Desværre mangler en del af teksten: »Stoere skibbe anlan(gendis) Skipperne Aarlig gaff (til) Jullefest 1 Rdlr. och umilde Fiender Suenskene ynkeligen affbrænde saa der aff er iche beholden uden 6 ...« (en del ord er udeladt for bedre forståelse). Nu ved vi ikke, hvilke skibe præsten har regnet for »stoere«. For præsten var det afgørende, fra hvilke på Rømø boende skipperne han fik juledaleren. Hvis han lagde skellet ved 10 læster, må det have været 11 af de 17 Rømø-skibe (se tabel 7), der blev brændt. Men måske regnede han også to 8-læsters-skibe med. I det tilfælde bliver antallet af de ødelagte »stoere« Rømø-skibe til 13, det ovennævnte maksimaltal. Vi kan altså med stor sandsynlighed slå fast, at det drejede sig om 11-13 af handelsskibene med Rømø-skipperne, der i februar 1644 blev brændt af svenskerne.

Hvor mange småskibe svenskerne har sat i brand, vides ikke. Når pastor Aagaard i en indberetning i 1693⁶⁸ angav i alt 26 brændte skibe, så må man vurdere dette tal med forsigtighed.

Han klagede vistnok mere, end sandt var. Samtidig talte han nemlig om »4 á 5 smaa smakker« på Rømø i 1693, mens en skibsliste, udarbejdet for søværnet i 1677, viser 13 skibe mellem 4 og 12 læster. En toldliste for List fra 1690 beretter om 20 »indländische« skibe og både uden størrelsesangivelse. Måske tog Søren Aagaard lige som senere kronikører pastor Engelbretsens antal på »32 Øffre« som udgangspunkt og trak bare de bevarede 6 »stoere skibe« fra. Men det passer jo ikke, idet »Øffre« var fiskeverter og ikke »stoere« skibe. I øvrigt svandt fiskeriet allerede ind mange år før 1644.

Alligevel, 1644 var et katastrofeår, først og fremmest for skipperne og skibsejerne, der havde tabt deres formue. En del af dem havde hverken råd eller kraft til en ny begyndelse. Peder Krommes f.eks. kom aldrig i gang igen. Han blev ganske vist landfoged efter faderens død i 1646, men han havde megen gæld og var ikke i stand til at betale det hele tilbage. Efterhånden solgte han dele af ejendommen, og til sidst tabte han også landfogedembedet. Også søfolkene fra de brændte skibe havde problemer. Det drejede sig om de henved 70 sømænd, der havde mistet deres arbejde på de 14 brændte større skibe. Dertil kom sandsynligvis nogle, der havde sejlet med de nu ødelagte småskibe (tabel 7).

Men som sagt var der flere årsager til, at midten af 1600-tallet må anses som et afgørende vendepunkt i Rømøs økonomiske historie. Handelsskibsfarten fra Ribe og dermed fra Rømø lønnede sig ikke længere, fordi det ikke var muligt at konkurrere med Vesteuropas store havne: Ribe med baglandet gav ikke baggrund for den store import, og sejladsen på andre havne med Ribe/Rømø som udgangspunkt krævede alt for mange omkostninger. Dertil kom, at købstædernes store havne bød på såvel mere sikkert vinterleje som på bedre værftforhold. Desuden var hele rigets økonomi på vej nedad efter Torstenssonskrigen, og handelsflådens størrelse var aftagende. Derfor er det intet under, at Ribe-købmænd og Rømø-skipperne måtte give op. Heller ikke de 6 »stoere« skibe, der var bevaret efter 1644, fandtes mere efter nogle år.

1644-katastrofen har altså »kun« sørget for en brat ende på denne glansperiode i Rømøs skibsfart og den har tilintetgjort en del af øens formuer. Årsagen til ændringerne var den ikke. Som det oftest er med nødvendige strukturforandringer, gik det ud

Billede 44:

Skibe ved Amsterdam i 1600-tallet. Hollands hovedstad var bl.a. udgangshavn for landets Østasienhandel. Til denne farlige sejlads hyrede man gerne søfolk fra udlandet. Gennem en hundredårig periode finder man også sømænd fra Rømø dér. (Maleri af A. Storck i privateje)

over en del af befolkningen, mens en anden del indså de nye muligheder, og de vandt. Efter al sandsynlighed begyndte yngre søfolk allerede før katastrofen at påmønstre i de store havne. Fra Århus' borgerskabsprotokoller⁶⁹ ved vi, at alene i perioden 1633-1642 flyttede fire sømænd fra Rømø dertil. Mindst tre af dem var skippere, deriblandt den verdensberømte videnskabsmand, Ole Rømer's far, Christen Pedersen.⁷⁰ Mange norske havne mellem Trondhjem, Bergen og Arendal tiltrak ligeså søfolk fra Rømø, hvilket kan ses af senere borgerskabsprotokoller derfra.

I 1600-tallets første årtier stiftedes i en del europæiske lande selskaber til Ostindiefarten, og behovet for søfolk voksede voldsomt. I Holland, dengang Europas førende søfartsland, blev andelen af sømænd fra andre lande større og større pga. landets begrænsede befolkningstal. Især på de mest farlige langfarter som fra Amsterdam til Asien var der op til 50% fremmede, mens

såvel sejladsen i Nord- og Østersøen som hvalfangsten blev drevet af hollænderne selv (ca. 90% af søfolkene ombord).⁷¹

Blandt de mange fremmede skippersnavne i Hamborgs toldregnskaber fra tiden omkring 1650 ⁷² findes der på skibe fra især Tyskland, Holland og Frisland en del typiske jyske navne. F.eks. sejlede en »holländischer Schiffer«, Peter Jespersen, i 1649 to gange fra Hamborg til Malaga. Det er absolut ikke et navn fra Holland, og der kan meget vel være tale om den senere kommandør fra Tagholm på Rømø, der gennem sine forbindelser til Holland var kommet ind i Grønlandsfarten. Rømøs søfolk var nu uden tvivl spredt over de fleste nordeuropæiske havne.

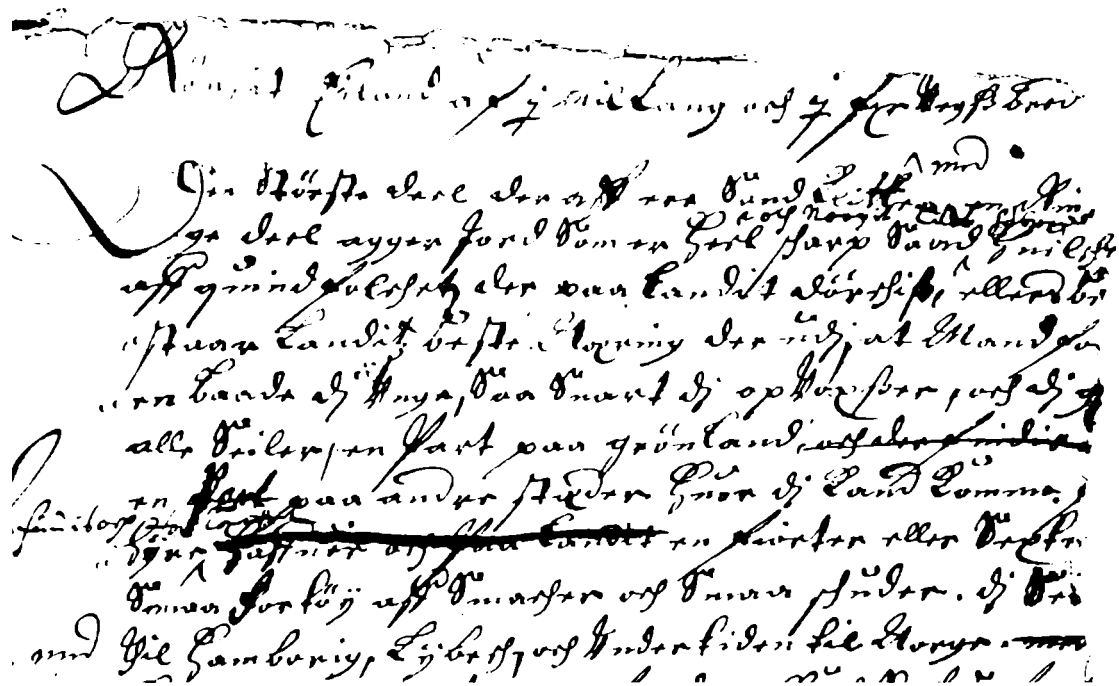
Om Rømøs erhvervsstruktur før 1650 kan man sammenfattende sige følgende:

Indtil sidst i 1500-tallet var samfundet præget af landbruget, kombineret med fiskeri i mere eller mindre nærliggende havområder. I anden halvdel af århundredet blev handelsfarten i kompagniskab med købmænd fra Ribe til en ny erhvervsgrænse. Men endnu i 1600-tallets første fjerdedel var den langt overvejende del af øens mænd beskæftiget i den klassiske kombination af landbrug og fiskeri. Højest 20 % af dem sejlede »helårs«. Efter 1630 ændrede situationen sig mærkbart. Med østersfiskeriet blev mulighederne mere fleksible. I 1643 sejlede omkring en tredjedel af mændene på de mindre og større handelsskibe i Ribe/Rømø-flåden. Andre tog til fremmede havne. Det økonomisk svækkede landbrug tiltrak en mindre del af den mandlige befolkning. Denne udvikling fortsatte igennem hele århundredet. Brandkatastrofen i 1644 bevirkede en forstærket tilstrømning til andre havne. Heldigvis begyndte Ishavs-fiskeriet samtidig at komme i gang. Det skulle blive Rømøs nye store indtægtskilde.

Kapitel 5: Erhvervsstrukturen 1650-1860

I matrikelbogen fra Rømø's matrikulering i 1683 ligger der et løst blad, som giver en beskrivelse af øens næringsveje sidst i 1600-årene (billede 45).³⁷ Den danner en god optakt til skildringen af tidens erhvervsstruktur, og skal derfor gengives her, i let moderniseret form:

»... Den største del (af Rømø) er sandklitter med en ringe del agerjord, som er helt skarpt sand, og lidt højbjærgning som dyrkes af kvindfolket der på landet. Ellers består landets bedste

Billede 45:

Udsnit af en beskrivelse af Rømø's erhvervsstruktur, fra matriklen 1683. Se udskriften i teksten. (RA)

næring i at man farer (til søs), både de unge, så snart de vokser op, og de gamle. Alle sejler, en part på Grønland, en part på andre steder, hvor de kan komme i hyre. Der findes også i landet en fjorten eller seksten små fartøjer af smækker og små skuder. De sejler til Hamborg, Lybek og undertiden til Norge, hvor de enten selv eller af andre kan blive fragtet. De har også deres næring af fiskeri, som alene foregår om foråret af skulder og rocheler. Nogle har også deres meste næring af østersfangst, som de får 1 mark tønden for at opfiske, og (for) fragt af tønden til Hamborg, hvor den største del bliver sendt hen, 2 mark 12 skilling.

Alt deres brænde må de købe og med små fartøjer hente fra (fast)landet, eftersom de hos sig selv har aldeles ingen tørveskær eller lyngslæt. Deres hø, de om vinteren skal fodre en ko og et par små heste med, som de må holde til deres ringe avlings dyrkelse, skal de også have med skib fra (fast)landet, hvor de kan det bekomme, eftersom den største part (af deres) avling er så ringe, at de ofte ikke kan avle så meget, et hoved kan fodres af med.«

Denne karakteristik af øens erhvervsstruktur gælder tiden sidst i 1600-tallet, omend den faktisk er dækkende for tiden helt frem til begyndelsen af 1800-tallet. Lad os nu se på forholdene som de tegner sig ud fra oplysninger i datidens dokumenter.

Hovednæringen måtte søges til søs. Mange tilbud om hyre kom fra de mænd på Rømø, der pga. deres dygtighed havde tjent sig frem til en stilling som skippere. Når de sejlede fra andre havne, tog de gerne Rømø-søfolk med på deres skibe. For at få et indtryk af den slags hyremuligheder, må det undersøges, hvor mange skippere der i perioden mellem 1650 og 1800 boede på Rømø, og på hvilken type skibe de sejlede. Af diagram 3 fremgår antallet af »aktive« Rømø-skipperer hhv. kommandører i perioden fra 1643 og frem til 1800, så vidt der er fundet nogenlunde pålidelige oplysninger. Tallene er sammensat ud fra mange forskellige kilder, bl.a. toldregnskaber, søpas, protokoller fra havnebyernes »Waterschout«, tingbøger, folketællinger, gravsten m.v. Kilderne er nærmere beskrevet i kapitel 11. Dog må fremhæves, at kildematerialet ikke er fuldt dækkende, hvorfor tallene må tolkes som vejledende. For tiden før 1787 mangler sandsynligvis en del skippere. Det har heller ikke været muligt at inddrage arkivalier for alle de havne, hvorfra Rømø-skipperer kan have sejlet. For

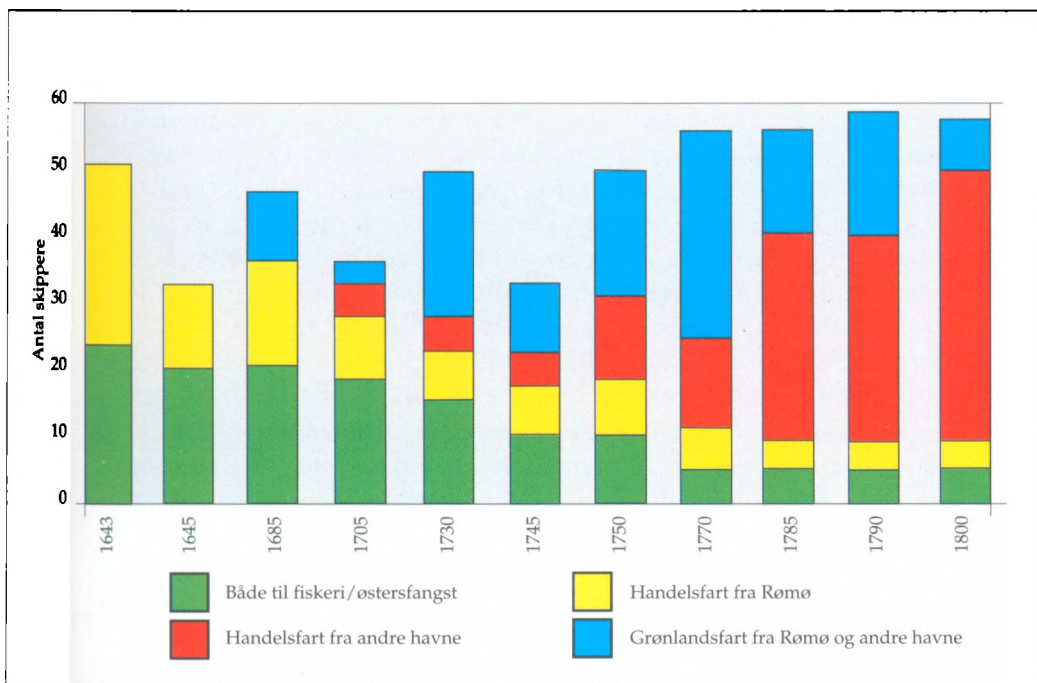

Diagram 3:

Omtrentligt antal »aktive« skippere hhv. kommandører, der boede på Rømø. Islandsfiskeriet er medtaget under handelsfarten. Større handelsskibe, registreret på Rømø, men som normalt ikke sejlede derfra, er medregnet under »andre havne«. Tallene er taget fra eller beregnet på baggrund af mange forskellige kilder og skal derfor tages som vejledende.

Kilder: (43)(49) (50) (61-63) (73-93)

1790 svarer diagrammets antal af skippere, som er fremgået af de mange forskellige kilder, med det antal som er anført i folketællingen af 1787. For året 1800 viser diagram 3 flere skippere end udvist i folketællingen af 1801. Det drejer sig om mænd, der i folketællingen kaldes for »søfarende«, mens det af andre kilder fremgår, at de i samme år har fået søpas som kaptajner.

Diagram 4 er udarbejdet på grundlag af diagram 3. Det viser de muligheder for hyre, som skippere og kommandører fra Rømø i perioden fra 1643 til 1800 kan have stillet til rådighed for folk fra hjemøen. For skibe, der fra Rømø sejlede på handelsfart, på Islands-fiskeri eller på sælfangst til Grønland, forudsættes at

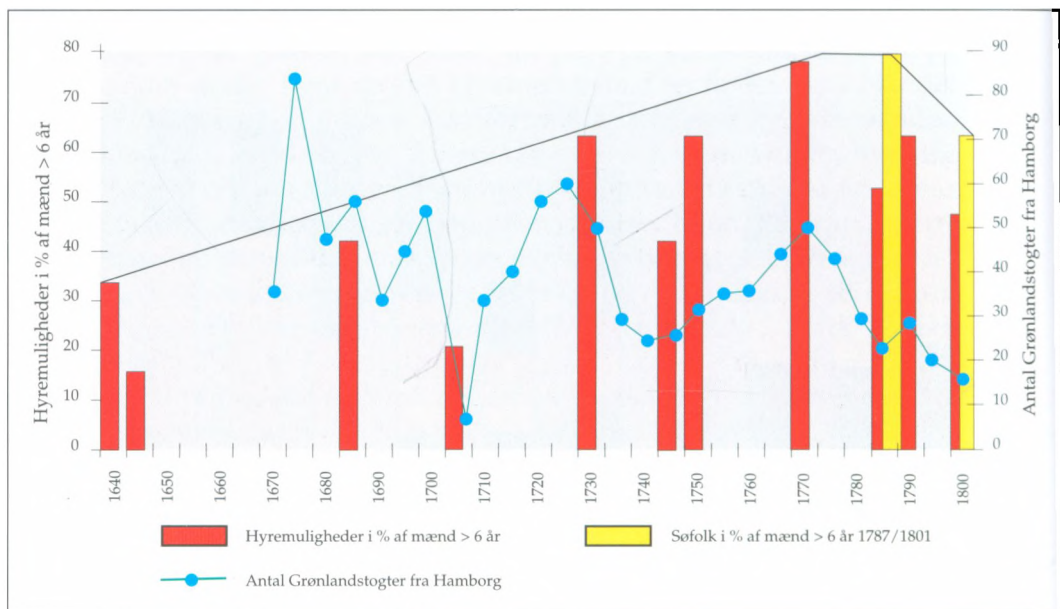

Diagram 4:

Beregnet omfang af hyremuligheder for Rømøs søfolk, der kunne tilbydes af Rømø-skipperne og -kommandører, sammenlignet med Grønlands-togter fra Hamborg. Den store afhængighed kan tydeligt ses. Fra midten af 1700-tallet kunne handelsfarten delvis udligne mindre hyretilbud fra Grønlandsfarten. Den sorte linie over bjælkerne er udtryk for søfolkenes samlede andel af mænd over 6 år, uagtet om de havde hyre eller ej.

Kilder: Se diagram 3

hele mandskabet har været fra øen. For skibe afsejlet fra andre havne er der regnet med 10 Rømø-sømænd pr. Rømø-kommandør og med 5 pr. Rømø-skipper, bortset fra de tilfælde, hvor sejladsen gik fra København. Dér regnes kun med 3 Rømø-sømænd pr. Rømø-skipper. Dette kan selvfølgelig kun være gennemsnitstal. For anden halvdel af 1700-tallet foreligger der ofte præcise tal fra forhyringsprotokoller m.v. Beskæftigelsen på øens småbåde til østers- og andet fiskeri er ikke taget med, fordi de samme mænd om sommeren enten kunne sejle eller arbejde i landbruget.

Omkring 44 % af befolkningen var mænd, deraf ca. 12 % 6 år eller derunder (1787 hhv. 1801). Antallet af mænd over 6 år er taget som basis for procentberegningen, da også drenge under 14

år i lange perioder i 1700-tallet ofte gik med til søs. I 1787 drejede det sig om hele 68 % af drengene mellem 7 og 14 år. Først hen imod år 1800 gik andelen ned til 15 % (diagram 2 i kapitel 3).

Udover de søfolk, der sandsynligvis blev hyret af kaptajnerne på øen (vist i diagram 4 som røde bjælker), var der en hel del sømænd på Rømø, der på eget initiativ tog til havnene mellem Norge og Holland, ved Østersøen og ved Vesterhavet, hvor de kunne få hyre. Der findes mange vidnesbyrd om disse forhyringer i tingbøgerne og toldregnskaberne. Således ved vi f.eks., at i året 1731⁹¹ sejlede et skib på 2 kommercelæster og et på 10^{1/2}-kl antagelig med mere end 50 søfolk til Holland. I år med magre hyretilbud forblev en del sømænd fra Rømø ganske vist uden job. I hele perioden må det samlede antal af søfolk, der boede på Rømø, derfor have været noget større end det antal, som kunne få hyre hos Rømø-kaptajner.

I folketællingerne for 1787 og 1801 nævnes mellem 90 og 100 flere »søfarende«, end »hyremulighederne«. Det fremgår af to gule bjælker i diagram 4. Den sorte linie i samme diagram, som ligger over bjælkerne, viser Rømø-søfolkenes samlede procentandel af den mandlige befolkning over 6 år i perioden fra 1640-1800, dvs. dem, der sejlede med Rømø-skipper eller -kommandører, dem, der påmønstrede et sted på eget initiativ og dem, der slet ikke fandt hyre.

Påfaldende er den store afhængighed af Hamborgs Grønlandsfart. Antallet af togter derfra vises i samme diagram til sammenligning. En nedgang i Grønlandsfarten søgtes udjævnet ved at udnytte mulighederne i handelsfarten, som det fremgår af diagram 3. Skippersnes fordeling på de forskellige fartområder viser strukturen af de hyretilbud, Rømø-sømændene fik. Omkring 1750 og i 1700-tallets sidste fjerdedel overtager handelsfarten og Islands-fiskeriet en stadig større del af kapaciteten. Men et skib i handelsfart beskæftigede ikke så mange folk som et Grønlandsskib. Især Grønlands-skibene fra Rømø/Tønder sejlede næsten udelukkende med Rømø-sømænd om bord, omtrent 25 på hvert skib. Handels- og Islands-farten kunne på længere sigt slet ikke opveje de svigtende hyremuligheder i Grønlandsfarten.

Selvfølgelig var der også andre grunde til disse op- og nedgange for søfartens »arbejdsmarked«. Ovenfor er nævnt virkningen af »Kejser-« og »Torstenssonkrigen«. Hvad »Svenskekrigene« og den »Skånske krig« i 1600-tallets sidste årtier bevirkede

med hensyn til Rømøs erhvervsliv, ved vi ikke. Men måske har den sidstnævnte krig afholdt søfolk fra Rømø fra at deltage i større omfang i Hamborgs første hvalfangst-boom omkring 1675. »Den store nordiske Krig« i 1700-tallets begyndelse synes ikke at have begrænset Rømø-folkenes muligheder, men kapervæsenet under den »Spanske Arvefølgekrig« har reduceret hvalfangsten betydeligt omkring 1700. Alt i alt var Rømø nu, med den nye erhvervsstruktur, blevet meget følsom over for konjunkturerne i omverdenen. Som vi senere skal se kunne disse ændringer på arbejdsmarkedet forårsage alvorlige problemer for en del af øens befolkning. Grønlandsfartens tid var ikke en »guldalder« for alle på øen.

Hvordan påvirkede udviklingen i søfarten landbrugets behov for arbejdskraft? Dette er søgt besvaret i diagram 4. Som ovenfor anført, udtrykkes Rømø-søfolkens andel af mænd over 6 år af den sorte linie øverst i diagrammet. I 1643 var der hyremuligheder med skippere fra øen for omtrent en tredjedel af øens mænd i denne aldersgruppe. I 1770, da Grønlandsfarten toppede, er andelen nået op på omkring 75 %. På Sønderlandet var de søfarendes andel i folketællingen 1787 på næsten 80 % af disse mænd. Men derefter blev mulighederne dårligere.

I folketællingen 1801 blev kun 60 % kaldt for »søfarende«. Reduktionen skyldtes frem for alt tilbagegang i antallet af drenge, som stod til søs. Hvis man antager, at procentdelen under den sorte linie i diagram 4 er heltids-sømænd, uden andet erhverv, til tider arbejdsløse og måske villige til daglønnet arbejde, så må procentdelen over linien være landbrugere og håndværkere, købmænd og embedsmænd, tjenestefolk, gamle og uarbejdsdygtige. Deraf udgjorde ikke-landbrugere, efter folketællingerne før 1800-tallet at dømme, vel ikke mere end omkring de 6 procent. Det betyder at omtrent 60 % af mænd over 6 år i 1643 stod til rådighed for landbruget. Til denne gruppe hørte også fiskerne uden for fiske-sæsonen, samt en del af østersfiskerne, hvis de ikke tog til søs om sommeren. Sidst i 1700-tallet kunne landbruget kun regne med under 20 % af denne aldersgruppe, hvoraf en stor del var drenge under 14 år.

For sidste halvdel af 1600-tallet viser diagrammerne 3 og 4 formentligt et for lille antal af Rømø-skipperne og -søfolk. Fra denne periode findes ingen oplysninger om handelsfarten fra »fremmede« steder eller andre muligheder for at finde hyre. Fra Ham-

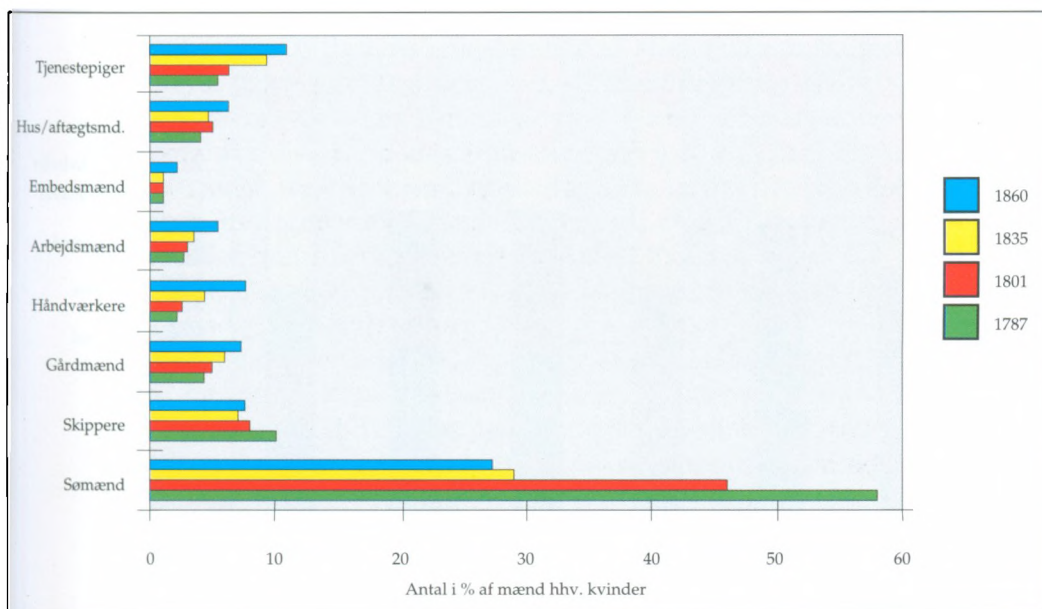

Diagram 5:

Erhvervsfordelingen 1787-1860, for mænd angivet i % af samtlige mænd, for tjenestepiger i % af alle kvinder. Der ses en forskydning fra søfarten til landbrug og tjenesteydelser.

Kilde: 43

borgs toldregnskaber kan f.eks. ses, at Islands- og Shetlandsfiskeriet for alvor var kommet i gang på dette tidspunkt. Fra Rømø-arkivalierne kender vi dog ikke noget til denne virksomhed i anden halvdel af 1600-tallet, men at dømme efter den senere udvikling i dette fiskeri kan det formodes, at Rømøs søfolk deltog her ligesom andetsteds. Ifølge beretningen fra 1683 var landbruget allerede dengang et bierhverv, der blev drevet af kvinderne, mens mændene fra deres unge år sejlede. Alt i alt må vi da gå ud fra, at landbruget heller ikke på denne tid har beskæftiget mere end omtrent en tredjedel af øens mænd over 6 år, mens mere end halvdelen var sømænd.

Efter 1800 gik udviklingen i en anden retning. Man kan sige, at strukturen igen nærmede sig udgangspunktet. I hvert fald fik landbruget stigende betydning, mens søfarten svandt ind. Diagram 5 påviser tydeligt dette forløb. Indtil 1860 halveredes ande-

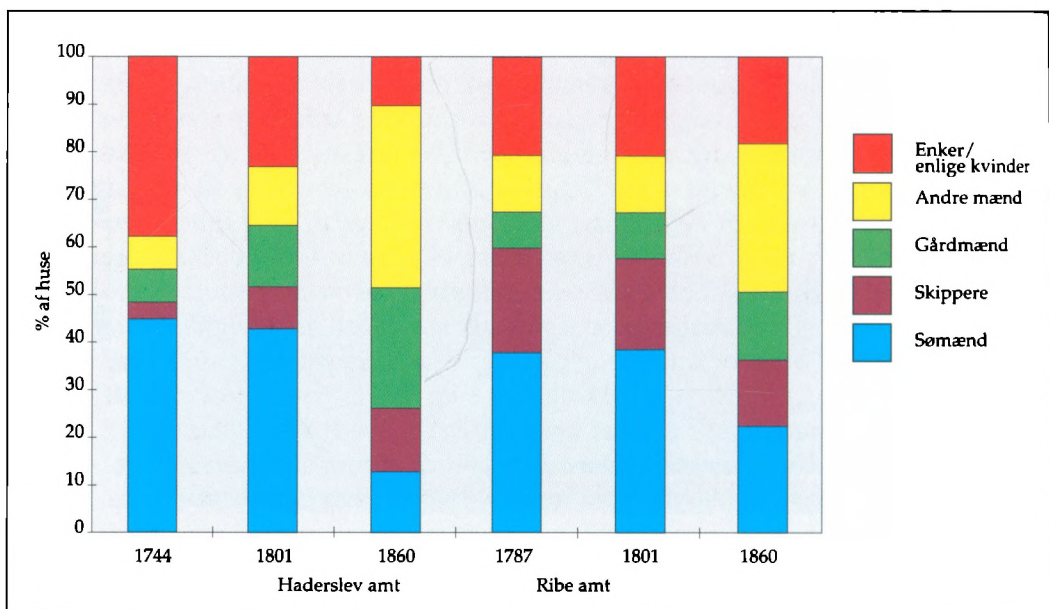

Diagram 6:

Husstandenes erhvervsfordeling, i % af alle husstande, i hhv. den slesvigske, haderslevske del af Rømø (Nørlandet) og den kongerigske/Ribe-delen (Sønderlandet). I 1700-tallet måtte mange enker og enlige kvinder være »mand i huset«.

Kilder: (38) (43)

len af sømænd i % af alle mænd. Det første spring fra 1787 til 1801 gjaldt kun drenge under 14 år, men derefter drejede det sig om voksne søfolk. Antallet af gårdmænd, arbejdsmænd (inkl. tjenestekarle) og tjenestepiger steg til gengæld og viser landbrugets fornyede betydning. Det gælder først og fremmest for Nørlandet, hvor befolkningen i modsætning til Sønderlandet voksede.

Også mange flere håndværkere kom til øen. Efter indretningen af et toldsted og ansættelse af en »distriktslæge« blev der også flere »embedsmænd«. Udviklingen betød ikke bare en ændring af erhvervsstrukturen, men også en delvis udskiftning af befolkningen. Som det ses i diagram 1, var beboertallet nogenlunde konstant fra 1835-1860. Men sømænd fraflyttede, for de måtte faktisk søge efter hyremuligheder på helårsbasis i de store havne. Størsteparten af skipperne forblev stadig på øen, men man kan se allerede i 1860, at mange af de yngre skipper ikke

havde egen husholdning og formodentligt også var på vej til havnebyerne. Tilflyttere i næsten lige så stort tal kom fra fastlandet, først og fremmest arbejdsfolk til landbruget og andre til de førnævnte erhverv. For den enkelte ændredes arbejdsfordelingen gennem året i forhold til generationerne forud. I de foregående århundreder havde man godt kunnet udøve to forskellige erhverv året igennem, et om vinteren og et om sommeren, som fisker eller håndværker og som sømand. Nu var det ét job over hele året, der måske blev ændret i løbet af livet fra sømand til landmand eller håndværker.

Diagram 6 viser udviklingen på en anden måde og særskilt for Nør- og Sønderlandet. Den ovenfor beskrevne ændring af erhvervsstrukturen var især tydelig på Nørlandet med den bedre landbrugsjord og i Kongsmark med de mange håndværkere, kræmmere m.v. Også en anden interessant kendsgerning fremgår af figuren. Den risikable søfart førte til et ganske stort antal enker, der måtte klare sig alene i deres husholdning. Især omkring 1740 var enkernes andel betydelig på Nørlandet. Mange af deres mænd havde været skippere. Når man tæller enkerne og alle sømænds- og skipperkoner sammen, når man til at omkring 80 % af kvinderne i 1700-tallet har været henvist til at føre hus, have og i givet fald også gården alene. I 1860 derimod havde henved 50 % af kvinderne deres mand hjemme, lidt færre mod syd, over 60 % mod nord på øen.

Kapitel 6:

Næringsveje fra 1600-tallet til 1860

Landbrug og småfiskeri

I løbet af 1600-tallet blev bøndernes situation forværret på flere måder. Især på Nørlandet blev dele af de ellers forholdsvis frugtbare jorder ødelagt af sandflugten. Østersfiskeriet havde ikke kunnet erstatte den gode biindtægt fra fiskeriet (se nedenfor). Hertil kom, at priserne for landbrugets produkter var forblevet uændrede og i nogle tilfælde endog faldet. I øvrigt var der foregået gentagne gårddelejer. Derved var mange blevet så små, at de nærmest fik karakter af kådnersteder. De fleste bønder var på den måde nødsaget til at søge deres næring til søs.

På gårdene måtte konen således klare landbruget og de hjemlige behov. Til arbejdet på marken og i høsten måtte bondekonerne hente sig hjælp fra fastlandet, hvilket jo også skulle betales. Husbondens indkomst fra søfarten tjente til at sikre økonomien også i dårlige tider og kunne hjælpe til en bedre levestandard. På de små kådnerbrug var konernes situation værre. De var henvist til at skulle købe den største del af det nødvendige korn og hø for at kunne fodre deres ringe dyrehold og sørge for familiens daglige næring. En del kvinder og piger tjente selv lidt med knipling og syning. Men ellers var de helt afhængige af mandens indkomst. Døde denne stod det slemt til. I hvert fald måtte kvinderne styre familiernes daglige liv og selv arbejde meget hårdt. De måtte være dygtige. Men så blev de faktisk også »herre i huset«, og meget stolte.

Denne situation medførte en ændring i sædvanen ved arvedeling. Mens man i 1500- og langt ind i 1600-tallet oftest så en søn som overtager af en ejendom, var det i 1700-tallet næsten altid en datter, fortrinsvis den yngste. Hun kunne jo forsørge forældrene længst. Først i 1800-tallet, med landbrugets nye opsving, ændrede forholdene sig igen.

Gennem det meste af 1700-tallet klarede gårdejerne sig forholdsvis godt, og de var i reglen i stand til at overvinde en kortvarig nedgang i indtægterne fra søfarten. Der, hvor en kom-

Billede 46:

12 fag stuehus af en kommandørgård i Toftum (nu på Frilandsmuseet i Lyngby), fotograferet i 1930 på hjemstedet. To flotte indgangssøjler fortæller noget om ejerfamilien i midten af 1700-tallet. Over indgangsdøren til framgulvøt den gamle fladbue, i dag et sjældent syn på Rømø. (H. Zangenberg, Nationalmuseet)

mandør eller dygtig skipper bragte penge hjem i en længere, uafbrudt periode, kunne gårdene udbygges, bygningerne forbedres eller forstørres, hvilket en del af Rømøs gamle gårde vidner om (billede 46). For andre gik det ikke så godt. Især var det svært på Sønderlandet med den dårlige jord, og ikke mindst hvis en enke alene skulle klare situationen. Her som andetsteds var der blandt fæstebønderne hhv. skipperne mere eller mindre dygtige og mere eller mindre heldige folk. En del stiftede gæld, måske for at få et skib eller et nyt hus, men svigtede indtægterne, gik det galt. Jorderne måtte sælges, og gamle, oftest alt for store gårdbygninger, forfaldt. Hen imod 1700-tallets slutning skete det forholdsvis hyppigt, at en gårdejendom måtte opgives, mens andre nye og opblomstrende slægter købte op, lagde gårde sammen og skabte nye, levedygtige enheder også inden for landbruget.

For de gårdejere, som havde ejet en god gård i begyndelsen af 1800-tallet og havde formået at fastholde ejendommen gennem den følgende økonomiske krise, åbnede der sig bedre mulighe-

der hen imod 1800-tallets midte. Efter jordernes udskiftning, der fandt sted mellem 1800 og 1840 for den største del af Nørlandet, stod gårdene bedre rustet til konkurrencen. Sidst i 1830'erne var landbrugskrisens virkninger ved at være overvundet. Samtidig øgedes befolkningstallet i hele Europa. Lægevidenskabens fremskridt og forbedrede hygiejniske forhold øgede menneskets gennemsnitlige levealder, og især børnedødeligheden gik kraftigt ned. Befolkningens næringsbehov måtte dækkes. Takket være et voksende kendskab til gødning og den senere indførelse af kunstgødning lykkedes det at frembringe et øget udbytte.

Endnu drog Rømøs unge mænd dog for det meste til søs som deres forfædre, men til gengæld lykkedes det for mangan en tjenestekarl at fri sig ind på en gård, hvor han havde tjent. Andre landmænd kom målrettet fra fastlandet for at købe sig en landbrugsejendom på Rømø. I midten af 1800-tallet var der ikke bare ved skipperhusene, men også ved rene landbrugsejendomme råd til forbedringer, ny- og ombygninger, ja sågar til udsmykkende detaljer, såsom udendørs indgangspartier eller flisevægge indenfor. Dette gjaldt dog reelt kun for Nørlandets gårde, mens de fleste af lodsejerne på Sønderlandet stadigvæk måtte supplere deres indtjening fra erhverv uden for landbruget. For flere oplysninger om 1800-tallets bondestand og udviklingen indtil vore dage henvises i øvrigt til kilderne.⁸⁺⁹⁴

Vadehavsfiskeriet, som oprindeligt havde været af stor betydning for bønderne, havde efter midten af 1600-tallet og gennem hele 1700-tallet kun karakter af et bierhverv, som for det meste tjente til eget forbrug. Det var mest en »pensionist«-beskæftigelse: i folketællingen af 1801 står opført 12 fiskere i aldersgruppen 46-65 år, heraf 2 fhv. kommandører, 3 fhv. skipper, 1 fhv. smed og resten fhv. sømænd. I 1800-tallets første, fattige årtier fandt nogle Rømø-beboere dog igen på at udnytte havets tilbud. I en indberetning fra 1824⁴⁴ er der tale om 30 små fiskejoller på Rømø, og henvend 100 personer, der drev fiskeriet. Denne indberetning overdriver dog måske fiskeriets betydning. Det er uvist om det drejede sig om et bi- eller hovederhverv. Hverken i folketællingen fra 1834/35 eller i andre kilder findes så mange beboere nævnt som fiskere. En anden erhvervsgren, sælfangsten på sandbankerne rundt om øen, blev imidlertid genoptaget. Disse aktiviteter blev dog aldrig den store indtægtskilde, og var formodentlig kun affødt af tidens nød. Snart efter var vadehavsfiskeriet

igen fortrinsvis en beskæftigelse udført af pensionister eller lignende.

Heller ikke havnen har i vort århundrede bragt det store opsving for fiskeriet på Rømø. Kun et mindre antal skibe til reje- og muslingefiskeri er i dag registreret på Rømø.

Østersfiskeriet

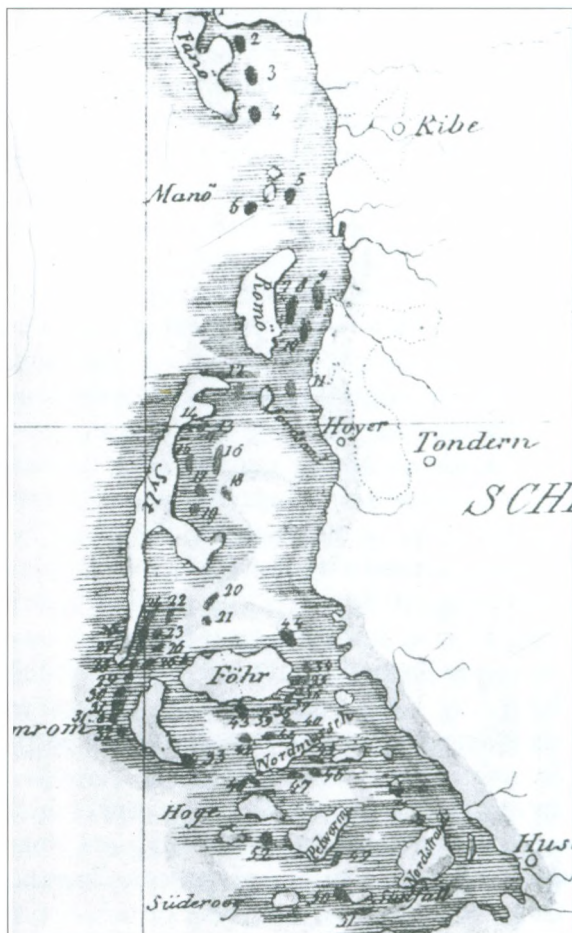
Østers, i 1500-tallet kaldet for Østerling, var allerede dengang en luksusspise, kun forbeholdt kongen, og som privilegium adelen og højtstående embedsmænd. At fiske østers til eget brug eller til frit salg var strengt forbudt og blev hårdt straffet. Men forbudene satte næppe en bom for den illegale fangst. Hvorfor kan man ellers finde så mange østersskaller i »skrællehøjderne«, affaldsbakkerne bag Rømøs gamle huse, og især ved præstegården? I regnskaberne og tingbøgerne findes en hel række straffesager i forbindelse med østerstyveri.

Ikke mindst for at få det ulovlige fiskeri under kontrol, blev rettighederne bortforpagtet. Denne praksis begyndte i 1600-tallets første årtier. Et problem var, at vadehavet var delt mellem Slesvig og Kongeriget, og i en periode var oven i købet også Schackenborg med blandt ejerne. Derfor blev der fra begyndelsen søgt efter fælles forpagtere for alle østersbanker mellem Mandø og Før hhv. Amrum, og arkivalierne oplyser derfor kun sjældent om Rømøs østersfiskeri alene, men snarere om det samlede område. I øvrigt har fællesforpagtningen ikke kunnet forhindre tvistigheder, dels mellem fiskerne fra de enkelte øer, dels mellem herskerne hhv. deres embedsmænd og forpagterne. Tingbøgernes dokumentation af stridighederne hører til de mest interessante kilder om emnet. I øvrigt beskrives østersfangsten udmærket i en del trykte kilder.⁴⁶⁺⁹⁵⁺⁹⁶ På kortet på billede 47 ses østersbankernes udstrækning fra Fanø i nord til de frisiske øer i syd.

Forpagtningen af østersbankerne ved Rømø findes første gang omtalt i Riberhus lensregnskab for 1630 med et beløb på 40 rd., 1632 med 80 rd., »annamit af Poul Stöffken til Hamborg til forpagtning af det Østersfiskeri udi Römmöe«. I forvejen havde han de slesvigske østersbanker i forpagtning for 60 rd., i 1634 forhøjet til 80 rd. pr. år. Samtidig fik han også alle kongerigske banker ved Før og Amrum. Efter stormfloden i 1634 blev Riberhus lens

Billede 47:

Østersbanker mellem Husum og Ribe. Fra Rømø fiskedes ved Norderstelle (6), Lauritz Michelsens Stelle (7), Tagholm (8), Rømerlei (9), Aspe (10) og Kolbyloh (11). (efter H. Krøyer: De danske Østersbanker, 1837)

forpagtningsbeløb nedsat til 50 rd. Denne stormflod har åbenbart ellers ikke ødelagt ret meget på Rømø. Mens regnskaberne overalt ved kysten viser fritagelser for skat pga. stormflodens skader, findes der ingen tilsvarende melding for Rømø.

Forpagtningsafgiften for alle østersområder blev snart igen forhøjet udover det oprindelige. Ved siden af pengebeløbet måtte forpagteren levere 20 tdr. »deputatøsters«. Efter Poul Støffkens død fortsatte enken med en 20-årig-kontrakt, men kun for den kongerigske del og det slesvigske »Norderstelle« mellem Rømø og Mandø. Hun betalte 250 plus 10 rd. pr. år for disse to rettigheder, og måtte også af med deputatøsters. Fra hendes tid kendes en del østerstransporter gennem Øresund til København i årene

1664 -72, henved 100 tdr. pr. år. Resten gik vist for det meste til Hamborg. Det vides ikke hvor mange østers der blev fisket dengang. Men måske er et gennemsnitstal på årligt mindst 500 tdr., beregnet på baggrund af enkelte års udbytte, ikke helt forkert for den kongerigske del. Fangsten varede fra september til april og svingede meget fra sæson til sæson.

Opdelingen af bankerne mellem Slesvig og Kongeriget førte naturligvis til strid. Der berettes om et rigtigt slagsmål i 1652 ved den særligt gode banke »Höntje« bag Sild.⁷ Da feltherren, Hans Schack, overtog Møgeltønder len, fik han ikke bare rettighederne ved sin egen forstrand, men efterhånden også ret til udnyttelse af alle andre kongerigske banker, og desuden »Norderstelle« for 50 rd. årligt. Efter udløb af kontrakten med Poul Støffkens enke i 1674 blev forpagtningsindtægterne fastsat til 900 rd. om året, men det vides ikke, hvem forpagteren var.

Først i 1695 fik en anden kvinde fra Hamborg, fru dr. Cathrine Fabricii, østersrettighederne overdraget i yderligere 20 år. Hun måtte betale 1.333 rd. plus 50 rd. for »Norderstelle« plus yderligere 20 tdr. deputat pr. år, hvilket åbenbart var en meget dårlig forretning. I 1699 og 1701 førtes langvarige processer ved birkettinget i Ballum.⁴⁹ Hun klagede over, at bankerne var ødelagt på grund af uforsvarligt fiskeri, bl.a. af Hviding herreds ridefoged Detlev Outzen, og at store mængder blev fisket til amtsforvalteren i Ribe og til toldereren ved List, Hans Outzen. Hele 23 mænd fra Rømø blev afhørt. Mange østers gik uden tvivl uden om forpagterinden. Fiskerne klagede i øvrigt over, at deres fiskeri til embedsmændene ikke blev lønnet. Men det var »en gammel sædvane«, hvis man skal tro på »forfiskeren«, landfoged Torben Svendsens ord. Efter processen i 1701 kom der ordre om, at alle fiskere skulle aflevere deres skrabejern til en ny forfisker, navigationsskolens leder og kromand ved havnen, Jesper Ørum. Jernet måtte gang på gang hentes hos ham, når der skulle fiskes.

Men fangstsituationen blev tilsyneladende ikke bedre. I 1704 blev der foretaget en grundig undersøgelse af bankernes tilstand. Kongen havde igangsat den på foranledning af de slesvigske myndigheder. 12 personlige og 59 fagspørgsmål skulle besvares af 17 vidner i april 1704, hvoraf dog kun 11 mødte frem på tinge. En mand var »ikke at finde«, 4 var på »lovlig fart«, 1 på »den franske fart«. For person-historien er svarene på de første 12 spørgsmål interessante, mandens alder og gøremål, og hvornår

han sidst havde været til »Guds bord« (for enkelte var det 5 måneder siden). Angående selve sagen blev det helt klart, at bankernes tilstand var dårlig, hvorfor forpagterne blev pålagt at lade dem hvile i nogle år, selvfølgelig under fortsat betaling af forpagtningsafgiften. Fra tid til anden blev østersbankerne nu besigtiget af kommissioner, der hver gang lavede et »inventar« (en fortegnelse over bestanden). Af tabel 9 fremgår kommissionens vurdering af hvor mange tønder østers, der anslås at være på bankerne ved Rømø og syd derfor. Bestanden var meget svingende, ikke bare pga. selve fiskeriet, men også pga. vejrforholdene. Det ses, at Rømø-bankernes andel var forholdsvis lille.

Doktorfruen fra Hamborg overlod forpagtningen til sin svigersøn, Johann Maximilian Winckler, der i 1714 sluttede en kontrakt med greven for 11 år, for 1000 rd. årligt plus igen 20 tdr. deputat. Han havde allerede den slesvigske del i forpagtning og gik nu rigtig i gang med fiskeriet. I det første år blev der fortoldet 1468 tdr. østers ved List, som med 34 transporter blev bragt til Hamborg og København eller til enkelte købmænd. Hvor meget af dette der kom fra Rømøs banker, vides ikke. I godt 5 måneder om vinteren 1720/21 blev der fisket i alt 2814 tdr., hvor-

Østersbanke	1709	1714	1720	1725-30	1734-56	1771	1795
Nordersted	0	99	0	530	377	194	0
Laurids Michelsens sted	–	–	–	200	85	379	0
Hacke	0	80	0	0	0	0	0
Tagholm	0	75	0	272	450	388	0
Rømerlei		–	–	130	0	0	0
Nye og gamle Ape	0	110	0	457	698	7	0
Jordsand	186	0	159	166	2	0	0
Ialt ved Rømø	186	364	159	1755	1612	968	0
Ialt andre steder	4308	910	8088	5843	10249	9019	3202

Tabel 9:
Bestand af østers i tønder på bankerne ved Rømø sammenlignet med de andre østersbanker i vadehavsområdet i årene 1709-1795. »Inventariet« blev lavet af en kgl. kommission.

Kilde: (95)

af dog kun 154 tdr. var fra området nord for Sild. I 1720'erne blev Winckler anklaget for at have overfisket bankerne og ladet skrabe unge østers til salg til Holland, hvor de skulle udsættes som yngel. I processen måtte vidnerne nu besvare 573 spørgsmål! Winckler mistede forpagtningen, men efter nogle år med store problemer måtte man hente ham tilbage som en »ganz experimentirter und geschickter Mann«, der nu fik forpagtningen igen for hele området mellem Mandø og Amrum for 2500 rd. årligt. Deputaten var steget til over 100 tdr. Winckler købte de 2 små skibe, der lå ved Rømø, til transporten.

Indenfor List tolddistrikt, dvs. Rømø og List, fandtes i 1738 også »18 åbne Baade som bruges til Østers- og anden Fiskerier«. Bådene havde mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{2}$ læsters størrelse og er angivet at være bygget på Rømø. Østers var der igen flere af. Men alligevel holdt folk fra Rømø snart op med at fiske østers. I 1747 var der kun 5 både tilbage, 1753 fandtes endnu en forfisker, men få år senere var det formodentligt helt slut med Rømøs østersfiskeri. Det berettes, at amtmanden i Ribe havde truet Rømø-folkene med hårde straffe, hvis de ikke ville levere tilstrækkelige mængder deputatøsters (der jo ikke blev aflønnet). Om de nu holdt op af denne årsag, eller fordi fortjenesten alligevel ikke var god, vides ikke. I folketællingen af 1787 findes overhovedet ingen henvisning til denne erhvervsgren. I 1801 nævnes dog igen en »østersforfisker«, Jørgen Peder Thomsen fra Østerby, måske pga. en ny forpagters, Matthias Asmussens⁹⁷ forsøg på at genoplive fangsten ved Rømø. Det blev dog ikke til noget. Kun ved Sild fandtes endnu en lønsom mængde østers, og dér varede fiskeriet frem til vort århundrede.

Grevskabet måtte i 1724 afgive rettighederne til de kongerigske banker og beholdt kun dem på grevskabets forstrand. Greven viste dog tilsyneladende ikke østersfiskningen særlig stor opmærksomhed. Enkegrevinden fandt i 1749 ud af, at andre havde fisket ved Schackenborgs banker, og prøvede at få erstatning fra den daværende forpagterinde, J. M. Wincklers enke, hvilket dog ikke lykkedes. Eget fiskeri bragte heller ikke noget udbytte. I 1796 opstod en strid om en af østersbankernes beliggenhed, og ved denne lejlighed gav grevskabet efter lange forhandlinger endeligt afkald på sine rettigheder mod at få 10 tdr. østers pr. år fra staten, så længe fiskeriet i vadehavet blev udøvet. Det varede til 1929 hhv. 1937, da den danske hhv. den tyske stat betalte i alt

60.500 kr., hvilket dengang var mange penge, til afløsning af deputatsretten.

Hvordan så den økonomiske side af østersfiskeriet ud? Forpagteren fik i 1700-tallet omkring 4 rd. for en tønne østers i vide-resalg ved fiskestedet. Der skulle fiskes mange tønder, før forpagtningen kunne betale sig. Som fiskeløn fra forpagteren fik fiskerne i 1600-tallet 1 mark lybsk (mk.lb.) per tønne, 1¹/₂ mk.lb. i 1700-tallets begyndelse, og 2¹/₂ mk.lb. omkring århundredes midte. Det kan ikke have været den store forretning for Rømøs fiskere. Fra Rømø-bankerne har det i 1600-tallet måske indbragt i alt 500 mk.lb. pr. år.

I en dårlig sæson, 1710/11, havde Rømøs østersfiskere kun tjent 243 mk.lb., der uheldigvis blev udbetalt i Hamborg til en altid forgældet Rømø-skipper, Christen Pedersen Bundes. Han gav ikke pengene videre, og fiskerne måtte efter en rettergang nøjes med 119 mk.lb. og en gældsfordring på resten.⁴⁹ Selv i 1700-tallets bedste tider, og når Rømø-folk også fiskede med på andre banker sydpå, var årsfortjenesten begrænset til et par tusind mk.lb. Og dette beløb måtte deles mellem ca. 35 mænd, idet hver båd havde en »bådskipper« og en medhjælper. Østersfiskeriet kan ikke have været meget andet end en ekstraportjeneste ved siden af sommerens søfart eller landbrugsarbejde, og for »pensionister«. Af 14 vidner, afhørt i 1704, var der 6 over 50 år og op til 70 år.

Handelsfart fra Rømø efter 1650

Hvordan har Rømøs handelsfart udviklet sig efter brandkatastrofen i 1644? I Øresunds-regnskabet fra 1648 findes for sidste gang spor af Rømøs i tiden forud så stolte flåde af større handelskibe, nemlig Christen Hansen og Fedder Michelsen med deres omkring 40 hhv. 30 læster store skibe. Derefter hører man først i 1660'erne igen om Rømøs handelsfart. 2-4 skibe pr. år mellem 3 og 9 læster passerede Øresund mellem 1664 og 1672 med østers til København. Hvad de har bragt med tilbage vides ikke. I 1662 og 1665 nævnes en række Rømø-skipperne i Schackenborgs regnskaber og i Ballum tingbog. De deltog i træ- og murstenstransporten til slotsbyggeriet dér. Skipperne måtte bekræfte, at de havde afleveret alle sten til Møgeltønder og ikke holdt nogen tilbage.

Fra 1677 findes en skibsliste, der blev lavet som forberedelse

til mulige militære søtransporter.⁹⁸ Administrationen ville vide, hvor mange »Heste eller Folck med deris Bagage di kan indtage«. Da dette spørgsmål ikke direkte kunde besvares, tog man oksekapaciteten som måleenhed. Dette gælder kun for Nørlandets fem skibe mellem 6 og 12 læster. For Sønderlandets 8 mindre smakker krævede man ikke nærmere oplysninger, idet de kun »seigler til Hamborg med Østerling, och saa med Korn til Oldenburg och paa Elven, dog de ikke hafe verit udi Østersøen«. Det var jo imidlertid ikke sandt, som Øresundsregnskabet beviser. Men hovedtrafikken gik dog på den ene side til Norge og på

Skipperens navn	Bopæl	Skibstype	Læster / okser	Typiske varer 1681-85 fra hhv. til
Christen Bodsersen	Juvre 7/32 gd	Smakke, »gammel«	10 / 30-32 okser	Div. varer fra Holland og Norge til Ribe
Anders Jensen Præst	Juvre 9/32 gd	Smakke	9 / 28-30 okser	Træ fra Norge, ligsten fra ?
Peder Michelsen	Bolilmark 1/6 gd	Smakke, 24 år gl.	6 / 22-24 okser	Div. varer fra Holland til Ribe
Peder Christensen Smed	Bolilmark 1/6 gd	Galiot	12 / kun korn/træ	Træ fra Norge
Jesper Hansen	Kongsmark husmd.	Smakke	8 / 44 okser	Havre til Oldenburg
Jens Christensen	Sønderby 1/2 gd	Smakke	ca. 6	Mel til Oldenburg
Peder Christensen y.	Sønderby 1/2 gd	Smakke	4	Vin, øl, hamp fra, østers til Hamborg
Christen Jespersen	Østerhede 3/4 gd	Smakke	ca. 6	Mel til Oldenburg
Niels Jespersen	Østerhede 1/2 gd	Smakke	ca. 6	Rug, havre t. Oldenburg, østers Hamborg
Christen Mathiesen	Sønderby, husmd.	Smakke	ca. 6	Gods fra Hamborg, havre t. Oldenburg
Bodser Pedersen	Sønderby husmd.	Smakke	4	Tobak, tran, div. varer fra Hamborg
Jesper Pedersen	Østerby 1/4 gd	Smakke	5	Tobak fra Hamborg, mel til Oldenburg
Hans Andersen Ålheit	Sønderby 1/2 gd	Smakke	4	Rug, havre til Oldenburg

Tabel 10:

Rømø-skibe efter en skibsliste fra 1677, der blev lavet som forberedelse til militære transportere. For Nørlandets skibe er kapaciteten også angivet i okser, for Sønderlandet tales der kun om »8 smakker på 5 og 4 læster«. Fra senere toldregnskaber hhv. deres antegnelser er taget varerne og transportveje såvel som navne på Sønderlandets skibsejere. Rømøs »handelsflåde« havde dengang i alt 89 læster.

Kilder: (36)(37)(91)(97)

den anden side til Nordtysklands kyst. Man finder næsten alle 13 skibe igen i List toldregnskabernes antegnelser (toldbogen er gået tabt). I tabel 10 er alle tilgængelige oplysninger samlet, også skippers bopæl fra Sønderlandets matrikel 1683 hhv. Nørlandets jordebøger. Skipperne havde i øvrigt mindst én part i skibene, hvis de da ikke var enejerere.

List toldsted blev opgivet efter 1644, men oprettet igen i 1680. Derfra findes også enkelte lister, der fortæller om varer, der blev fortoldet. Varemængderne vedrørte hele toldstedets område, men også Rømø må have fået en del deraf. I 1682, et år med en særlig stor skibstrafik gennem Lister dyb, opføres 809¹/₂ læster »skibberomme« i toldregnskabet. 282 okser, 2.238¹/₂ tdr. rug, 369 tdr. »indlendische« salt og kun 2 tdr. fra Lyneborg, 1.259 pd. tobak, 6.000 valnødder, 17.000 »penfedder«, 1.100 pd. svesker, 14 kister vinduesglas, 43.500 mursten og 100 pd. »rød Brasilien træ« er nogle af de mest interessante af de i alt 62 vareposter. Tran blev stadig indført fra Hamborg. Af fisk blev der kun afskibet 2.000 »skuller« (1.1 mio. i 1624, tabel 3), men dog 10 ⁵/₈ tdr. sild, dengang en fisk med en forholdsvis høj værdi. Der må have været drevet et vist langfartsfiskeri fra området for at kunne fange sild i større mængder.

I 1600-tallets sidste årti og i begyndelsen af 1700 tallet var handelsfarten, lige som Grønlandsfarten, betydeligt hæmmet på grund af kaperi. Det var dels sørøvere fra Nordafrika, men også de stater, som var indblandet i den »Spanske Arvefølgekrig«, der drev kaperiet. Skibene måtte samles i konvojer, der blev beskyttet af enkelte orlogsskibe. Det gik dog ikke altid godt, og beskyttelsen kunne ikke opretholdes på langt sigt. Der blev indrettet en »slavekasse«, som alle søfolk skulle betale til, og hvorfra der kunne foretages frikøb af søfolk. Senere indgik Danmark aftaler med en række af landene ved Middelhavet med henblik på at holde sejladsen fri for kaperierne. Ifølge aftalen skulle danske skibe nu medføre et søpas, som tjente til dokumentation overfor evt. kapere. Søpasprotokollerne, som er bevaret i Rigsarkivet, er en vigtig kilde til belysning af søfarten mellem Nord- og Syd-europa.

Et særligt militærforetagende skal nævnes her, fordi nogle af Rømøs skipper var indblandet i sagen. Det drejer sig om den såkaldte »Engelske Transport«, der foregik i efteråret 1689. Danmark havde lovet England et hjælpekorps på 7000 mænd med

heste og alt andet krigsmateriel, der skulle indskibes fra kysten mellem Hjerpsted og Højer. Transportflåden, der lå ved Jord-sand, bestod af 80 skibe fra mange jyske havne, foruden 4 linie-skibe og 3 fregatter. Mange småskibe og både hjalp med til at få alt over fra fastlandet til flåden, ligesom en bataljon soldater, der blev udskibet fra Rømø.⁹⁸⁺⁹⁹ 3 af Rømøs skibe over 3 læster var med, Peder Smeds galeot (12 l.) i 56 dage og Hans Hansen Duhns hhv. Niels Jespersens smakker (ca. 6 l.) hver i 24 dage. De fik 9 mk. 6 sk. hhv. 5 mk. 8 sk. pr. dag. Det var en forholdsvis god forretning for dem. Tilsyneladende var det ikke nødvendigt for dem at sejle hver dag. Efter beretningerne at dømme lod logistikken dog meget tilbage at ønske. Og det fortsatte til søs: Transporten ankom pga. en navigationsfejl ikke i Leith (Edinburgh), men i Hull, næsten 300 km længere sydpå.

For 1700-tallets første årtier er det nødvendigt at kombinere mange enkeltinformationer fra List toldregnskabets såkaldte »anteignelser« om særlige sager. På det grundlag kan man se, at antallet af de på Rømø hjemmehørende mindre handelsskibe efterhånden aftog. Til gengæld hører man fra denne periode om to »større« skibe, hvoraf et sejlede på Islands-fiskeri. Skipperen var Jørgen Hansen Holm fra Tagholm, den senere Rømø-mata-dor, Peder Holms far. Det andet skib, 16 læster stort, blev ført og var sandsynligvis også ejet af Jørgen Pedersen fra Tvismark, også kaldt for »List« efter forfædrene, eller »Svarrer« efter gården, han havde i fæste. Han var samtidig købmand, stamfar til Rømøs Kræmer-slægt, og han byggede sig et lille 6-fags pakhuis ved gården, imidlertid uden tilladelse. Begge skibe forliste i 1710 hhv. 1720.¹⁰⁰⁺⁹⁰ I denne periode begyndte også Rømøs Grønlandsfart på sælfangst, omkring 1705.⁷⁹ Hvordan det så ud ved Rømøs havn, kan man forestille sig efter billede 48, hvor også et pakhuis ved Havneby er indtegnet.

Toldstedet har i denne periode haft en jagt til rådighed med navnet »Die Krabbe«. Der var 6 sømænd ombord, efter navnene at dømme stammede de fortrinsvis fra Rømø. Skipperen var i en periode Christen Hansen List. Familien boede dels på List, dels på Rømø. I øvrigt fik Rømøs søfolk i samme periode en vigtig støtte i form af et uddannelsessted, en navigationsskole, som fik kongelig bevilling 1697. Hvor længe den blev opretholdt vides ikke. Efter stifteren, Jesper Ørums død omkring 1711, hører man ikke mere noget til skolen. Fra senere tid kendes vidnesbyrd om

Billede 48:

Rømø's »Sydhavn« ud for Havneby i 1724 med 3 større skibe og et pakhus («Packraum»). Dengang sejlede hvert år tre skibe fra Rømø på sælfangst til Ishavet. Udsnit af et kort over østersbanker ved Rømø. (LAA)

uddannelsen i navigationskunst med hjælp fra ældre kommandører. Også i København gik søfolk på skole.⁸⁴

For 1731 og 1733 findes for første gang igen nøjagtige oplysninger om Rømøs handelsfart fra to bevarede toldbøger fra List. Med hjælp herfra, med antegnelserne, en 1738-skibsliste fra toldregnskaberne, og med bevarede skibsmålinger¹⁰² kan vi danne os et godt billede af perioden 1730-40, således som det fremgår af tabel 11. Af 5 småskibe til kystsejlads til Hamborg og Holland var de 2 ejet af østersforpagteren Winckler. 5 skibe med omkring 10 læsters drægtighed transporterede træ fra Norge og sejlede endvidere med varer til og fra Elbmundingen hhv. Holland. 3 skibe sejlede på sælfangst til Grønland og på handelsfart bagefter. Alle skippere, for det meste medejere, kunne også findes som hus- eller gårdejere på Rømø. Påfaldende er, at det i modsætning

Skipperens navn	Bopæl	Skibstype	Læster	Skibets navn	1730-40	Ruter og last
Jens Jespersen	Westergård 1/2 gd	Hukkert Pink (engelsk)	12 1/2 14	Mercurius Fortuna	fra 1733 fra o. 1735	Grønlandsfart og handel
Jens Jørgensen (Duhn)	Duhn 1/2 gd	Galiot	10	Jomfru Anna	til 1736 (forlis)	Grønlandsfart og handel (England)
Christen Rasmussen	Havn husmand	Galiot (Egernfør, 1728)	15	Christina Lucia	hele tid	Grønlandsfart og handel (England)
Christen Bodsersen	Havn husmand	Smakke (Sydfald, 1717)	11	De to unge Juels	hele tid	Træ fra Norge, søfolk og varer Holland
Jens Christensen y.	Sønderby 1/2 gd	Smakke (Holland, 1717)	10 1/2		1731-39	Træ fra Norge, søfolk og varer Holland
Jørgen Andersen y.	Vestergård 1/2 gd	Smakke (Holland, 1721)	10 1/2		fra 1733	Træ fra Norge, varer Holland
Jørgen Nielsen	Østerby 1/4 gd	Smakke (Holland, 1723)	10 1/2	Der Segen van Boven	fra 1733 (forl. 1744)	Træ fra Norge, varer Holland
Jesper Mathiesen	Østerhede 1/2 gd	Smakke	9		fra 1733	Træ, enebær fra Norge, varer Altona
Hans Pedersen Ålheit	Sønderby husmand	Smakke	8	De Kupper	til o. 1735	Træ fra Norge, søfolk/ varer Holland/Hamburg
Niels Pedersen Ålheit	Mølby husmand	Snekke (Eideren, 1721)	2		hele tid	Søfolk og varer Holland, Altona og Hamburg
Jesper Pedersen Lassen	Vråby 1/4 gd	Snekke	4	Snelle Jæger	hele tid	Østers, mursten, søfolk Hamburg
Hans Michelsen	Østerby husmand	Snekke	3 1/2	Flyende Mercurius	hele tid	Østers og søfolk Hamburg
Christen Pedersen Bundes	Sønderby husmand	Damschiött (Eideren)	6 1/2		til 1732	Mursten, varer og søfolk Hamburg
Søren Andersen Ambders	Østerhede 1/4 gd	Damschiött (Eideren)	6 1/2		fra 1733	Varer og søfolk Hamburg

Tabel 11:

Rømø-skibe og deres skipper i perioden 1730-40. De første 3 skipper sejlede på sælfangst ved Grønland. En af dem forliste i 1736 med »skib og folck«. I 1730 var der 9 skibe med ialt 70 1/2 kl., i 1740 11 med ialt 92 1/2 kl., deraf 7 hhv. 9 alene til handelsfarten og transport. De to snekker ejedes af østersforpagteren, ellers var skipperne medejere. Under »skibstype« er i parentes anført, hvor og hvornår skibet er bygget.

Kilder: (79)(91)(101)(102)

til 1677 kun drejer sig om Sønderlandets beboere. En del af Nørlandets folk findes dog samtidigt på sejlads fra andre havne.

Efter midten af 1700-tallet gik det efterhånden igen tilbage med søfarten fra Rømø. I 1750'erne fandtes udover Grønlandsskibene endnu omkring 8 handelsskibe ved Rømø. Den gennemsnitlige lasteevne var dog mindre end før. I 1760'erne, hvorfra der igen findes toldbøger, går tallet for alvor tilbage til 6 småskibe mellem 4 og 8^{1/2} læster, der fortrinsvis må have været brugt til kystsejlads. Kun de 2 større Grønlandsskibe sejlede på en længere handelstur, når de var vendt tilbage fra rejsen nordpå.

Men efter 1770 fandtes ingen Grønlandsskibe mere ved Rømø. Pga. den aftagende skibstrafik blev List toldsted ophævet i 1771, hvorefter vi mangler en lignende kilde. Kun en enkelt liste fra Ribe toldsted, hvorunder Rømø efter 1771 sorterede, er bevaret fra året 1779.¹⁰³ Men den indeholder kun »alle under Riber Toldsted hjemmehørende skibe, som sstds. har ladet og losset«. Der findes blandt 37 fartøjer 7 med Rømø-skipperne, hvoraf de 3 var Rømø-ejet. Ved 2 mindre fartøjer var Rømø-skipperne medejere sammen med en Tønder-købmand. De 2 største skibe på listen, også ført af folk fra Rømø, ejedes af rådmand Rahr i Ribe. Et af dem, en 31-kl-galease, sejlede med kommandør Jørgen Nielsen Duhn til Grønland.

Fanø havde faktisk erstattet Rømø som havn for Ribe. I en skibsliste fra 1789¹⁰⁴ står 139 skibe med i alt ca. 770 læster som hjemmehørende på Fanø. De fleste var småskibe til fiskeriet. Men der fandtes også en række større fartøjer, bl.a. de to førnævnte Ribe-skibe med Rømø-skipperne.

For Rømøs vedkommende drejede det sig igennem de følgende 150 år kun om enkelte småskibe, der virkelig hørte hjemme på øen og sejlede derfra. I skibslisten fra 1789 er ikke mere end 5 skibe med i alt 35 læsters drægtighed registreret på Rømø. De tre af dem var småskibe til kystsejlads, som vi kender dem fra toldregnskaber i 1760'erne. De lå ved Rømø, også om vinteren. Så var der et 10^{1/2}-læsters skib, der måske også sejlede fra Rømø. Det største fartøj, en 16-læsters galease »De twende Brødre«, gik bl.a. fra Altona på langrejse sydpå og kom formodentligt sjældent eller aldrig til Rømø. I det følgende årti, i 1790'erne, finder man flere af den slags handelsskibe, der var ejet af Rømø-skipperne og registreret på øen, men sejlede fra andre havne (se tabel 13). I 1824 var der igen kun 3 skibe af 7-8 kl., 12 både og de allerede

nævnte små fiskejoller meldt på Rømø.⁴⁴ Når der i 1860 blandt 5 skibe og 7 både også var et skib med 83½ kl. registreret på øen, så sejlede det vist nok fra andre steder. Efter 1864 blev det heller ikke til flere skibe. Først med havnens færdiggørelse i 1965 kom der igen lidt liv i Rømøs skibsfart, men indskrænket til nærfiske-ri og færgefart, når man ser bort fra lystbådene.

Handelsfart fra andre havne

Udviklingen var i mellemtiden gået en anden vej. Som det vil fremgå af det følgende flyttede mange skippere deres aktiviteter til andre havne, som var bedre for større skibe. En hel del af dem blev boende på Rømø. Og de kunne også være medredere eller eneredere fra andre havne uden at flytte fra hjemøen. Som nævnt ovenfor havde man sågar mulighed for at få skibe registreret på Rømø, uden at de virkelig måtte være hjemme dér.

En del Rømø-skipperer sejlede allerede i 1600-tallet fra andre havne. I tingbøgerne findes engang imellem henvisninger i skiftesager om, at nogle havde bosat sig f.eks. i Norge. Ligeså kan man spore Rømø-folk i kirkebøgerne fra Bergen, Trondhjem, Oslo, Arendal og andre steder. Enkelte skippere må dog også være blevet boende på hjemøen, mens de sejlede fra andre steder. Fra tiden 1700-1740 kendes en række Rømø-skippernavne, uden at man finder noget om deres skibes hjemhavn.

To lysekroner fra 1704 i Rømø kirke blev stiftet af skippere. Den ene af Hans Eriksen alene. Han var én af 4 brødre, der stammede fra Mulvadgården nord for Ribe, og som alle døde velhavende på Rømø. Vi ved i øvrigt ikke noget om Hans Eriksens virke. Kun et slagsmål med tre andre skippere nævnes i en retssag.⁹⁰ Han var måske ikke så vellidt af de gamle Rømø-boere. Hvorfor var han alene om en lysekrone, mens 12 andre skippere samtidigt stiftede en krone i fællesskab? Han må i det mindste have været en meget stolt mand. 9 af de 12 stiftere af den anden lysekrone kan spores som sandsynlige kommandører, mens 3 må have været beskæftiget i anden fart. En af dem forliste på hjemrejsen fra Island.

I tingbøgerne fra tiden 1700-1740 kan man finde endnu 7 skipperer, der hverken sejlede fra Rømø eller på Grønland fra Hamborg. Derudover kendes fra Københavns skipperlaug 3 kaptajner i perioden, der stammede fra Rømøs Bleeg- og With-familier.

Endnu en With fra Rømø, Jesper Pedersen, sejlede som kaptajn fra hovedstaden og blev i 1745 ansat i det »Kgl. octrojerede Danske Asiatiske Compagnie«. I mange år førte han store skibe til Kina.¹⁰⁵ Han var dog bosat i København, men havde alligevel enkelte sømænd fra Rømø med ombord.

Fra senere tid ved vi, at især de gode Østersøhavne har tiltrukket Rømøs skippere og derved også andre søfolk derfra. Det var tilsyneladende også tilfældet før midten af 1700-tallet. Allerede i 1601 havde en Niels Jensen fra Rømø taget borgerskab i Flensborg. I 1695 havde denne by 25 skibe på mellem 24 og 120 læsters størrelse,¹⁰⁶ og i Flensborgs skipperlaug⁸⁸ findes mellem 1663 og 1707 6 navne på skippere, der meget vel kan have været fra Rømø.

Ved siden af den rene handelsfart må i øvrigt også Islandsfiskeriet fra forskellige havne have været tiltrækkende for Rømøskippere. Desværre findes ingen vidnesbyrd om det fra 1600-tallet eller begyndelsen af 1700-årene, undtagen det nævnte forlis i 1711. Handels- og Islandsfart må betragtes under ét, idet skibe til Islandsfiskeriet sædvanligvis blev benyttet til handelsfarten når de var vendt hjem om efteråret. Når man kombinerer alle oplysninger om skippere navne, tidspunkter og relevante former for søfart, så kan det vel antages, at der i perioden 1700-1745 mindst var 5 skippere fra Rømø, der sejlede fra ukendte havne med ukendt mål. Dette antal, som er benyttet i diagram 3, ligger vist i underkanten. Og måske fandtes også allerede før år 1700 nogle skippere med Rømø-bopæl, der sejlede fra »fremmede« havne.

Som før nævnt var der et større antal sømænd, der på eget initiativ og uden at benytte sig af de hyremuligheder, som Rømøskipperne tilbød, tog til fremmede havne. Det kendes især for Hollands vedkommende. Fra perioden 1700-1710 kendes 28 advokatprotokoller fra Amsterdam, hvori omkring 40 sømænd fra Rømø er nævnt. Det drejer sig først og fremmest om menige matroser, der vidner i en skibsskadesag. Én bådsmand og én skibstømmer forekommer også. Kun én smakke-skipper fra Rømø findes dér i forbindelse med en retssag imod ham, nemlig den allerede nævnte skyldner Christen Pedersen Bundes.¹⁰⁷ I Listtoldbøgerne fra 1731 og 1760'erne er omtalt adskillige tilfælde af transporter af søfolk til Holland, og i tingbøgernes arvesager kan man læse om en hel række dødsfald, der skete på Ostindienrejserne. Det drejede sig altid om unge, ugifte sømænd, der havde

Billede 49:

Flensborgs havn omkring 1775. Især i midten af 1700-tallet sejlede forholdsvis mange Rømø-skipper fra denne by, såvel på Grønlands- som på handelsfart. De var ofte medejere af deres skib. (Schiffahrtsmuseum Flensburg)

ladet sig lokke af denne eventyrlige sejlads. Skipperne og officerer på disse skibe synes altid at have været enten hollændere, eller en gang imellem enkelte sømænd fra den frisiske ø Før. I et enkelt tilfælde, 1769, er der tale om en »Capitain Lieutenant« Cornelis Jørgensen fra Rømø, der i 1756 oprettede et testamente i Holland for en formue på 3.000 rd. Han døde 1767 på hjemøen.⁴⁹

Som allerede anført, var Flensborg en havneby med en stor flåde og en livlig skibstrafik. Fra 1740'erne og for århundredets senere år findes oplysninger om skibsfarten fra Flensborg, dels skibslister, dels en samling af søpas, der blev brugt især ved sejladsen til Sydeuropa.⁸⁹⁺¹⁰⁸ I hele perioden kan der spores Rømø-skipperne. For 1750'erne er materialet så fyldestgørende, at man kan opstille en liste over de 8 skipper og 3 kommandører, der boede på Rømø og sejlede fra Flensborg (tabel 12) (billeder 49-51). Byen var jo let at rejse til, og skipperne kunne tage mange

Skipperens navn	Bopæl	År	Skibstype	Kl.	Skibsnavn	Sejladart/rute
Peder Andersen	Kromose 1/4 gd	1748-49	Galiot	24	Jfr. Helena	Handel
		1753-57	Galiot	45	St. Marien Kirch	Grønland
Hans Jørgensen Bleeg	Sønderby 1/2 gd	1747	Hukkert	40	Jfr. Maria 2)	Handel (SP)
		1755-56	Snau	57	Neptunus	Vestindien
Christen Christensen	Kongsmark husmd.	1759	Hukkert		Frau Lucia 3)	Handel
Hans Pedersen Holm	Kromose 1/2 gd	1753-66	Hukkert	43	Jfr. Maria 2)	Handel (SP)
Jens Nielsen Holm	Østerhede husmd.	1758	Hukkert	36	Frau Lucia 3)	Handel (SP)
Peder Pedersen Holm	Tagholm 1/4 gd	1754-58	Hukkert		Jfr. Catharina	Handel
		1758-63	Hukkertgalease	50	De Palmboom	Handel (SP)
Christen Jensen	Wraa 1/4 gd	1741	Hukkert		Frau Lucia 3)	Handel
		1743-57	Galiot	36	De junge Jan	Grønland
		1765-68	Galiot/Snau	41	Die Hoffnung	Handel
Jens Jensen	Sønderby husmd.	1744-61	Galiot	16	Post v. Flensburg	Handel (SP)
		1762-70	Snau	60	Der junge Tobias	Handel
Peder Jespersen 1)	Østerby 1/4 gd	1754-62	Galiot	46	Jager v. Flensburg	Handel (SP)
Hans Nielsen	Havneby husmd.	1753-57	Galiot	36	Frau Helena	Grønland
		1768-73	Galiot	36	Frau Helena	Handel
Jørgen Nielsen æ.	Westerhede 1/4 gd	1744-53	Galiot	46	Jager v. Flensburg	Handel (SP)

Tabel 12:

Rømø-skipperne fra Flensborg i 1750erne. Oftest var de medejere. Handelsfarten gik først og fremmest til Middelhavet. Til disse rejser var der behov for et søpas (SP).

Noter: 1) Skipperen død på en rejse, sandsynligvis i 1762.

2) hhv. 3) formodentlig samme skib.

Kilder: (86)(89)(92)(101)(109)

søfolk med fra hjemøen. For 3 skibe vides det, at skipperen var medejer, men det gælder sandsynligvis også for en del af de øvrige. Rejsemålet for handelsfarten var Østersøen og Norge på den ene side, og Frankrig, den Iberiske halvø og Middelhavet på den anden.

I 1754, efter at Københavns privilegium på Vestindienfarten var ophævet, reagerede Flensborgs købmænd meget hurtigt. Et

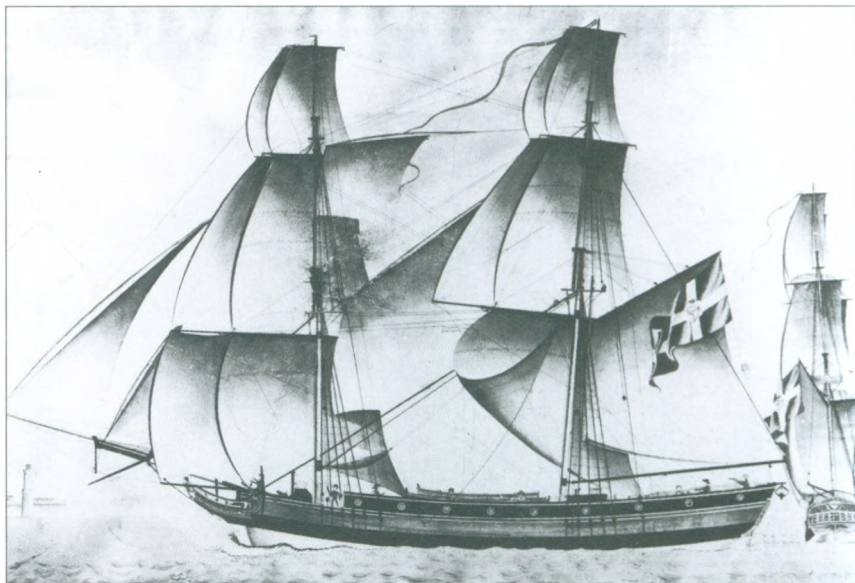

Billede 50:

Hukkertgalease fra anden halvdel af 1700-tallet, et universalskib til Grønlands- og handelsfart. (HSK)

nyt skib blev bygget og sejlede i 1755 for første gang til Vestindien. Det blev indledningen til den store sukkerforretning, som senere gav Flensborg berømmelse som »rom-by«. Den første kaptajn på det nye Vestindien-skib, snauen »Neptunus«, var Hans Jørgensen Bleeg fra Rømø.¹⁰⁹ Omkring 1770 findes i arkivalierne endnu 5 skibe med Rømø-skipperne fra Flensborg. Det mærkelige er, at Rømø-skipperne i denne periode hverken tog borgerskab eller blev medlemmer af skipperlauget dér.

I midten af 1700-tallet findes Rømø-skippernavne også fra mange andre havne i forskellige arkivalier. I 1750'ernes søpas⁸⁶ forekommer steder som København, Ålborg, Aabenraa, Tønder, Ribe, Altona, Bergen og Arendal. Gennem Øresund meldes i 1767 fra Ålborg én, fra Ribe to Rømø-skipperne. Deres ruter gik fra den østlige Østersø til Norge, England og Hamborg. Hvor Ribe-skibene, som var på 19 hhv. 25 kommercelæster, dengang lå om vinteren, vides ikke. List toldregnskabet opfører ikke skibe-

Billede 51:

Snaubrig fra anden halvdel af 1700-tallet, et af den slags skibe, der sejlede fra Flensborg til Vestindien. (HSK)

ne, og de var for store til at kunne anløbe Ribe. Måske lå de allerede dengang ved Fanø, som det var tilfældet i 1779 (se forrige afsnit). Senere i 1790'erne anføres i protokollerne fra Altonas »Waterschout«,⁸² at to Ribe- og et Ålborg-skib lå i Altona om vinteren, og Rømø-kaptajnerne påmønstrede dér. Én af dem, Mathias Hansen Dahl, var søn af den ene Ribe/Rømø-skipper fra 1767. »Waterschouten« var en myndighed, der blev indrettet i alle store havne i midten af 1700-tallet, og som havde til opgave at registrere søfolkenes af- og tilmønstring. Registreringen af påmønstrede søfolk og deres hyre skulle sikre deres rettigheder. Waterschoutens protokoller er en rig kilde for søfartshistorien.

Også i Københavns Waterschouts-protokoller for tiden fra 1746-85⁸³ findes Rømøs skippere, men endnu i mindre antal. Man skal dog være opmærksom på, at de kgl. privilegerede selskabers skibe ikke blev registreret i Waterschoutens protokoller. Vi finder altså ikke den førnævnte Jesper With, og heller ikke de nedenfor omtalte skippere, som gjorde tjeneste i det Islandske Selskab. I de første 20 bevarede protokolår efter 1746 forekom-

Billede 52:

København på et kobberstik fra 1786. Efter midten af 1700-tallet begyndte hovedstaden at blive til udgangshavn for flere og flere rømoser. Fra århundredets sidste fjerdedel indtil midten af 1800-tallet drejede det sig hvert år om omkring 20 Rømo-skipperere, der sejlede derfra. (HSK)

mer i alt kun 3 Rømo-skipperere, der ganske vist var i familie, sandsynligvis brødre: Anders og Christen Pedersen Møller fra Kongsmark i 1740'erne, og i 1760'erne Jens Christian Møller fra Vråby. Mens de første sejlede mindre ture med et 22-l-skib, havde den yngre Møller mål som Bordeaux, Bilbao og Archangelsk.

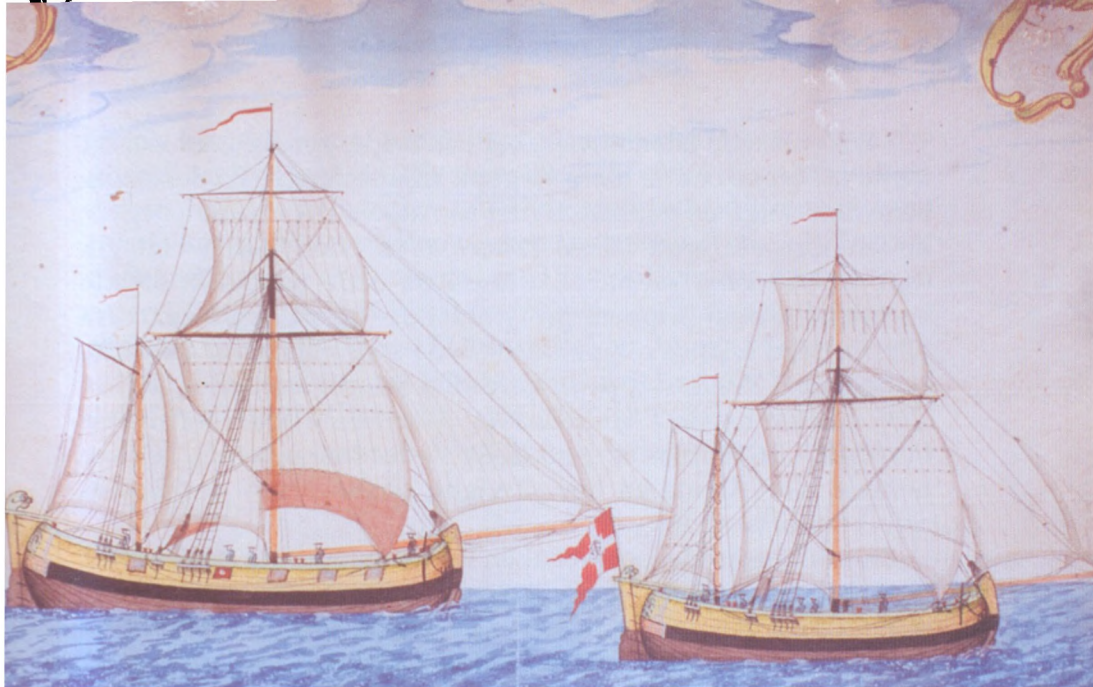
I de næste 20 år indtil 1785 findes i alt 8 Rømo-skipperere i Waterschoutens protokoller. Det drejede sig om forholdsvis store skibe til langfart. F.eks. førte den førømtalte Jesper Withs bror Niels, der havde opretholdt sin bopæl på Rømo, i 1766 fløjten »Emanuel«, 208 kl., til St. Ibes. Hans Jensen Møller sejlede med fregatten »Major«, 137 kl., 10 gange til St. Croix. En 50-l-hukkertgalease, kaldet »Pack an«, førtes af 3 rømoser i træk mellem 1767, da den sejlede på sælfangst med Rømo-kommandøren Jesper Jørgensen (Degn), og 1779, da turen gik til Island og St. Ibes under ledelse af Niels Withs søn Peder. Det var enkelte familier, der tidligt havde opdaget København som lønsom udgangshavn.

I øvrigt er det forbavsende, hvor mange skippere fra Sild sejlede fra København i midten af 1700-tallet, mange flere end fra Rømø eller Før.

Det var hovedstaden, hvor der efter midten af 1700-tallet åbnede sig en ny mulighed for Rømø-søfolkenes beskæftigelse, som skulle vise sig at kunne råde bod på de problemer som var opstået, da Grønlandsfarten gik tilbage. Det drejer sig om Islandsfiskeriet i kombination med handelsfart fra København. Den nye arbejdsgiver var »Det Islandske Kompagni«, som hørte hjemme i København og som i 1758 blev overtaget af staten. En af dem der benyttede de nye muligheder var Peder Jensen Manøe fra Rømø. Han var opvokset i en temmelig fattig familie, født 1732 i Bolilmark. Han var ikke bare flittig, men også dygtig og klog. Peder Manøe sejlede først på Grønland og tog forskellige handelshyrer fra sit 12. år. Som 19-årig lærte han styrmandskunsten hos kommandør Niels Hansen Ewes i Bolilmark på Rømø. Grønlandsfarten behagede ham imidlertid ikke særligt, og efter en dårlig erfaring med en »afsindig og til Drukkenskab henfalden« handelskaptajn fra Amsterdam besluttede han sig for noget helt andet.

I 1755 tog han til København, forhyrede sig ved Islandsselskabet og fik i 1757 chancen til at overtage et nyt skib, sluppen »Den islandske Havfrue« som skipper. Han fik 140 rd. årligt i løn og 24 sk.lb. af hver 40 stk. torsk, der blev fanget. Han beretter om problemer med at få »befaren folk« forhyret på Island. I 1775 blev han udnævnt til »Commandeur for Fiskeriet under Island«, samtidig med at han videreførte ét af de nybyggede hukkert-skibe (billede 53). Fra 1780 stod han ikke længere selv til søs, men forblev som »Directeur« i selskabet og rejste mellem København og Rømø, organiserede sejladsen og hyrede søfolk.

Nu kunne han selv sørge for at skaffe velbefarne søfolk. Og dem hentede han i Sønderjylland, skippere og styrmænd først og fremmest fra Rømø. Det kom meget tilpas, at der nu dukkede nye hyremuligheder op, netop da Grønlandsfarten gik tilbage og da den velkendte 1777-katastrofe (se side 130) medførte et afbræk. Fra 1783 kendes en hyringsliste fra Peder Jensen Manøes kopibog,⁵⁰ der omfatter 20 skippere, 11 styrmænd, 15 matroser og kokke, 3 tømmermænd og 20 skibsdrenge fra Rømø. Alle deltog i Islandsfarten. Gennem mange årtier, langt ind i 1800-tallet, blev Islandsflåden nu et vigtigt uddannelsessted for Rømø-søfol-

Billede 53:

To af Islandsselskabets mange hukkerte. Den mindre t.h. er »De hvide Svane«. Navnet på det større skib kan ikke mere læses. Billedet stammer fra Peder J. Manøe, der vist har ført et af de to skibe. (Privateje)

kene. I denne periode begyndte mange unge sømænd fra Rømø også at aflægge styrmandseksamen i København.⁸⁴

Omfanget af Peder Jensen Manøes hyringsaktivitet i Sønderjylland fremgår af, at der i alt blev hentet mere end 200, ja op til 280 mænd årligt fra Aabenraa til København for selskabet. I 1780'erne, med Grønlandsfartens sidste opsving, blev manglen på søfolk så udtalt, at Peder J. Manøe anbefalede selskabet at søge søfolk på Føer. Islandsselskabets 18 hukkerte sejlede ikke blot på Island, men også mellem Østersøen og Middelhavet. Skipperne fik en ekstra »dusør«, hvis de nåede 2 rejser om året. 2-3 jagter sørgede for forsyninger, søfolkenes transport m.v. Også Islandsfarten kendte selvfølgelig til tab. I 1779-81 forliste en jagt hvert år.

Peder J. Manøe tjente godt, 200 rd. om året. I 1790 gik han på pension med 100 rd. om året og gjorde derefter meget for hjemøens økonomiske udvikling, bidrog til kampen mod sandflugten, virkede med ved udskiftningen m.v. Han havde i 1759 giftet sig til en af Rømøs rigeste gårde i Juvre.

I 1787 mistede Islandsselskabet privilegiet for fiskeriet dér og måtte nu lægge endnu mere vægt på handelsfarten. En del af skibene blev solgt, en del blev flyttet til Altona, hvorfra de i begyndelsen fortsatte med Islandsfiskeri, men efterhånden helt gik over til Middelhavssejlads. Allerede på dette tidspunkt sejlede en hel del Rømø-skipperne på Grønlands- og på handelsfart fra Altona. Med Islandskompagniets flåde steg antallet af handels-skibe, ført af Rømø-skipperne fra Altona, yderligere, nemlig til 18 i 1795.⁷⁶ Deraf havde 7 Middelhavet, 8 havne mellem England og Portugal, 1 St.Thomas og 2 nordiske steder som rejsemål. I denne periode blev Altona en lige så vigtig udgangshavn for Rømøs søfolk som Hamborg.

En særlig episode, oplevet af en Rømø-skipper fra Altona, skal fortælles her. Hans Møller Pedersen Tagholm fra Kongsmark førte et Altona-ejet skib, galeasen »De kleine Jürgen«, med »plat agter, mørkgrøn Speyl, har hvid Stor- og hvid Mesansmast, sort Gang (skibets side) med gule Lister og rød Vandgang (under vandlinien), fører Merssejl og Bramsseyl«. Galeasen må have lignet den på billede 61. Skibet havde 6 mands besætning og sejlede med tobak, eddike og vin m.v. fra Sevilla til Bremen. I maj måned 1805 ankom skibet til Jaden, ud for indsejlingen til Weser-floden, hvor det blev tilbageholdt. Galeasen blev beordret til først at sejle til Christiansand i Norge, hvor den skulle ligge i karantæne. Et hårdt forlangende, når man tænker på den yderligere risiko, skibet og mandskabet blev udsat for, især ved sejladsen over Vesterhavets farlige farvande. Skibet blev overrasket af en storm den efterfølgende nat og var »formedelst Forliis af Seil og Roer nødsaget at seile herind« (til Rømø). Så var de hjemme. Landfogeden skrev til øvrigheden, at de har sundhedspas og på rejsen ikke har »haft Samkvem med Nogen«, og at »alle er friske«. Men de måtte alligevel til Norge. Skipperens kone, der var gået om bord, fik ikke lov til at forlade skibet igen, og hun måtte med til karantænen.¹¹⁰

Langt fra alle skibe, der sejlede fra Altona, var også registreret der, hvor skipperne og mandskabet på- eller afmønstrede. Det fremgår af Altona-Waterschoutens forhyringsprotokoller. Her ses at også Ribe, Ålborg, København, Oslo, Bergen, Fanø, Flensborg, Kiel og Amrum optræder som skibenes registrerede hjemhavn.⁸² Også Rømø-skipperne, der var del- eller eneejere af deres skib, lod deres skibe registrere på Rømø, mens de sejlede fra andre

havne. På grundlag af forhyringsprotokollerne (Waterschout) fra Altona og København kan man for 1790'erne nogenlunde konstatere, hvilke større skibe som var ejet af folk på Rømø og som enten var registreret på Rømø, eller andetsteds (tabel 13). Der var en hel række mænd fra Rømø, der allerede dengang agerede som redere. Det var blandt Rømø-kaptajner i dette skibsfartsmiljø, at grunden lagdes til flere af Danmarks siden fremtrædende rederier, bl.a. Mærsk Line, verdens største container-rederi, der er en del af A. P. Møller Gruppen.

I 1700-tallets sidste to årtier blev udviklingen for Danmarks

År	Skibsnavn	Kl.	Reg.	Rejsemål	Skipper	Bopæl	Reder	Bopæl
1788 1795	De twende Brødre De twende Brødre	16 22 1/2	Rømø Rømø	Nantes Holland	Mathias Jensen List (Dahl)	Westerhede 1/2 gd	Samme	Samme
1792 1797-1800	Alexander Anna Maria	88 45	Rømø Rømø	Nantes Middelhavet	Svend Chr. Bundes 1)	Sønderby 1/2 gd	Samme og bror Peder C. Bundes	Samme Østerby, gd
1795	De Hermann	257 1/2	Rømø	Middelhavet	Peder Ped. Holm 2)	Østerhede husmand	Samme	Samme
1795 1796 1797-98	Johanna Magdalena Dorothea Dorothea	26 1/2 61 61	Fanø Rømø Rømø	Ostende St. Petersborg Middelhavet	Hans Jensen 3) Hans Jensen J.C. Christensen	Tagholm 1/4 gd Sønderby, husm.	Samme Hans Jensen 3)	Samme
1801	De Hoffnung		Rømø	St. Croix	Hans Jensen Præst	Tagholm 1/4 gd.	Hans Møller P. Tagholm	Kongsmark husmand
1800-01	De Fides	26	Rømø	Bilbao	Niels Andersen Dahl	Kirkeby husmand	Samme	Samme
1799-1800	Neptunus 4)	73	Oslo	Porto	Christen Ped. Møller	Nørhede 1/4 gd	Samme	Samme

Tabel 13:

Skibe, der sejlede »på egen regning« eller for en anden Rømø-skipperes regning fra Altona i perioden 1788-1801. På nær én var alle skibsejere fra Sønderlandet.

- Noter: 1) Peder Chr. Bundes sejlede også selv med andre skibe, bl.a. til Buenos Aires.
 2) Der fandtes to skipper af samme navn på Rømø. Her er taget den mest sandsynlige, svigersønnen til skipper og tidligere kommandør Jens Nielsen Holm, der også er kendt som anpartsejer i skibe.
 3) Sandsynligvis identisk med Hans Jensen Præst fra Tagholm. Rømøs andre to Hans Jensen'er var vist ikke skipper.
 4) Skibet sejlede allerede før med samme skipper fra Christiania (Oslo).

Kilder: (82)(101)

Billede 54:

»Altona bey Hamburg« omkring 1780. I 1700-tallets sidste årtier spillede Altona som dansk havn en vigtig rolle som udgangspunkt for mange sømænd fra Rømø. Det gjaldt såvel handels- og Islandssejls som Grønlandsfarten. (Museum für Hamburgische Geschichte)

handelsfart næsten eksplosiv. Det var Danmarks »florissante periode«. Landets økonomiske kræfter efter 60 års fred og en heldig politik, som holdt landet neutralt mellem stormagternes fejder, gav skibsfarten en ekstra chance. Dette blev især udnyttet af Københavns og Flensborgs redere. Omkring århundredeskiftet flyttede Islandsskibene delvis tilbage fra Altona til København. Søfartens stærke vækst for langfartens vedkommende kan vurderes ud fra antallet af danske søpas pr. år. I 1760'erne blev der årligt udstedt mellem 300-400 stk., i 1800 2.904 stk., i 1801 trods slaget på Reden endnu 1.523 stk., deraf 22 søpas til skippere fra Rømø.

Rømø-søfolkenes vigtigste muligheder for at få hyre blev efterhånden forskudt fra Elben til Danmarks hovedstad. I Københavns Waterschout-protokoller optræder nu Rømø-skipperne ganske hyppigt. I de sidste år af 1700-tallet meldte Rømø-skipperne sig i hurtigt stigende takt ind i Københavns skipperlaug, og tog ofte borgerskab i byen. Fra 1789 indtil 1805 var der tale om 24 skippere, og det blev til flere. Mellem 1806 og 1830 tilmeldte endnu 24 skippere fra Rømø sig lauget. En del af dem flyttede deres bopæl til København. For Rømøs menige sømænd var det selvfølgelig en uheldig udvikling. Grønlandsfartens hyremuligheder fra Hamborg, Holland og slesvigske og holstenske havne var jo samtidigt næsten fuldstændig faldet bort.

Men også den blomstrende periode for Københavns søfart

fandt en brat ende med krigen mod England. Det var den store katastrofe, først slaget på Reden i 1801 og i 1807 Københavns bombardement og orlogsflådens ødelæggelse (billede 55). Nu var der ikke engang mulighed for at værgе sig til søs. Kongen

Billede 55:

Københavns bombardement i 1807, som maleren Eckersberg har set det. (fra L. Lindberg: Englandskrigene 1801-14, København 1974)

gav derfor private personer tilladelse til kapervirksomhed. Mange kaperbreve blev udfærdiget, deraf en hel række til Rømø-skipperne. Imellem kaperkaptajnerne navne i Kay Larsens bog »Dansk Kapervæsen«¹¹¹ findes 21, der sandsynligvis kan dække samtidige Rømø-skipperne. For 14 af dem er identiteten sikker. Om 3 ved man, at de kom i fangenskab på englændernes »prisonskibe« (fængselsskibe), hvor de i nogle tilfælde måtte tilbringe mange år. En af dem fik koldbrand og mistede begge ben. For en anden må fangenskabets ikke have været så dårligt, at dømme efter et billede af hans kahyt på prisonskibet (billede 56). Den tredje kom hjem efter kun et år og sejlede igen to gange med en kaper.

Når en kaper havde bragt en »prise« (bytte) hjem, kunne det blive til mange penge for rederen, skipperen og mandskabet, der i alt fik omkring 50 % af prisens salgsværdi. Men det skete ikke så tit. Om én af Rømø-kaperkaptajnerne fortælles dog, at han

Billede 56:
Kaptajn Christen Hansen Mikkelsen i sin kahyt på et engelsk prisonskib. (Privateje)

Billede 57:

Jagten »Cathrina Maria« af Rømø, »Command af Skipper J.H. Hinrichsen«, der også var skibets ejer. (HSK)

havde opbragt 2 skibe i løbet af adskillige togter. Efter krigen var det slut med kaperiet, og samtidig kom Danmarks statsbankerot. Den kostede mange deres pengeformue, men finansmarkedets »rensning« gav også muligheder for en ny begyndelse. Søfartsvejene var åbne igen, og skibsfarten kom igang på ny.

Det gjaldt også for Rømøs skippere. For anden halvdel af 1830'erne kan der takket være folketællingerne gives en opgørelse over søfartserhvervets betydning. Der nævnes 30 aktive skippere. Det må være uden bådførere til fiskeriet m.v. Dengang lå der 6 skibe med i alt 27½ kommercelæster ved Rømø (billede 57).¹¹² Af de 24 skippere, der må være sejlet andre steder fra, finder vi i 1840 én på Grønlandsfart fra Flensborg og 22 med forskellige mål fra København. Deraf sejlede de 3 også til Grønland, 2 til Finmarken og 10 til Island, en del videre derfra. Resten gik på langfart, dels over andre Østersøhavne til Middelhavet, dels

Billede 58:
Skonnerten »St. Thomas« (III), ført af kaptajn H.P.P. Møller, omkring 1850. (Privateje)

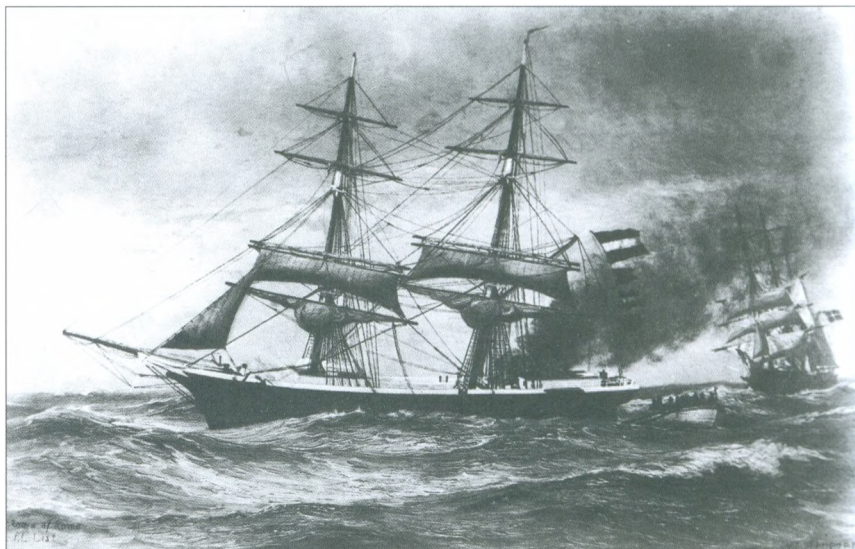
direkte til Portugal, en brig på 103 kommercelæster, »Rota«, med kaptajn og senere reder Lindhard Hansen Carl, sågar til Batavia. Om en kaptajn, den nedenfor omtalte Christen Jørgensen Holm, ved vi, at han var sejlet fra København i 1839 og først kom hjem fra Brasilien i 1842.⁸³ I øvrigt var transport af frugt fra Middelhavet, den såkaldte »frugtfart«, af stor betydning. Der var kapsejlsads om de hurtigste sejlter på denne tur. A. P. Møllers bedstefar, H. P. P. Møller, var kendt som en af de hurtigste sejlere (billede 58).

Siden Peder J. Manøes tid i 1780'erne havde Rømø-søfolk især lagt sig efter Islandsfarten, og dette varede langt ind i 1800-tallet. I 1838 sejlede alene 14 Rømø-kaptajner på Island.⁷⁶ Et typisk forløb for en rejse til Island fremgår af en »Ladebog« fra 1836-47, der findes i privateje på Rømø.¹¹³ Det tog hen ved 4 uger at laste gods om foråret. Korn og træ, tjære og kul, kaffe, tobak og vin, hatte og hestesko, klokker og dagblade er kun en del af de oplistede ting. Der blev også medtaget nogle søfolk til selskabets fiskeskibe, der lå ved Island om vinteren. Sidst i maj begyndte losningen forskellige steder på Island. Mellem midt i juni og slut-

ningen af august blev der foretaget mindst to ture på fiskefangst, der 1836 indbragte i alt 3550 torsk og en del andre fisk. Sidst i august begyndte man at laste for hjemsejladsen. Nu drejede det sig om tran, tørfisk, klipfisk og uld, alt mærket til forskellige købmænd i København. Også ordrer til næste forår blev taget med, bl.a. på krydderier, guldringe og et lommeur. Sidst i oktober nåede skibet igen tilbage til hovedstaden.

Endnu i 1860 boede der ifølge folketællingen 34 skippere på Rømø, der sejlede andre steder fra, dog nu ikke længere alle fra København. I mellemtiden havde nogle dygtige Rømø-kaptajner selv oprettet rederier. Jep Henningsen Schmidt, der i 1854 begyndte med et 83^{1/2}-kl-skib, der var registreret på Rømø, flyttede senere rederiet til Ribe. Lindhard Hansen Carl drev rederiet fra København, fra 1873 også for dampskibe. Peder Mærsk Møller, A. P. Møllers far, stiftede sit lille dampskibsrederi 1886 i Svendborg. Og Sibrandt Duhn List skal ikke glemmes. Han kom langt ud i verden og oprettede frugtplantager og frugtrederi på Jamaica. I 1800-tallets sidste årtier var det næppe mere muligt for Rømø-sømænd at beholde bopæl på deres hjemø. Dampskibene sejlede nu faktisk hele året rundt, hvorfor søfolkenes familier måtte følge med til udgangshavnene. Efter 1864 tog denne udvandring endnu mere fart pga. af de politiske forhold. Alene 54 Rømø-beboere flyttede til Esbjerg, den nye havn i nærheden.⁹⁴ Så var det snart slut med søfartens betydning for Rømø. Næsten som et symbol på en epokes afslutning brændte det sidste på øen registrerede større sejlskib, 2-mast-briggen »Rømø«, i 1882 på Atlanterhavet (billede 59).

Hvordan formede en typisk Rømø-skipperes levnedsløb sig i første halvdel af 1800-årene? For at belyse dette spørgsmål skal her fremdrages biografien for skipper Christen Jørgensen Holm fra Kromose. Han er født i 1781 som søn af en skipper, der 1783 forliser med sit skib ved Ostende. Hans farfar, forhenværende kommandør Peder Andersen, lever endnu. Moderen kan nogensinde klare at forsørge familien med sine to sønner samt gården og det store hus ved hjælp af svigerfaderens endnu tilstrækkelige midler. Men de bliver efterhånden spist op. I 1793 må hun sælge gårdens jorder. Christen står til søs allerede fra 1787, hvis man skal tro på folketællingen. I 1792/93 er han med kommandør Jørgen Jørgensen Madsen, som skibsdreng fra Hamborg, i årene omkring 1800 som matros på andre skibe fra Altona til Grønland.

Billede 59:
Briggen »Rømø« brænder i Atlanterhavet i året 1882. Maleri af C. Arnesen. (Privateje)

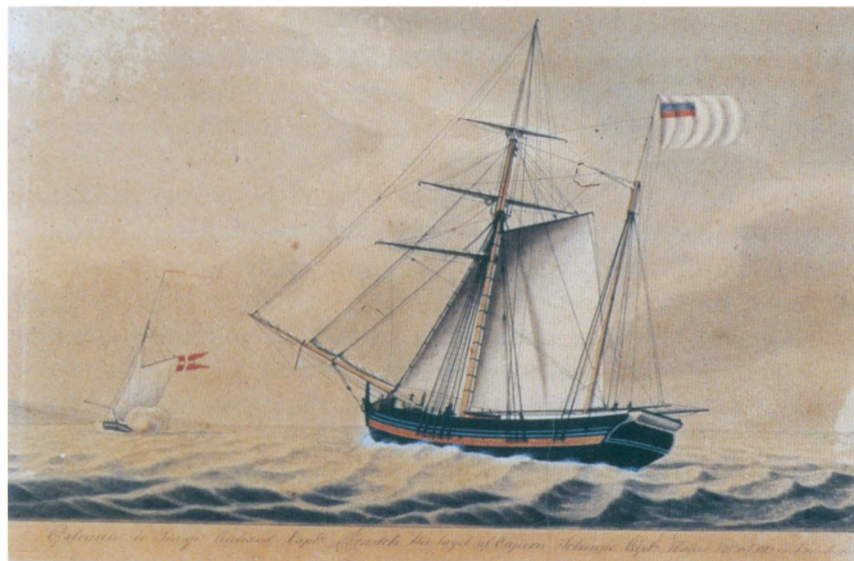
I 1804 dukker han op i København, hvor han bliver styrmand på Islands-hukkerten »Tykkebay«, der åbenbart i generationer tjente Rømøs søfolk som uddannelsesskib og havde et meget langt liv i søen. Skibet blev bygget i 1777 og først ophugget i 1878, over 100 år gammelt (billede 60). I 1805 bliver Christen Jørgensen Holm medlem af skipperlauget, senere også borger i København. Samme år fører han for første gang et skib, »St. Johannes«, 18 kl. stor, til Norge. Året efter bliver han hjemme på Rømø og overtager fødehuset fra moderen mod aftægt. Hun gifter sig igen, da sønnerne selv er blevet velstillede, med en enkemand fra Tvismark og flytter derover, mens Christen vies til en datter af skipper og reder, Christen Pedersen Møller, fra nabolaget. I 1807 sejler Christen igen som kaptajn, nu på en 57-kl.-brig til Island og videre. Da han igen kommer til København, ligger byen i aske.

Efter et længere ophold på Rømø og en del sejlads med en mindre jagt fra København deltager han i kaperiet med succes. Der er endnu bevaret et maleri, som viser en sådan kaperepisode fra 1813 (billede 61). Således får han råd til at renovere sit lidt nedslidte hus på Rømø. Christen kan også købe $\frac{1}{4}$ part i chalup-

Billede 60:

Hukkerten »Tykkebay«, bygget i 1777, oplagt i 1878. På dette skib har generationer af Rømøs søfolk lært deres håndværk. Maleri af C. Olsen, 1856. (HSK)

Billede 61:

Kaptajn Christen J. Holm med kaperkutteren »Johanne« (i baggrunden) tager den under russisk flag sejlene galease »De jonge Richard« som prise d. 25. oktober 1813. Skibet blev senere omdøbt til »Justine« under dansk flag. Kaperkaptajnen ejede i en periode 2/9 anparter i skibet. (Museum Aabenraa)

pen »Ardent« på 30 kommercelæster, sammen med rederen Jacob Holm fra København, for hvem han tidligere havde været kaper. De kalder hinanden for »broder«. I 1814 sejler han to gange mellem England og Riga.

I 1815 overtager Christen Holm en nybygget brig, »Neptunus«, 57¹/₂ kl. stor, for samme reder. Dette skib skulle blive hans »hjem« indtil 1833. Rejserne fører ham vidt omkring, fra Skt. Petersborg til England og fra Tromsø til Middelhavet. Yderst sjældent kan han være hjemme på Rømø. I august 1833 kommer han til København efter en 15-måneders tur og må efter kun 2 dage overtage en ny brig, »Anna Margrethe« på 91 kl. I vinteren 1835/36 er han åbenbart hjemme, ifølge »Waterschoutens« data.⁸³ Nu bliver hans anden datter gift med en skipper, og de unge skal overtage huset. Det må være på dette tidspunkt, at huset på Rømø ombygges. En 3-værelses aftægtslejlighed med egen indgang skilles fra i huset. Over stuens dør i aftægtslejligheden skrives:

»Her lever jeg med Gud fornøjet,
jeg slider Tiden, Tiden mig.
Jeg Evigheden har for Øjet,
thi alle Ting er brækkelig.
Af Jord er jeg, af Ler min Hytte.
Vel er det, at man har det Haab at flytte.«

Det lyder som om han allerede ser frem til livet efter sejladsens ophør. Midler til at slå sig til ro for er der nok af. Han havde allerede i 1832 købt en 1/8-del gård i Vråby til sin ældre datter. Hun er også gift med en skipper, der senere selv ejer et skib på Rømø. I 1841 køber Christen Holm endnu et hus, beregnet til sønnen, der sejler sammen med ham. Nu er hovedmålet Brasilien med rejser, der hver gang strækker sig over mere end et år. Christen kan åbenbart ikke rigtig beslutte sig til at holde op. I november 1842, 61-år gammel, kommer han for sidste gang tilbage fra Sydamerika. I marts 1843 dør han på Rømø. Håbet om »at flytte« er gået i opfyldelse alt for tidligt.

Billede 62:
Hvalfangsten i 1600-tallet. Kobberstik fra Fr. Martens »Spitzbergische oder Grönländische Reisebeschreibung«, 1676. (KB)

Grønlandsfarten

Der er skrevet så meget om dette emne,⁷⁺⁸⁺⁴⁶⁺⁵⁷⁺⁷⁰⁺⁷³⁻⁷⁷⁺⁷⁹⁺¹¹⁴⁻¹¹⁵ at der her fortrinsvis skal tales om Grønlandsfartens økonomiske betydning for Rømø.

I 1600-tallets første årtier blev man opmærksom på hvalfangstens muligheder. Hvalfangsten krævede modige søfolk. De første, der sejlede på hvalfangerfærd, var baskerne, som ellers på denne tid mest var kendt som sørøvere. Ved hjælp af engelsk (1611) og hollandsk (1612) kapital og baskernes »know-how« blev hvalfangsten ved Spitsbergen og Jan Mayen udviklet i stor stil fra først i 1600-årene. De arktiske øer blev dengang anset for at være en del af »Grønland«, hvilket førte til betegnelsen »Grønlandsfart« for hval- og sælfangsten. Frankrig fulgte efter i 1613, og også Danmark slog ind på denne fangst (billeder 62, 63). Men derudover krævede Danmark i 1615 ejendomsret til Spitsbergen, der blev kaldt for »Christiansbergen«. Konkurrencen om de tusindvis af hvaler, der dengang fandtes ved de arktiske øer, var stor, og alle prøvede at tilkæmpe sig et monopol. Danmark fik formodentligt mere ud af at fordele rettigheder end af egen fangst.

Hvornår og hvorfra Rømøs søfolk for første gang var med, vides ikke. Mens det berettes om sømænd fra de sydligere, frisiske øer, at de allerede efter 1634-stormfloden tog til Holland for at finde hyre til Grønland, deltog Rømøs sømænd sandsynligvis først omkring 10 år senere. Da havde de efter 1644-katastrofen sammen med handelsskibene også mistet deres arbejdspladser. Man kan vel formode, at øens gode forbindelser til Holland førte

Billede 63:
Kort over ishavsoen Jan Mayen i 1600-tallet. Der ses 2 hvalfangstscenerier øst og vest for øen. (Schiffahrtsmuseum Flensburg)

Billede 64:
Dansk trankogeri på Jan Mayen. Maleri af Abr. Speeck, 1634. (Kopi på Skærbæk Museum)

til de første hyrer dér. Men i 1643 fik hollænderne en ny konkurrent på Spitsbergen. Rederen Johannes Been fik Kong Christian IV's »privilegium« for hvalfangsten ved Grønland. Han var hollænder og borger i Hamborg.

Denne bys hvalfangstaktiviteter kom hurtigt i gang og førte til et øget behov for dygtige søfolk. Da var det nærliggende at hyre folk fra Rømø, der var kendt fra handelsfarten, og som nu var arbejdsløse. Føromtalte Peder Jespersen, der var født i Tagholm i 1625,⁹³ findes allerede i 1669 som kommandør fra Hamborg, det år, registrering af hvalfangstskibe derfra begyndte.⁸⁰ Man kan med rette formode, at han allerede forinden havde været med i en række år. Også Hans Nielsen fra Juvre, født 1618, betegnes på gravstenen 1686 som kommandør. Efter al sandsynlighed sejlede også han fra Hamborg. Da kommandørerne plejede at have så mange sømænd med fra hjemøen som muligt, var der ganske givet Rømø-søfolk med også ombord på begge disse skibe.

For perioden før omkring 1760 er det meget vanskeligt at bestemme kommandørernes hjemsted. De kendte hvalfangstprotokoller nævner det ikke. Fra Holland vides meget lidt. Efter hidtil kendte kilder⁷¹⁺¹¹⁶ sejlede kun ganske få sømænd fra Rømø som kommandører fra Holland, og nær én kun i anden halvdel af 1700-tallet. Årsagen kunne være, at Hamborg i begyndelsen har tiltrukket de fleste af Rømøs søfolk, og de holdt fast ved denne forbindelse. Derudover kunne udlændinge før 1700-tallet faktisk ikke blive ansat som »officer« på en hvalfanger i Holland. Disse poster var forbeholdt hollænderne. Sådanne forhold var man formodentligt ikke glade for på Rømø.

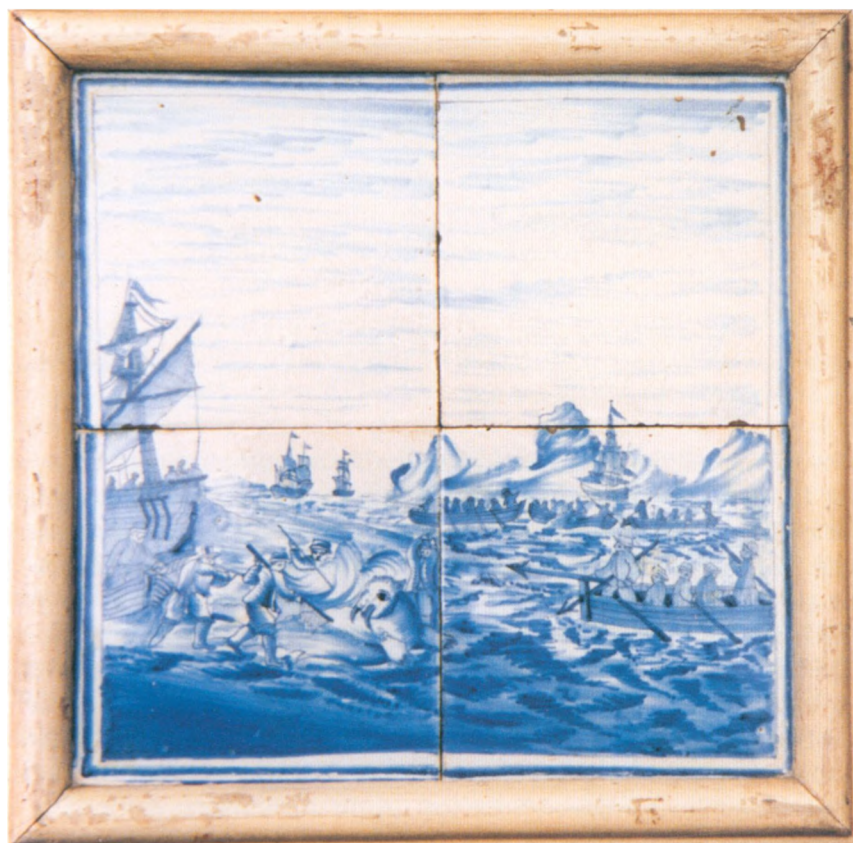
Desværre gælder usikkerheden om hjemstedet også for Hamborgs register over Grønlandsfarten,⁸⁰ hvor så mange Rømø-folk skulle kunne findes. Heller ikke fra andre »Grønlands«-havne, der efterhånden kom på tale, Altona, Glückstadt, Flensborg og mange andre, findes gode kilder. Kun der, hvor andre kilder nævner en person som Rømø-kommandør, kan man sammenligne navnet med havnenes registre – hvis de overhovedet findes. Det kan være en gravsten på Rømø, en retssag i tingbøgerne, en kontrakt eller en af de mange gældssager, hvor kommandørerne oftest var kreditorer. Mange af de personer som på denne måde er nævnt som kommandører genfindes dog ikke i Grønlandsfartens kendte registre. I disse tilfælde vides ikke noget om deres afsejlingshavn. En del kommandører kan findes ved hjælp af de

allerede nævnte søpas, andre i toldregnskaberne. Det sidste gælder frem for alt sælfangsten fra Rømø. Efter omkring 1760 bliver arkivaliernes muligheder efterhånden bedre, idet der findes forhyringslister fra Hamborg og København, senere også fra Altona og andre steder.

Hamborg var som nævnt i 1700-tallet den by som havde størst betydning for Rømøs søfolk. Som beskrevet ovenfor, var øens økonomiske forhold meget afhængige af denne bys Grønlandsfart (diagram 4), der igen blev påvirket af tidens mange krige. Togternes højeste antal i 1675 skyldtes Hollands krig med England, der holdt hollænderne væk fra hvalfangsten. Nedgangen lige før og efter 1700 havde også krigsforholdene som årsag, idet Hamborg dengang ikke kunne holde sig neutral, og skibsfarten var udsat for mange kaperier. Hvalfangstens økonomi var en anden årsag til et skiftende antal Grønlandstogter. Hvalernes mængde og størrelse dalede betydeligt hen imod 1600-tallets slutning pga. overfiskning, hvorved det var slut med de store fortjenester. Denne udvikling kunne kun delvis modvirkes ved at søge nye fangstområder. 1723 var vist nok et nyt top-år, men af 73 skibe kom 42 tilbage helt uden fangst. Hvalfangstens udbytte kunne ikke længere dække togternes omkostninger.

Da opstod en særlig chance for Rømøs søfolk. Sammen med Tønder-købmænd var man i de første år af 1700-tallet begyndt med sælfangsten ved Grønland.⁷⁹ Sælfangstskibene var mindre, krævede ikke så meget udstyr og desuden færre søfolk per skib. Kapitalbehovet kunne magtes og de mindre skibe kunne ligge ved Rømø og sejle derfra om foråret. I to årtier havde rømøserne samlet stor erfaring i denne fangst. Og der var stadig masser af sæler at finde. Da Hamborgerne nu også gik ind for sælfangsten, kunne de godt bruge Rømø-søfolkenes ekspertise. Sælfangsten kunne dog ikke forhindre, at togternes antal dalede til et nyt minimum omkring 1740. Derefter gik udviklingen opad igen og toppede i 1770.

En ny nedtur begyndte imidlertid snart igen og blev forstærket af den ofte omtalte skibskatastrofe i året 1777.⁷³⁻⁷⁷ 5 af Hamborgs Grønlandsskibe, ført af Rømø-kommandører, blev knust i isen sammen med mange andre. Ulykken kostede mere end 20 af Rømøs sømænd livet. Ellers kendes kun få alvorlige forlis af Hamborgs Grønlandsskibe med Rømø-søfolk. De to fra perioden 1757-1800 skal nævnes her. Et uheld skete i 1762, da kom-

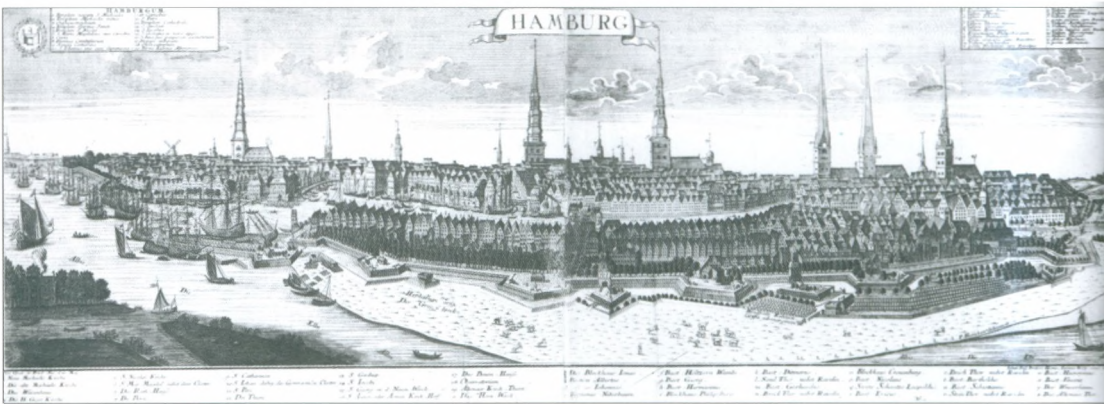

Billede 65:

Hvalrosfangst på et flisebillede fra 1865, der blev lavet efter et kobberstik af A. van der Laan (omkring 1720). Under stikket står i dansk oversættelse: »Skydning, slåning og flensning af hvalrosser«. (Privateje)

mandør Jesper Christensen strandede på hjemrejsen ud for Ringkøbing. Alle omkom, deraf 8 mænd fra Rømø. Om et forlis i 1793 vides ikke meget, men sandsynligvis druknede såvel kommandøren som styrmanden. Det havde været den 23-årige Knud Andersens første rejse som kommandør.

Som søfolkene fra vestkysten var afhængige af Hamborgs Grønlandsfart, var omvendt Hamborgs redere meget afhængige af vestkystsøfolkene. Især havde de brug for rømøsernes sælfangstekspertise. Afhængigheden viste sig også i forbindelse med en dansk enrollerings-forordning af 1780, der forårsagede

Billede 66:

Hamburg omkring 1780. Fra anden halvdel af 1600-tallet indtil sidst i 1700-tallet var Hamburgs Grønlandsfart af afgørende betydning for beskæftigelsen af Rømsø søfolk. (Museum für Hamburgische Geschichte)

store vanskeligheder. Den forbød helstatens sømænd at forhyre sig fra »fremmede« havne. Først efter nogle år blev situationen lempet, og i mellemtiden blev mange sømænd hyret med angivelse af et forkert hjemsted. Men Hamburgs Grønlandsfart var da alligevel på vej nedad.

Grønlandsfartens økonomi var overalt blevet mere eller mindre dårlig. Når Carl Pontoppidan endnu i 1785 i sin bog om hval- og robbefangsten anbefaler denne erhvervsgræn som god forretning at investere i,¹¹⁷ var det måske udtryk for øvrighedens ønske at tiltrække private investorer. Forfatteren opstillede et meget detaljeret regnestykke for udgift hhv. indtægt for Grønlandstogter på basis af et 120-kl.-skib, både for et godt fangstår med 600 tdr. tran-udbytte og et dårligt år uden fangst. Der skulle være henved 92 tusind rd. gevinst imod 22 tusind rd. muligt tab. Han anfører, at man kunne udligne 4 dårlige år med et af de gode. Det var næppe sandheden. Den »Kgl. Grønlandske Handel« i København havde åbenbart kun dårlige år. Rederiet tabte en uhyre sum penge i årene 1776-89, hvilket måtte udlignes af staten som ejer. I 1789 ophørte selskabets Grønlandsfart helt, og 4 af deres skibe blev overladt til Flensborg, hvorfra nogle købmænd igen prøvede.

Wanda Oesau⁷³⁺⁷⁴ har i sine bøger om Grønlandsfarten beskrevet afregningerne for en del Grønlandstogter fra diverse steder fra tiden mellem 1799 og 1837. Et skib, anskaffet i Elmshorn for over 87.000 mk., indbragte i løbet af 21 år knap 24.000 mk., eller lidt over 1 % pr. år. For de 2 andre eksempler drejede det sig kun om tab. En gang tabte man i Brunsbüttel 152.000 mk. i løbet af 4

år, den anden gang i Altona 22.880 mk. over ti år. Sælfangsten med mindre skibe fra Rømø havde i øvrigt ikke været meget bedre.⁷⁹ Gennemsnitsindtægten fra Rømøs Grønlandsfart over 8 forskellige år i perioden mellem 1722 og 1767 var omkring 850 mk. pr. skib pr. år. Oven i købet kunne der tjenes lidt ekstra med efterårets handelsfart. Skibenes udrustning og hyre, sammen med deres afskrivning og kapitalens forrentning, steg i samme periode fra 850 til over 1000 mk. pr. år. Var rederne alle hasardspillere? For kommandøren og en stor del af mandskabet betød et dårligt fangstresultat selvfølgelig også en mindre fortjeneste. Hvis de kom hjem uden noget bytte, fik de søfolk der havde part i udbyttet oftest ingen hyre. Det var en del af deres kontrakter. Men om der var tab eller gevinst for skibets ejere, var jo ikke deres sag, så længe rederne bare fortsatte. Kilderne fortæller i øvrigt ikke noget om at Rømø-folkene optrådte som redere i Grønlandsfarten, bortset fra de små anparter, en del af kommandørerne havde i Rømøs sælfangstskibe. I farten fra Rømø lå risikoen først og fremmest hos Tønder-købmænd.

Et generelt og ofte diskuteret spørgsmål er, hvor mange kommandører, dvs. kaptajner på hval- og sælfangst, har boet på Rømø i løbet af tiden fra hvalfangstens begyndelse indtil Grønlandsfartens faktiske ophør efter midten af 1800-tallet. I det følgende vil der blive gjort et forsøg på at finde et svar. Det drejer sig først og fremmest om at bestemme antallet af Rømø-kommandører fra Hamborg for perioden før 1757, dvs. inden man kender mønstringslisterne. Til dette formål er navnene på Hamborgs kommandører, der kendes fra 1669 og fremover,⁸⁰ sammenlignet med navne, der står anført i Rømøs ejendomsarkivalier, tingprotokoller, skyld- og panteprotokoller m.v.. De dansk-jyske Rømø-navne genkendes let i Hamborgs kommandørliste. Når et navn findes ved en ejendom i den relevante tidsperiode, er personen registreret som »formodet« kommandør. En række navne optræder flere gange blandt Rømøs lodsejere, og blandt disse er udvalgt det mest sandsynlige.

Når en mand er betegnet som kommandør i et af arkivalierne, er han antaget som »sikker«. Diagram 7 viser antallet af sikre og formodede Rømø-kommandører i % af alle Hamborg-kommandører på forskellige tidspunkter. Også med »formodede« kommandører ligger andelen i perioden før 1760 under den sikre andel for senere tidspunkter. Det ses også, at et større antal af

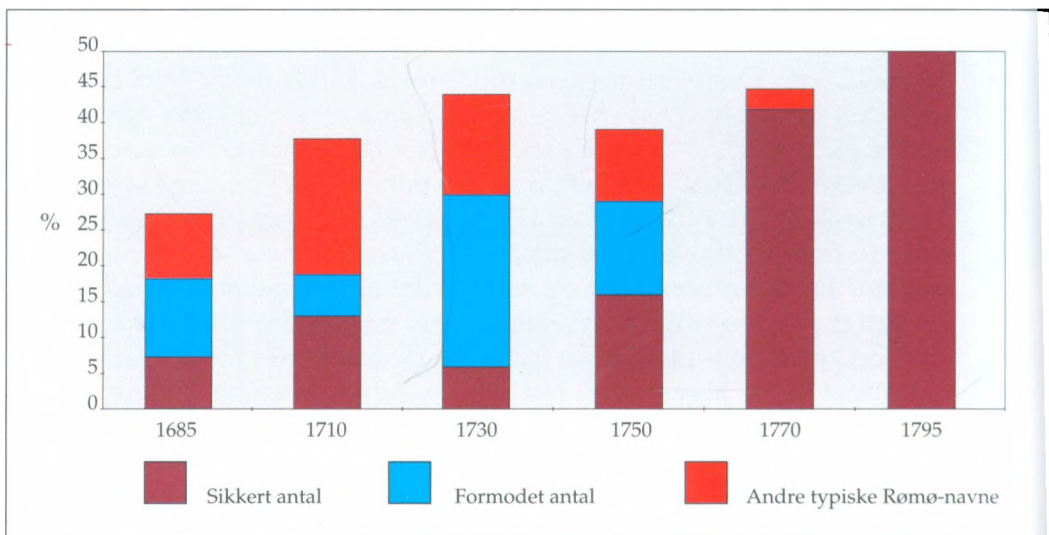

Diagram 7:

Antal af Rømø-kommandører i % af alle Hamborg-Grønlandstogter. Fra 1757 og fremover er kommandørernes hjemsted kendt fra kilderne. Næsten ingen med typisk Rømø-navn stammede ikke fra øen. Derfor kan man vel antage, at også før 1757 flere af kommandørerne med den slags navne stammede fra øen end det formodede antal.

Kilder: (49) (73) (77) (90) (101) (121) (123-125)

mænd med typiske Rømø-navne ikke er medtaget, fordi der mangler oplysninger om en ejendom på øen. Det formodede antal Rømø-kommandører fra Hamborg er sandsynligvis i underkanten af det mulige.

For Altona er fremgangsmåden den samme, men med et betydeligt mindre antal Grønlandsskibe. Om sælfangsten fra Rømø ved vi så meget, at tallene kan betegnes som forholdsvis sikre. Denne fart har skabt særlig mange arbejdspladser, idet mandskabet med sikkerhed næsten udelukkende kom fra øen. Dertil kom arbejderne ved trankogeriet i Tvismark og pakhuset i Havneby m.v.⁷⁹ For Hollands vedkommende findes oplysninger i en bog af P. Dekker.¹¹⁶ En egen undersøgelse for dette land er ikke foretaget. Det var i Hoorn og andre havne, rederne i 1760'erne hyrede specialister fra Rømø til sælfangsten, i alt 6 kommandører. En af dem, Jørgen Jacobsen, forliste i 1771 med hele sit mandskab, deraf en del fra Rømø. Udover kommandørerne sejlede mange menige Rømø-sømænd fra Holland på Grønland. Det gælder

også for andre perioder, formodentlig igennem mere end 100 år indtil 1770'erne.

Fra Flensborg er Grønlandsfarten kendt fra 1750'erne. Der optræder 3 kommandører fra Rømø. I samme periode fandtes 2 Grønlandsskibe fra Ålborg med Rømø-kommandører. Skibene ejedes senere af rederen Otte i Egernfærde, mens de sejlede videre fra Ålborg.⁷⁸ Og udover alle disse kommandører med kendt udgangshavn har der været et par stykker mere, hvor vi kun fra tingbøger eller andre retsprotokoller ved, at de var kommandører, men vi ved ikke hvorfra de sejlede. Ribe er en af de mulige havne, idet rådmand Rahr lod et skib sejle på Grønland i 1700-tallet, f.eks. i 1779 med Rømø-kommandøren Jørgen Nielsen Duhn.¹⁰³

Forbavsende er det, at der i registre for Københavns Grønlandsskibe før 1800 kun findes 2 kommandører fra Rømø. Men fra hovedstaden sejlede Grønlandsskibe kun i korte perioder med den største aktivitet i 1780'erne, da den »Kgl. Grønlandske Handel« har udrustet op til 16 skibe pr. år til Grønlandsfarten. Kommandørerne var for det meste fra øen Før.¹¹⁸ Rømø-folk var vist for meget optaget af Grønlandsfarten fra andre havne og Islandsfarten fra København. Rømøs befolkningskapacitet var jo begrænset i forhold til øer som Sild og især Før.

Trods den generelle nedgangstendens blomstrede Grønlandsfarten omkring 1790 lidt op igen, især fra Hamborg og Altona. Men også andre havne kom på tale, som Kollmar^h og Glückstadt, hvorfra enkelte Rømø-kommandører sejlede. Efter nogle år med meget ringe Grønlandsaktivitet, under Englandskrigen og i 1820'erne, oplevede denne forretning igen en vis renæssance, dvs. i form af sæl- hhv. robbefangst ved Ishavet. I 1830'erne sejlede op til 4 skibe med Rømø-skipperne fra København til Spitsbergen og enkelte af dem bagefter på handelsfart. På Ishavsfarten var der op til 20 Rømø-sømænd med på et skib, afhængig af dettes størrelse. Skipperne blev i øvrigt ikke mere kaldt for »kommandører«. Alligevel skal denne titel her fortsat benyttes for alle kaptajner, der tog til Ishavet. Fra Flensborg sejlede en kommandør fra 1836 og fremover. Også Bornholm har sendt skibe ud til Ishavet i 1840'erne, deraf 2 med Rømø-kommandører, og sågar Fanø var med i et par år i 1850'erne, også med skibsføreren fra Rømø.

Til sidst skal nævnes en havn, der ellers ikke er kendt for sæl-

fangstaktiviteter. Gregers Jensen Bleeg fra Juvre, der fra 1840 havde været skipper på Islandsskibet »Immanuel« fra København, fik i 1843 kommando på galioten »Piscator« af Stubbekøbing, 48^{1/2} kl. stor. Skibet sejlede på sælfangst, og om efteråret med stykgods. I 1846 blev der fanget 1583 sæler. Derefter blev der transporteret trælaster fra København til Stubbekøbing. Så fulgte ærter fra Kerteminde til Leith, hvorfra kul blev fragtet til København. Med stykgods og igen trælaster afsluttedes årets sejlads den 16.12. i Stubbekøbing. Gregers Bleeg sejlede 1847 for sidste gang på sælfangst.¹¹³ Efter et år på jagten »Margarethe Maria« opgav han søfarten for fremover at drive landbrug på sin gård. »Piscator« forliste i juli 1850 ved Anholt.

Når man sammenfatter alle informationer om kommandører fra de kendte udgangshavne og desuden inddrager det udvalg af navne i Hamborg- og Altona- kilderne, som kan afgrænses ved hjælp af oplysninger fra Rømø, kommer man til et antal Rømø-

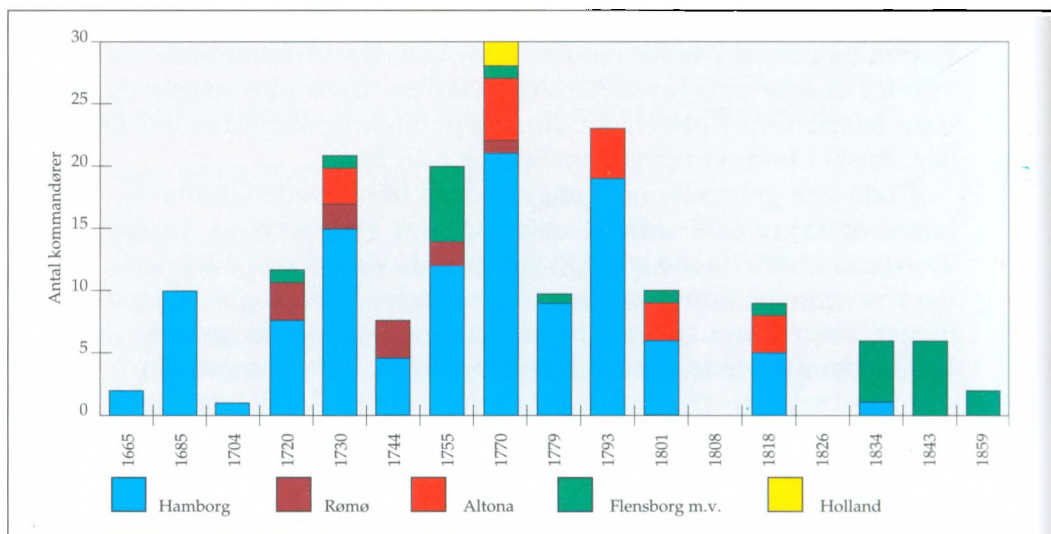

Diagram 8:

Rømø-kommandører i fart fra diverse havne i perioden 1665-1859. For Hamborg- og Altona-kommandører før 1760 gælder forklaringerne i teksten. Under »Flensborg m.v.« findes indtil 1818 også Ålborg, København, Ribe, Kollmar, Glückstadt, Brunsbüttel og Elmshorn. Flensborg står for de fleste skibe i 1755. I perioden 1830-1850 drejer det sig især om skibe fra København og Bornholm.

Kilder: Se diagram 7

kommandører, der for enkelte tidspunkter er vist i diagram 8, fordelt på forskellige udgangssteder. Antallet topper i 1770 med 30. Når der i litteraturen ofte nævnes, at der skulle have været op til 40 kommandører på Rømø, så er det kun tænkeligt, når man medtager forhenværende kommandører. I en del bøger angives antallet af Rømø-søfolk til i alt at have været op til 400. Det er dog kun gældende for en ganske kort periode omkring 1790, og når man medtager skipperne og de ca. 80 drenge mellem 6 og 14, som dengang for til søs.

Grønlandsfartens op og nedgang fremgår tydeligt af diagram 8, og dermed den allerede omtalte, farlige usikkerhed for arbejdspladserne i denne erhvervsgren. Bag i bogen findes en liste over alle sikre, sandsynlige og formodede kommandører fra Rømø.

I 1859 sejlede Rømøs 2 sidste kommandører, Peder Svendsen Carl på »Tidselholt« fra Flensborg og Peder J. Pedersen på »Titania« fra København for sidste gang til Ishavet. For Rømø havde denne erhvervsgren, som var en vigtig del af baggrunden for øens »storhedstid«, fundet sin afslutning.

Håndværk og andre hverv

Før folketællingerne findes ikke mange vidnesbyrd om håndværkere på Rømø. Første henvisninger er tilnavne, som smed, skrædder, tækker, svarrer (drejer), hjuler, kypner (bødker) m.v., der blev benyttet i jordebogen eller andre dokumenter. Næsten alle var dog samtidig sømænd. Formodentlig var håndværket på øen deres vinterbeskæftigelse. Og meget arbejde blev sandsynligvis også udført af håndværkere fra fastlandet, især om sommeren. Således må det f.eks. have været i forbindelse med kirkens ombygninger eller reparationer. Det fremgår af regnskaberne, at murere, tømrere og blymestre fik kost, tildels også logi.¹¹⁹ Et spørgsmål, der ikke kan besvares, er, hvorfra håndværkerne til almindeligt husbyggeri kom, og også, hvor panelerne til de mange nye huse blev fremstillet. Men formodentlig var også de fleste af disse håndværkere fra fastlandet, når man ser bort fra det arbejde, der kunne udføres af søfolkene om vinteren.

Der må være foregået en del skibsbyggeri på Rømø. To gange er der tale om Rømø-tømrere i toldregnskaberne. I 1690 har »Michel Christensen Timmermand« lavet en mast for tolderens

jagt »Die Krabbe«, for hvilket arbejde han fik 11 mk.lb. Og i 1696 har 7 tømrere fra Rømø repareret samme jagt. Ganske vist har de om sommeren været til søs som skibstømrere. I en skibsliste fra 1738 nævnes 18 åbne både, bygget på Rømø. Der fortælles, at skibsbyggeriet skal have fundet sted ved øens østside, et sted, der kaldes for Rislum, mellem Østerhede og Kromose. Det var også et lossested for skibe. På en pibe fra 1800-tallet findes et billede af »Rømø værft« (billede 67).

I folketællingerne af 1787 og 1801 kan man finde bekræftelsen på, at der dengang kun levede få »heltids«-håndværkere på øen, der ikke samtidig også arbejdede som sømænd. Det drejede sig om i alt 14 mænd, 2 % af øens mandlige befolkning. Deraf var 4 skomagere, alle fattige, der åbenbart ikke kunne sejle pga. skrøbelighed. Af 2 skræddere var den ene samtidig kirkesanger. Der var 2 malere, hvoraf den ene, Niels Pedersen Bækker, var og er velkendt for sine »Rømmesmalerier« (se kapitel 8). En smed og en møller fandtes både på Sønderland og på Nørland, men kun én snedker og én tømrer på hele øen.

Billede 67:

Rømø-værft, malet på en pibe fra omkring 1850. Det skal efter sigende have ligget ved øens østside mellem Kromose og Østerhede. (Privateje)

I 1787 boede en »perugemager« i Mølby, Johannes Constantin Türk. Men tilsyneladende blev der ikke brugt mange parykker på Rømø. Det var jo en luksusartikel. I kongeriget havde man i 1710 indført en ny ekstraskat. »Carosser, Parucqver, Fontanger« blev beskattet og derudover også helårstjenestefolk. En »Fontange« var et hovedsmykke for kvinder, der dengang var på mode (billede 68), men der var næppe plads til sådan noget i Rømons lave huse! Ribe amts undersætter på Rømø skrev til øvrigheden og udtalte at de hverken havde Carosser og hovedpynt, »ej heller nogen Pige, langt mindre Tjenestekarl aarlig for Løn«. Kun skipper Jørgen Holms kone måtte bekende, at hendes mand var »gammel og skailhoffvedet« og derfor behøvede en »parucq«. Når han kom til København, ville han vist betale dér, hvis han ikke skulle blive fritaget for at betale, hvilket hun troede på. For præsten og hans kone fandtes dog ingen undskyldning, hverken for parykker eller for deres 3 tjenestefolk. De måtte af med i alt 7 rd. om året. Men en senere henvisning til øens gamle aftale med øvrigheden, nemlig at betale et fast afgiftsbeløb for hele den kongerigske del mod at blive frikendt for alle andre slags skatter, hjalp. Også denne ekstraskat bortfaldt igen.¹²¹

I løbet af 1800-tallet blev der flere og flere håndværkere på Rømø. I 1860 var tallet 41, næsten 7 % af alle mænd. Nu fandtes flere tømrere og snedkere, men også andre slags håndværk var blevet til helårsjob på øen.

I ældre tid foregik kræmmer- og krovirksomheden oftest i sammenhæng. I 1600-tallets dokumenter findes vidnesbyrd om 2 kroer. I 1630 fæster Peder Madsen »denne Kroe norden Kiercken«, og efter ham følger Hans Outzen 1657 for »das Nordländische Krug«. Den lå ganske vist i Kongsmark.³⁸ Havnens kro havde sidst i 1600-tallet den allerede omtalte Jesper Ørum som vært. Det er forbavsende, at der ingen steder er tale om en kro ved kirken, der dog lå ensomt i landskabet. Man kunne jo forestille sig, at kirkegængere gerne ville hvile sig efter den for det meste lange og besværlige vej til kirken. Kun navnet »Kromose« kunne hentyde til at der har eksisteret en kro dér. I løbet af 1700-tallet blev der etableret flere kroer. En gård i Østerby fik i 1730 fæste også for »kroeri«. Ved Haderslev amts vurdering i 1744 fandtes 3 kroer i Kongsmark, deraf en med høkeri. Den lå syd for byen og var blevet grundlagt af øens første »Kræmer«. De andre Kongsmark-kroer havde deres plads faktisk ved siden af hinan-

Billede 68:
Kvinde med hovedsmykke, der blev
betegnet med det franske ord
»Fontange«. Denne mode blev i 1710
beskattet som luksus. (Brockhaus
1958).

den ved skibenes lossested, den ene dér, hvor i dag Hotel Rømø står, den anden vest for landevejen. I 1800-tallet blev en kro indrettet i Juvre.

Af embedsmandslignende hverv var der ikke mange på Rømø. Udover præsten var der i ældre tid kun tale om en degn, der dog før midten af 1700-tallet ikke kunne leve alene af dette arbejde, der også indbefattede den ganske beskedne undervisning af børn. Om præste- og degnekaldet er der allerede skrevet meget i Rømø-bøgerne. Øens to landfogeder hhv. strandfogeder havde kun deres job som bierhverv og var for det meste valgt blandt øens »matadorer«. Senere kom en egentlig toldkontrollør til øen, og i 1800-tallet blev toldstedet efterhånden udvidet til at beskæftige 3-4 toldansatte.

Lærerne blev der også flere af. I folketællingen fra 1801 er der tale om 3 »skoleholdere«, i Juvre (for den lille skole i Toftum), Kongsmark og Sønderby. En »bestilt Distriktslæge« fandtes først fra omkring 1830 på Rømø. Han hed Johan Jørgensen og boede i 1834 til leje på en gård i Østerby. Om lægevirksomheden kan læses mere i en artikel om dette emne i Sønderjyske Årbøger.¹²² Et kvindeligt »håndværk« skal ikke glemmes. Øen havde i 1801 og senere 2 »eksaminerede« jordemødre.

Til sidst skal der nævnes en del »husmænd«, der ifølge folketællingerne »levede af deres jordlod«, »af deres midler« eller som bar betegnelsen »Capitalist«. Det var temmelig mange ældre, omkring 2 % af mænd i 1800-tallets midte, der havde henlagt de fornødne reserver i de aktive år som skippere eller fra andre erhverv.

Kapitel 7:

Økonomiske forhold før 1800

I dette kapitel skal der gøres et forsøg på at sætte tal på de økonomiske forhold på øen i tiden før år 1800. Den efterfølgende periode lades ude af betragtning, da forholdene efter Englandskrigene og statsbankerotten på mange måder blev anderledes og derfor hører hjemme i anden sammenhæng. Først må forudskikkes nogle generelle bemærkninger om datidens pengevæsen, mål og vægt. Oplysningerne om penge og deres værdi, og ikke mindst om befolkningens indtjening fra middelalderen og op til 1600-tallet er dels meget ringe og dels vidt forskellige. Møntværdien var skiftende, og pengeøkonomi var ikke meget udbredt. Angivelse af mål og vægt var vidt forskellig fra by til by. Helt præcise tal finder man så sjældent i datidens regnskaber, at det ikke er tilstrækkeligt til at sætte tallene sammen i et puslespil.

Når jeg alligevel vover at sætte tal på de økonomiske forhold på Rømø for tiden fra ca. 1550 til 1800, så er det med det forbehold, at man ikke må tage tabellernes enkelte tal for at være »den endegyldige sandhed«. Men relationerne og det helhedsbillede, man kan danne sig af alle tal under ét, skulle dog kunne give et retvisende billede. Videre går målet for dette kapitel ikke.

Pengeøkonomiens udvikling

Fra middelalderen findes faktisk ingen oplysninger om Rømbefolkningens økonomiske situation og pengenes betydning. Den største del af det daglige behov blev dækket af landbrugets produkter, selvfangede fisk og hjemmelavede produkter som garn, vadmel og klæder. Hvornår var der brug for penge? En del byggematerialer måtte købes, især træ, der jo ikke fandtes på øen. Øvrigheden krævede allerede tidligt en del af afgifterne i penge. De mennesker, der hverken havde land, en båd eller andre produktionsmidler, gav deres arbejdskraft mod »kost og logi« og fik en smule penge oveni til indkøb af andre fornødenheder.

Mens der intet pengeregnskab fra middelalderen kendes fra

Profession	Årsløn i mk. lb	i tdr. smør
»Væbnet« svend	4,88	1,39
Bager	1,88	0,54
Skrædder	1,31	0,37
Bødker	0,75	0,21

Tabel 14:

Kontant årsløn 1388/89 for ansatte ved Brink-gården i Ballum sogn, omregnet til lybske mark (mk. lb.) og smørværdi. De havde fri kost og logi på gården, sandsynligvis også for deres familier, der formodentligt også måtte arbejde dér.

Kilde: (24)

Rømø, findes et regnskab for Brink gården for året 1388/89.²³⁺²⁴ Brink var Ribe biskoppens gård i Ballum sogn, formodentlig med tilhørende brydegård på Rømø. Da priserne og indkomsterne vistnok svarede nogenlunde til forholdene på Rømø, får vi her for første gang en fornemmelse af folkets økonomiske stilling. Men regnskabet omfatter kun »herregårds«-medarbejderne. Tabel 14 viser de lønninger, som blev udbetalt pr. år til nogle af de ansatte, som boede gratis på Brink-gården. Det kan formodes, at kirkens ejendomme på Rømø blev drevet på lignende måde, dog uden »borgdrift« med væbnede folk. Om der dengang allerede fandtes bondegårdsbrug i den Tørninglenske del af øen, vides ikke.

Når man sammenligner årslønningerne med priserne på samme tid (tabel 15), forstås pengenes ringe betydning i hine tider. I takt med udviklingen af markedets frie kræfter begyndte man først senere at »sælge« det på markederne, man selv var bedst til at producere. Det kunne være landbrugsprodukter, fisk, tekstiler, håndværksprodukter eller simpelthen arbejdskraft. Derved blev den gamle naturalieøkonomi, hvor man bytter sig til varerne, afløst af pengeøkonomi.

Desværre vides ikke noget om ændringen fra kirkens formodede storgårdsdrift til fæstebondedrift på Rømø. Den må være indtrådt i tiden før reformationen. Den sidste storgård var vist Brinks formodentlige brydegård »Tagholm«, der måske først blev ophævet i forbindelse med dette historiske skel. De ældste bevarede jordebøger fra 1500-tallet viser kun fæstede bondegårde på øen. Reformationsperioden var i øvrigt også i pengemæssig henseende en brydningstid. På den ene side blev mønternes sølvværdi forringet mange steder, på den anden side strømmede sølv ind fra det nyopdagede amerikanske kontinent. Det gav øvrigheden større mulighed for at præge flere mønter med deraf

følgende inflation. Mens pengenes værdi i 1400-tallet kun løbende blev svækket og i ringe omfang, oplevede man fra midten af 1500-tallet en ganske stærk prisstigning på dagligvarer og især landbrugsprodukter.¹²⁶

I 1600-tallet var prisudviklingen meget afhængig af de store krige, som Danmark var indblandet i. Derudover kunne enkelte års misvækst drive kornpriserne kraftigt i vejret. Men sidst i århundredet var kornpriserne på samme niveau som i 1600-tallets begyndelse. For et for Rømø så vigtigt produkt som fisk svigtede markedet så meget, at priserne faldt langt under det niveau, de havde haft i midten af 1500-tallet. Rømøs beboere havde iøvrigt stort set forladt denne erhvervsgren allerede i 1630'erne.

I tabel 15 er forsøgt en sammenligning af priserne fra tiden omkring 1400 indtil sidste fjerdedel af 1700-tallet. Derefter bliver situationen svær at overskue med forholdsvis megen inflation frem til statsbankerotten i 1813. For at kunne anvendes i tabellen måtte pengenes værdi gøres sammenlignelig, hvorfor alt er omregnet til samme mønt, til den lybske mark (mk.lb.). Det var en mønt, der var gængs i hele Norden og igennem hele perioden.

Omr. pris mk. lb. (I)	omkr. 1400		omkr. 1500		omkr. 1600		1665- 1690		1700- 1770	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
hhv. pd. smør (II)										
Smør (td)	3,5	224	9,25	224	35	224	45	224	56	224
Rug (td)	0,35	22	0,9	22	4,4	28	4	20	5,2	21
Byg (td)	0,35	22	0,7	18	3	19	2,75	14	4	16
Lam (stk.)	0,25	16	0,3	7	1	6,5	0,4	2	0,75	3
Skuller (1000)					8	50	5,3	26		
Rokker (snes)					1,5	9,5	0,75	3,75		
Sko (par)	0,2	12	0,3	7	0,7	4,5			2,1	8,5

Tabel 15:

Prisudviklingen for enkelte varer fra 1400- till 1700-tallet. Alle priser omregnet til hhv. lybske mark og pund smør = 486 g. Pga. store prisudsving, mønternes forskellige værdisætning, mængdemålenes forskel fra sted til sted, krigsforhold og enkelte års misvækst kan tabellen kun byde på middelværdier. Priserne for de første to perioder er beregnet på basis af kilde 126, derefter først og fremmest med hjælp af de mere lokale kilder 119 og 121. Tallene skal tages som vejledende for den generelle prisudvikling.

1 td smør omtrent 224 pd. á 486 g; 1 td. (8 sk.) rug omtrent 200 pd., 1 td. byg omtrent 170 pd.

Kilder: (8)(36)(63)(119)(121)(126)

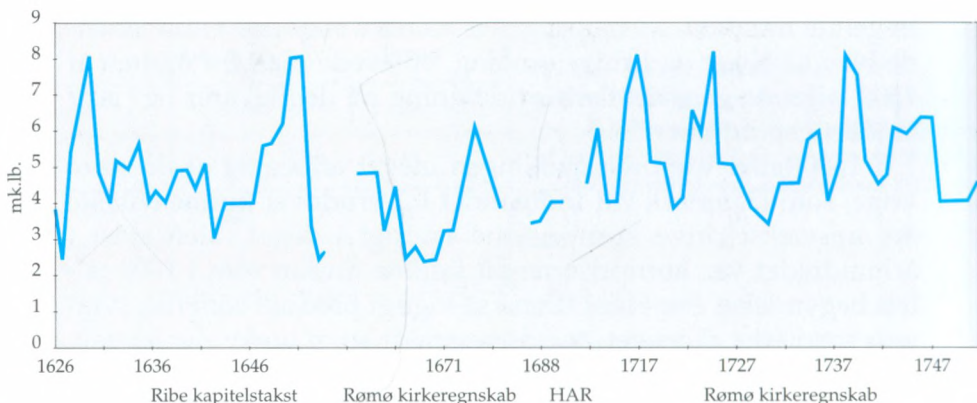

Diagram 9:

Rugpriser i 1600- og 1700-tallet (1 tønne à 8 skæpper). Af Rømøs kirkeregnskab fremgår, at afgrøden i året 1674 kun har været under 1/3 af et normalt år. HAR: Haderslev amtsregnskab.

Kilder: (63) (119) (121)

Priserne er taget fra en hel række kilder. For at gøre udviklingen overskuelig, er kortvarige udsving af priserne udeladt og gennemsnitsværdier er udregnet. Tabellens priser er også omregnet i »pund smør« som basisværdi, således at man kan sætte priserne i relation til nutiden. Hvor meget f.eks. kornpriserne kunne ændre sig fra år til år, ses af diagram 9, der viser rugpriser i 1600- og 1700-tallet.

Det ville også være interessant at få et indtryk af byggeomkostningerne. Men det er meget svært at finde oplysninger om dette. Et indtryk kan fås med hjælp af to arkivalier. Den ene er en formuevurdering, der i 1744 blev gennemført for ejendomme i Haderslev amt.³⁹ Den anden er brandforsikringsprotokollerne for Haderslev amt, der kendes fra 1780 og fremover.⁴² Husene er der selvfølgelig vurderet efter deres tilstand og som helhed, men når man tilnærmelsesvis kender husets alder og størrelse i fag, kan man skønne sig til et omtrentligt tal for byggeomkostningerne for et fag beboelse. For 3 bygninger på Rømøs Nørland, 2 endnu eksisterende huse i Juvre (art. 8 og 2 Juvre) og Frilandsmuseets Rømø-gård, kan man på denne måde regne ud, at byggeriet af et fag beboelse i midten af 1700-tallet må have kostet 40-50 mk.lb., afhængigt af kvaliteten.

Hvordan var befolkningens indkomst i forhold til priserne?

Lønbeløb hhv. priser (i lybske mark)	omkr. 1590		omkr. 1640		omkr. 1715		omkr. 1760	
	pr. dag	pr. år	pr. dag	pr. år	pr. dag	pr. år	pr. dag	pr. år
Bygningshåndværker	0,5	100	0,4 - 0,5	80 - 100	0,5 - 0,8	100 - 160	0,5	100
Medhjælper	0,31	62	0,38	75	0,38	75	(0,63) 1)	(125) 1)
Blymester			1,13	225				
Beregnet kost pr. dag	0,19		0,63		0,38 - 0,5		0,5	
1000 mursten			18 - 25 2)		6 - 8		6 - 8	

Tabel 16:

Bygningshåndværkernes omtrentlige løn i perioden 1590 - 1760 og andre bygningsomkostninger. Lønninger angives pr. dag og regnet om til et år på basis af 200 arbejdsdage. Det er udbetalte beløb, og håndværkeren får også kost. »Beregnet kost« er beløb, kirkeværgen har afregnet. Det formodes, at selve omkostningerne for kost i årene 1640 - 1760 kun var på ca 50% deraf (difference af medhjælperens løn mellem 1715 og 1760). Der vises også priser af mursten.

Noter: 1) Medhjælperen har madpakke med og får derfor mere i lønudbetaling.

2) Formodentlig munkesten

Kilder: (27)(63)(91)(119)(120)

For middelalderen ved vi meget lidt. Fra sidst i 1500-tallet og fremover kendes daglønnen for bygningshåndværkere, der arbejdede ved kirken,²⁷⁺¹¹⁹ i det mindste for enkelte perioder eller år. Af tabel 16 fremgår den gennemsnitlige dagløn og årsløn i lybske mark. Der er gået ud fra, at en håndværker kunne nå at få betaling for arbejde i 200 dage om året. I kirkeregnskaberne for Rømø er der for en del af håndværkerne tale om »kost og løn«, for andre kun om løn og et beløb for forplejning hos kirkeværgen. Han modtog omkring det samme, som håndværkeren fik udbetalt i løn. I 1641/42 tog kirkeværgen endda 10 sk.lb. for kost, mens håndværkeren måtte nøjes med 6-8 skillinge pr. dag. Kirkeværgen må have lavet en forretning ud af det, lige som en mand på øen, der i 1630 fik 6 rd. (288 sk.lb.) for 6 ugers kost og husly for en kongelig embedsmand,⁵⁴ svarende til knap 7 sk.lb. pr. dag. Fra disse tal skal man vistnok trække en pæn fortjeneste, inden man kan tage det som grundlag for et almindeligt kostbehov for en dag. Hvis en håndværker var meget specialiseret, kunne han opnå en bedre løn. 2 blymestre fik således på Rømø i 1642 48 mk.lb. for 42 dage, svarende til 18 sk.lb. pr. dag, mere end det dobbelte af murerens eller tømrerens løn.

Af tabel 16 fremgår endvidere, at håndværkernes løn åbenbart ikke er steget i løbet af næsten 200 år. I samme periode er priserne heller ikke steget ret meget, men alligevel en del. Derfor må håndværkernes forhold efterhånden være blevet forringet. Når man vurderer tabellens tal med hensyn til behovet for en almuefamilie med 4-5 personer, så må der enten have været andre indtægter, eller familien har måttet dække en del af næringen med »egenproduktion« fra deres lille stykke jord omkring huset og en smule kreaturavl. Dette var tilfældet på Rømø. Beregninger for Holsten i 1700-tallets begyndelse¹²⁷ kommer til 50-60 mk.lb. som minimumsbehov for en voksen person pr. år inklusive egenproduktion. Når håndværkeren fik kost på byggestedet og bragte 100 mk. hjem pr. år, så kunne det tilsammen lige løbe rundt.

Landbruget

Hvordan var landbrugsvilkårene? Udbyttet af korn og mælkeprodukter ville teoretisk kunne beregnes ud fra kirketienden, hvor der findes tal fra 1640'erne. Men det fører til alt for små beløb, når man går ud fra at kirken fik 1/15.⁸ Sandsynligvis var det rigtigt, hvad præsten skrev i en indberetning fra 1649:⁵⁵ (Bønderne) »giffuer aarlig Kiercketiende som di selff udsetter som dem selff best lyster, och skeer undertiden Presten eller Kiercken ickun passelig rett ...«. Det var vel ikke uden grund, at præsten f.eks. i 1632 fik korn fra Møgeltønderhus, »som hannem af Bønderne i Sognet er forkortet«.

En beregning af øens landbrugsafkast, der tager matriklen fra 1683 for de »kongerigske« og vurderingen fra 1708³⁷⁺³⁸ for de »hadarslevske« ejendomme som udgangspunkt synes at føre til et mere rimeligt resultat. Ved forudsætningen, at jorderne »hvilede« 50% af tiden, og antagelsen af et 3-folds-kornudbytte for Nørlandet med de bedre jorder og 2-fold for Sønderlandets agre når man til et kornudbytte for hele øen på omkring 350 tønder pr. år. Kornavlens omkring 1600 må have været af samme størrelse. Sandflugten havde vistnok ødelagt en del agerjord på Nørlandet. Til gengæld havde de mange nye kådnere anlagt en del nye småtofter. Kornhøsten med omkring 350 tdr. pr. år var langt fra tilstrækkelig til at dække befolkningens behov og foder til dyrene. Der regnes med ca. 3 tdr. korn pr. år og pr. person.¹²⁷ Rømø havde omkring år 1600 omtrent 800 og omkring 1690 ca. 1000

indbyggere (se kapitel 3). Der må have været stor kornimport til øen, hvilket vi dog ikke har udtrykkelige vidnesbyrd om. Kun i en indberetning fra 1690 skriver øens præst, Søren Christensen Aagaard: »... Mangel for Korn ..., som Præsten saa vel som hver Mand maa kiøbe af faste Landet til sin Huusholdnings Fornødenhed.«⁶⁸ Fra tiden omkring 1800 berettes om en endnu mindre kornproduktion på Rømø. Da boede over 1500 mennesker på øen. Kun 5 % af kornforbruget skal have været dækket af øens egen avl.⁹⁴

Kvægavlens afkast må derimod have bragt overskud, der kunne sælges. Hvor meget det kan have været, fremgår af følgende regnestykke. Antallet af køer på Nørlandet kendes fra 1708-vurderingen med 142 stykker, mens der for kongerigske ejendomme ikke findes nogen tilsvarende oplysninger i matriklen. Det er antaget, at Sønderlandet rådede over et engareal svarende til 2/3 af Nørlandets engareal, og antallet af gårdenes køer er beregnet efter samme forhold. For store og mellemstore kådnersteder kan man vist regne med en ko pr. sted, som det på Nørlandet var sædvanligt.³⁸ I alt kan man gå ud fra, at der fandtes henved 270 køer på Rømø omkring 1700. For tiden omkring 1600 må man tage alle nyere kådnersteder ud med omkring 50 køer. Udbyttet fra dette antal køer var meget mere end befolkningen selv kunne forbruge. Kvægavlen og mælkeproduktionen havde allerede dengang en stor betydning for Rømø. Også får fandtes der mange af på øen. Når man regner Nørlandets kendte tal fra 1708 om til hele øen, kunne det have drejet sig om over 500 stykker med et tilsvarende stort antal lam.

Der findes ingen oplysninger om kødproduktionen fra dyrehold, om æg, uld, huder og hvad der ellers har tjent til dagliglivets fornødenheder. Disse varers værdi var bestemt ikke lav. Kilderne fortæller heller ikke noget om en okseproduktion, for hvilket der var højkonjunktur i 1500/1600-tallet. Men alt i alt formodes det, at der omkring 1600 var en lokal landbrugsproduktion, som kunne dække øens behov, idet der samtidig blev solgt kvæg, får og smør og på den anden side købt korn. Fra omkring 1700 begyndte det imidlertid efter alt at dømme at knibe, fordi befolkningstallet var steget med omkring en trediedel, mens landbrugsproduktionen ikke kunne følge med, bl.a. pga. sandflugten.

Hvordan var rentabiliteten på den enkelte gård? I tabel 17 er der forsøgt at gennemføre en beregning af det omtrentlige over-

Gård	I	II	III	IV
Personer (voksne + børn)	2 + 3	4 + 3	4 + 3	6 + 6
Kornproduktion i tdr. pr. år 1)	1	5	11	30
Kornforbrug i tdr. (3/voksen) pr. år	10	16	16	27
Over/underskud i tdr. pr. år	-9	-11	-5	+3
Mælkeproduktion pr. dag i l 2)	8	32	24	72
Mælkeforbrug pr. dag (mælk/smør/ost)	5 + 6	7 + 9	7 + 9	12 + 15
Over/underskud i tdr. smør pr. år 2)	-0,2	+1	+0,5	+3
Overskud af fiskefangst (1000 skuller) (indt. o. 1630)	5	5	5	(10)

Tabel 17:

Skønnet over- hhv. underskud for 3 produkter på Rømsø gårde: Korn, mælk og fisk (se også diagram 10). Alle tal er omtrentlige. Gårdbeboernes antal er antaget på baggrund af gårdens størrelse. Korn- og mælkeproduktionen er beregnet på basis af matrikel 1683 (37) og Haderslev amtsvurdering 1708 (38) (se noter), korn- og mælkeforbruget indsat efter kilde (127) hhv. beregnet på basis af beboernes antal. Som overskud på fiskefangsten er der taget 10 gange fiskeafgiften fra regnskaberne (mangler for gård IV). I årene 1623-26 blev der gennemsnitligt solgt 18 gange så mange skuller som afgiftens størrelse. Selv om man tager tallene med al forbehold, så er det dog meget tydeligt, at

- korn i vid udstrækning måtte indkøbes,
- kvægavl for det meste gav overskud,
- fiskeriet var en vigtig post for gårdens økonomi.

Noter: 1) Agerjorden hviler 50% og yder 3-fold på Nør- og 2-fold på Sønderlandet.

2) 1 ko x 8 l/dag x 300: 24 l pr. pd. smør (486 g).

Gård I og II: en lille kvartgård og en helgård på Sønderlandet

Gård III: kvartgård i Toftum

Gård IV: halv kapitelsgård i Juvre

Kilder: (37-38)(121)(127)

skud eller underskud for produktionen af korn, mælk og fisk. Sandsynligvis havde kun en gård som storgården i Juvre korn nok til eget forbrug. For en mindre gård på Sønderlandet var der vist kun et fiskeoverskud. Når man går ud fra, at der ellers var balance hvad angår de øvrige fornødenheder og sætter pengeværdier på tabellens produkter, får man et indtryk af gårdenes økonomi. Skatten er indregnet i beregningen. I diagram 10 er den økonomiske situation angivet for tiden omkring 1600 og 1680. Også når man vurderer diagrammet med alt forbehold, fremgår dog at Sønderlandets gårde havde svært at klare sig, og at situa-

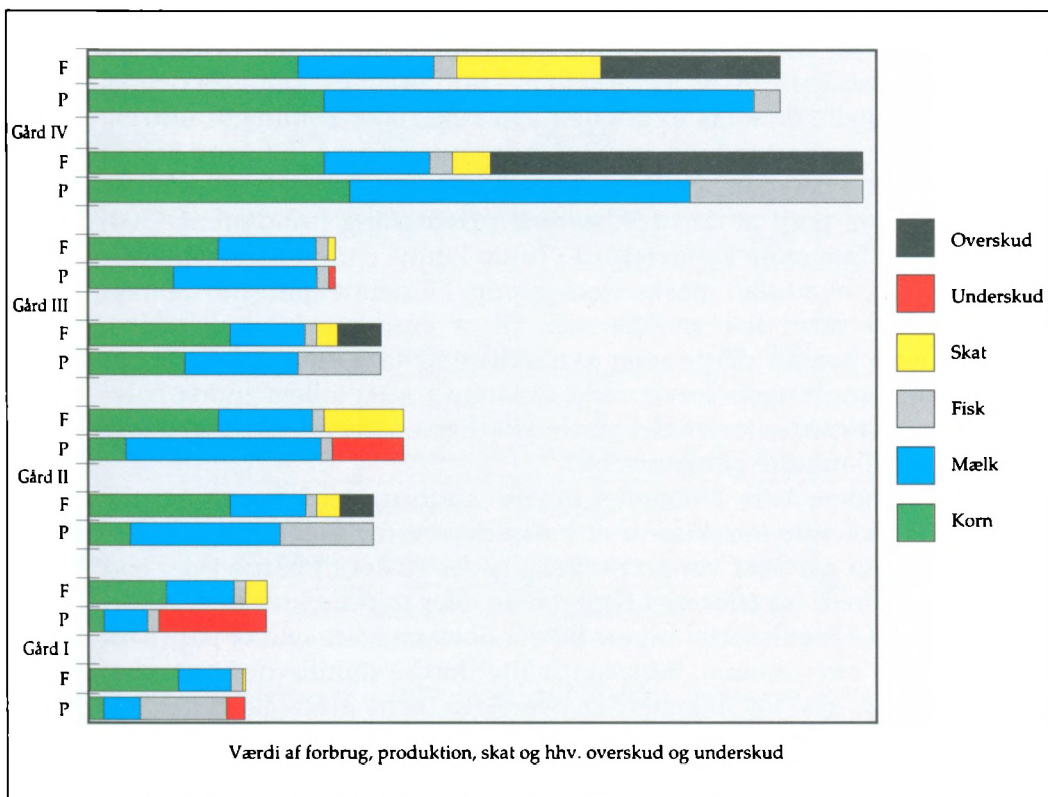

Diagram 10:

Den økonomiske situation for gårdene i tabel 17 omkring 1600 (nederste søjlegruppe for hver gård) og omkring 1680 (øverste søjlegruppe for hver gård). Søjlen, der er betegnet med »P«, viser gårdens produktion af korn, mælk og fisk og evt. underskud. Søjlen med »F« viser gårdens eget forbrug af samme produkter, skattebetalingen og evt. overskud. Ved beregningen er der ikke taget højde for personaleomkostninger m.v. på den ene side, og produktionsværdien af kød, uld, smådyr, æg m.v. på den anden side. Af denne grund og da mange andre antagelser er en forudsætning for regnestykket, må man tage det med forbehold. Men der kan tydeligt ses nogle kendsgerninger: Sønderlandets gårde havde svært ved at klare sig, og situationen blev sidst i 1600-tallet forværret for alle landbrugsejendomme (3 gårde viser et rødt tegnet underskud). Skattetrykket for de 3 kongerigske gårde bliver meget tungt sidst i 1600-tallet (gult tegnet).

Gårde og kilder: Se tabel 17.

tionen sidst i 1600-tallet blev forværret for alle landbrugsejendomme.

For kongerigske gårde var skattetrykket ruinerende i den sidste periode, mens Haderslev-gården (III) endda blev bedre stillet

da afgiften i fisk sank i værdi. Løn til tjenestefolk mangler i diagrammet, men det drejede sig om forholdsvis små beløb. Der henvises igen til, at regnestykket kun må tages som vejledende. De enkelte bønders dygtighed kan f.eks. ikke komme til udtryk. Der er ingen tvivl om, at Nørlandsgårdene også dengang kunne klare sig betydelig bedre end Sønderlandets. Landbruget på hele øen nød godt af den voldsomme prisstigning i midten af 1500-tallet. Den store kapitelsgård i Juvre kunne endda klare sig uden fiskeri, hvad den måske også gjorde. På denne gård havde man råd til såvel fine møbler som til at investere i handelsskibe. Andre bønder måtte søge nye indtægtskilder efter fiskeriets ophør. Landbrugets forværrede situation i 1600-tallets anden halvdel skærpedes for en del gårde yderligere pga. arvedelingen, der førte til mindre gårdstørrelser.

Gennem hele 1700-tallet havde landbruget på Rømø næsten udelukkende karakter af et basiserhverv for den daglige ernæring. En gårdejer var selvfølgelig bedre rustet til hårde tider end en kådner. Nærfiskeriet tjente mere eller mindre kun til eget forbrug. Østersfiskeriet kunne ikke indbringe mere end et par mark ekstra om vinteren. Søfarten måtte dække familiernes pengebehov og gav for enkelte det overskud, som muliggjorde en vis luksus.

Søfarten

Hvordan var indtjeningen for søfolkene? Fra før 1700 har vi faktisk ingen oplysninger for Rømø. Kun for Rømøs toldskib, jagten »Die Krabbe«, kender vi lønningerne for 1696. Som for andre sømænd kan der faktisk kun regnes med indtægt om sommeren. Af tabel 18 fremgår for alle sømænd, at lønniveauet holdt sig langt op igennem 1700-tallet og for menige matroser knapt nok svarede til indkomsten for en håndværker. Først fra 1780'erne steg matrosernes indkomst mærkbart – men det gjorde priserne også. Partfarerne på Grønlandsfart var bedre stillet, hvis fangsten var god. Det ses af tabel 19. Men der måtte spares op til dårlige år, hvor der ikke blev fanget noget eller udbyttet var ringe. Alle sømænd måtte regne med perioder med magre hyretilbud. Særlig galt var det for søfolkenes enker, og dem var der naturligvis mange af. Sønnerne måtte til søs så tidligt som muligt. Mødrene og døtrene havde ud over arbejdet med hus, have og

Emne	Omkr. år	Fra	Stilling	Pr. togt	Handelshyre	Pr. år
Toldjagt Lister dyb	1696	List	Skipper			150
	1696	List	Styrmand			120
	1696	List	Matros			84
Grønlands- og handelsfart	1760	Rømø	Matros	48-63	36-42	84-105
	1800	Altona	Matros	90-145		90-145
				pr. måned		pr. år
Islands- og handelsfart	1780	København	Dreng	9		54-72
	1780	København	Matros	24		144-192
	1760	København	Skipper (årsløn)			420
Handelsfart	1800	Altona	Matros	27-30		240-300
	1800	Altona	Styrmand, tømrer	45-54		400-540

Tabel 18:

Søfolkernes indkomster i lybske mark i anden halvdel af 1700-tallet (måned- og årslønnede). For Rømø's Grønlands-farere er benyttet tallene for 1761/63 (91), for Altona er der regnet med 4 måneders varighed pr. togt. Dog kunne indtjeningen forøges ved eventuelt efterfølgende hyre i handelsfart. For Islands- og handelsfarten er der regnet med ialt omkring 6-8 måneder pr. år, for handelsfarten fra Altona 9-10 måneder pr. år (i nogle tilfælde tog en tur over 2 år). Afhængig af sejlturens forventede varighed blev et forskud mellem 1 og 3 månedshyrer udbetalt ved rejsens begyndelse.

Kilder: (50)(79)(82)(91)

År	Fra	Fangst	Stilling	3-månederstogt	Handelshyre ca.	Årsindkomst ca.
o. 1760	Rømø	55-158 tdr. tran	Styrmand	89-172	57-72	145-245
o. 1760	Rømø	55-158 tdr. tran	Kommandør	159-326	93-99	280-425
1799	Altona	55-593 tdr. tran	Harpunier	94-764		94-764
1799	Altona	55-593 tdr. tran	Styrmand	124-1094		124-1094
1799	Altona	55-593 tdr. tran	Kommandør	249-1759		249-1759

Tabel 19:

Partfarernes årsindkomst omkring 1760 fra Rømø og 1799 fra Altona (i lybske mark). Ved rejsens begyndelse fik partfarerne »håndpenge« udbetalt, styrmanden i 1799 f.eks. 65 mk.lb.

Kilder: (74)(79)

husdyr også biindtægter fra syning, vævning og knipleri, der i 1700-tallet spillede en stor rolle for øens erhvervsliv. Da denne mulighed var aftagende i 1800-tallet, drog en del af kvinderne om sommeren til fastlandet og tog ansættelse som hjælp i høsten. Det var den omvendte situation i forhold til tidligere og denne lokale arbejdskraftvandring varede da også kun i en kort periode.

Og skipperne, der oftest var medredere? Som nævnt, var der efter midten af 1500-tallet en del kapital til rådighed på øens større og bedre gårde. Man kunne altså investere i større skibe inden for handelsfarten. Hvad kan fortjenesten derfra have været? For købmandsfamilien Friis i Ribe kender vi de allerede omtalte skibsregnskaber fra første halvdel af 1600-tallet. Købmanden købte som regel skibe sammen med flere anpartshavere, hvoraf den ene normalt var skipperen, som i øvrigt for det meste var fra Rømø. Relativt sjældent forekom »sætteskipperne« uden andel i skibet. En skipper af den type fik ikke den store fortjeneste. Fra 1574 berettes fra Husum-egnen²⁴ om 18 mk.lb. for en ca. 14-ugers tur til Østersøen med et mindre skib, hvoraf 8 uger var liggetid. Denne sætteskipper kan næppe have fået mere end henvend 50 mk.lb. for en sejsæson og må have haft andre indtægtskilder ved siden af. Hans styrmand var i øvrigt fra Rømø, hvorfra man åbenbart allerede dengang hentede dygtige søfolk. I 1700-tallet kunne også en ansat skipper regne med en god fortjeneste, som det var tilfældet i 1757 med Peder J. Manøe ved Islandsselskabet (tabel 18).

En skipper, der var medejer af skibet, havde derimod chancen for at få del i såvel skibets afkast som i handelen med de transporterede varer, han ofte var ejer af. Han stod for skibets rederi. Fra tiden mellem 1594 og 1632 kender vi enkelte fragtbløb. En transport af 36 okser med et 15-læsters-skib til Holland blev i 1594 betalt med 45 rd. I 1631/32 androg kornfragten for omkring 300 tdr. rug med et lignende skib fra Ribe til Glückstadt et beløb af 43 rd.. En mur- eller tagstenstransport fra Hamborg med et af de små skibe til kystsejlad har i 1626 indbragt 32-42 mk.lb. eller 11-14 rd. En sådan rejse kunne gennemføres nogle gange om året, således at et pænt beløb var til overs efter fratrukne omkostninger for matrosernes hyre m.v. Af toldregnskaberne fremgår, at der har eksisteret lignende muligheder for den slags skibe gennem hele 1700-tallet. Alligevel blev en del af disse skipperne mere

Parthaver	Skipper	Skib	Anpart	Pris	Antal år	Årsfortjeneste	% af pris
Niels Hansen Griesbeck	Chr. Hansen	14 kl.	1/8	486	1611-17	29	5,9
Peder P. Holm med bror	Ped. Holm	16 kl.	1/4	750	1754-57	212	28,2
	Hans Holm	43 kl.	1/8	775	1754-65	292	37,6
og svoger	Ped. Holm	50 kl.	1/5	3580	1759-63	408	11,4

Tabel 20:

Redernes indtjeningsmuligheder (i lybske mark). N.H. Griesbecks søn, Hans Nielsen Friis, gik aktivt ind i skibsfarten med ialt 8 kendte anpartskøb. Deraf tabte han 1 skib ved kapring, 1 skib ved forlis og 3 under svenskernes hærgen på Rømø. 2 skibe måtte han sælge med stort tab. Peder Pedersen Holm fra Tagholm, hans bror Hans og hans svoger Peder Andersen (skipper og kommandør på andre skibe) var heldigere.

Kilder: (66)(92)

og mere forgældede, indtil de måtte give op. Godt købmændskab var vigtigt for en skipper, hvis han skulle have succes.

For midten af 1700-tallet kendes også fragtbeløb for middelhavs-farten, der dengang var blevet af stor betydning for mange af Danmarks havne. Også Rømø-skipperne og medejere af skibe deltog i denne fart (se tabel 12 i kap. 6 og tabel 20). I perioder med højkonjunktur, som Danmark som neutral stat oplevede i de »gyldne krigsår« 1755-60, var der tale om 100 mk.lb. pr. last, i sløjede tider måtte rederne nøjes med 85 mk.lb. pr. last.⁷⁸

Skibenes afkast lå efter de kendte regnskaber mellem 6 % og mere end 20 % (tabel 20). Når man ser på et af 1600-tallets mellemstore skibe, der f.eks. kostede 5.000 mk.lb., og man heraf havde en 1/8 anpart, kunne fortjenesten på andelen udgøre fra 30 til mere end 150 mk.lb. pr. år. Men det var selvfølgelig forbundet med en stor risiko for at miste skibet. Og af førnævnte Ribekøbmands regnskaber fremgår, at handelsfartens fortjeneste i 1640'erne var på vej nedad. Ribekøbmanden solgte sine skibsanparter sidst i dette årti.

Bedre gik det med et partnerskab på Rømø i midten af 1700-tallet (samme tabel). To af partnerskabets skibe indbragte et afkast på omkring 30 %. Et større og dyrere skib blev derimod solgt efter få år, fordi fortjenesten på 11 % ikke var tilfredsstillende, når man tager skibsfartens risiko i betragtning. De tre partnere, Peder Pedersen Holm, Hans Pedersen Holm og Peder Andersen, der var i familie med hinanden, var alle dygtige skipperne og købmænd. Det kan man se af mange pengeudlån. Også en del af

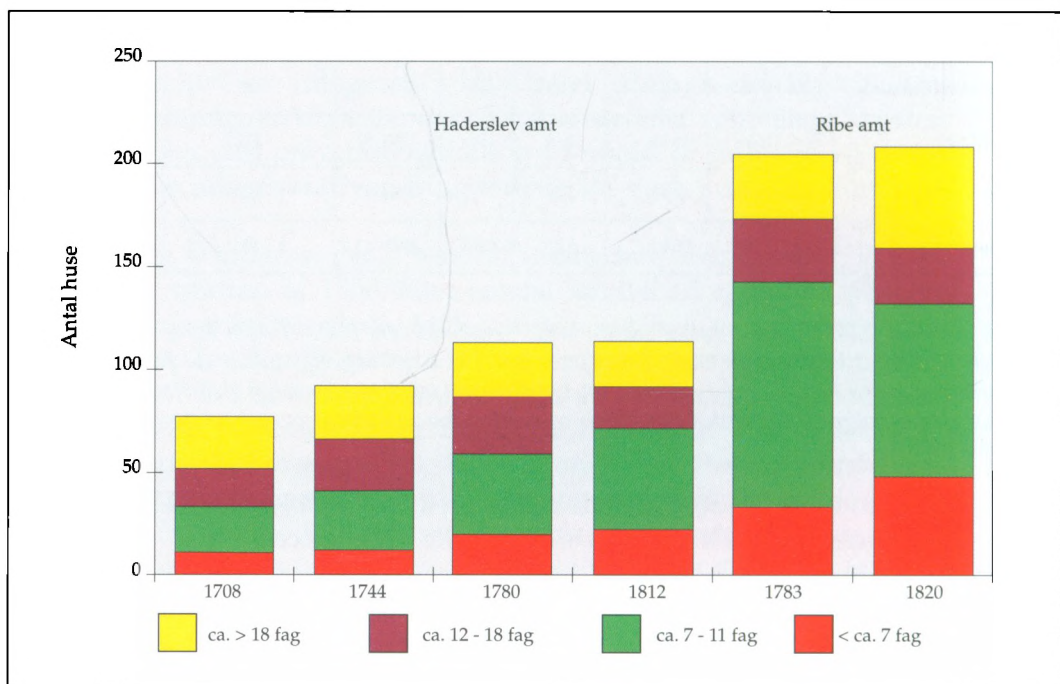

Diagram 11:

Fordeling af husstørrelser på Rømø på forskellige tidspunkter. De fire søjler til venstre viser situationen i Haderslev amts område, de to søjler til højre viser fordelingen i Ribe amts område. For 1708 findes præcise oplysninger om antal fag i kilde 38, mens der for alle andre tidspunkter måtte skønnes efter en formuevurdering fra 1744 og husenes pengeværdi i brandforsikringerne.

Kilder: (38-42) (129)

pengeforretningerne gennemførtes i fællesskab. I perioden fra 1757-76 udlånte de tre personer f.eks. i alt 12.000 mk.lb. til Flensborgs »indvånere«, dvs. borgerskabet, og fik 3 % p.a. i rente. Det var et meget stort beløb.⁹² Trods partnernes velstand findes dog ingen vidnesbyrd om overdådighed. At være beskeden dengang var som i dag også en del af dygtigt købmandskab.

Formue- og ejendomsfordeling

I samme periode og hen imod århundredets sidste årtier var en hel række af Rømøs skippere og kommandører i stand til at låne penge ud. Der findes mange vidnesbyrd, især om udlån til fast-

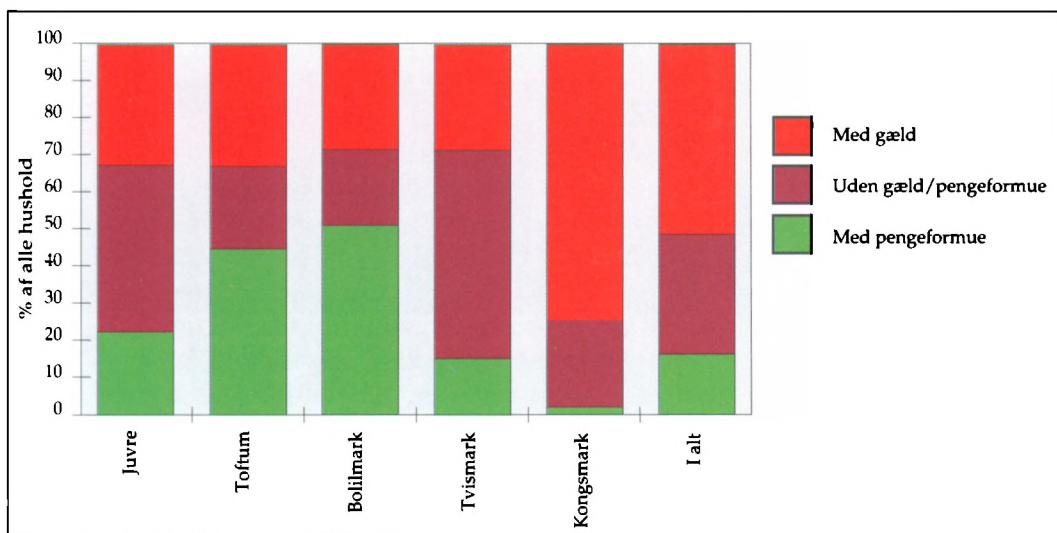

Diagram 12:

Økonomiske forhold for familier i den haderslevske del af Rømø i 1744. Der vises procentdele af familier med gæld, hverken formue eller gæld og med formue.

Kilde: (39)

landets bønder og bysamfund. Fra Tønder by er lister over kommunens kreditorer bevaret fra perioden 1740-57. Der findes 13 rømøser som pengeudlånere med beløb mellem 200 og 2.500 rd., hvoraf de største beløb var kommet fra det førnævnte familiepartnerskabs far hhv. svigerfar, den ofte omtalte »matador« Peder Jørgensen Holm af Tagholm.¹²⁹ Den største del af alle disse formuer gik dog tabt i forbindelse med statsbankerotten, da kreditorerne fik tilbagebetalt gælden med mere eller mindre værdiløse sedler.

Der var i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet uden tvivl en stor spændvidde mellem rigdom og fattigdom på Rømø. Tre diagrammer fortæller lidt om forholdene. Diagram 11 viser antallet af bygninger på Rømø og deres størrelse på forskellige tidspunkter. Tallene er baseret på vurderinger og brandforsikringer. For Sønderlandet er husstørrelsen ikke helt sikker, fordi husejeren selv bestemte »med samtlig Beboeres Gottfindende som hans Huus og Boes Beskaffenhed befindes i stand til«, hvor mange »lod« han ville bidrage til dækning af en brandskade ved et af brandfællesskabets huse. I forhold hertil ville han få støtte, hvis

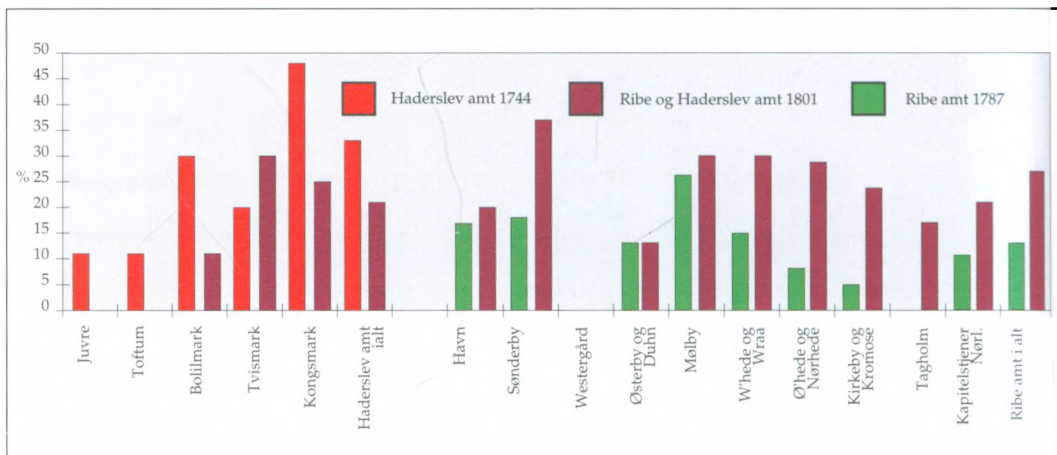

Diagram 13:

Fattige familier på Rømø i procent af alle familier, for Haderslev amt i 1744 og 1801 og for Ribe amt i 1787 og 1801. Syd på øen var omkring 70 % deraf enker, der måtte klare sig alene med familien, i Rømøs nordlige del omkring 60 %. Der henvises til, at definitionen af »fattig« kan have været forskellig i 1744, 1787 og 1801 og for de enkelte amter.

Kilde (39) (43)

hans hus brændte ned. Da tordenvejr var sjældne, og husene lå spredt, brændte der i øvrigt ikke mange huse på Rømø. For husene i den haderslevske del ses, at mange mindre og mellemklassehuse blev bygget i løbet af 1700-tallet. Efter 1800 forsvandt dér en del af de helt store huse, f.eks. gårde i Bollimark og Kongsmark. På Sønderlandet var andelen af mellemstore huse i 1700-tallet ganske stort, baseret på oplysninger fra tiden omkring 1780. Også mange kommandører boede i den slags huse. I 1800-tallet steg andelen af de store bygninger, først og fremmest pga. udvidelser af gamle huse. Det samme gjaldt for de små eller forfaldne huse med lav værdi. De sociale og bolig-mæssige forskelle synes at have været tiltagende.

Af den til diagram 11 bl.a. benyttede 1744-vurdering fremgår også formueforholdene i husstande på Nørlandet, dvs. i den haderslevske del. Det kan ses i diagram 12. Især i Toftum og Bollimark fandtes mange hushold med formue. I Kongsmark havde langt de fleste husstande gæld, og det drejede sig tildels om store summer. Diagram 13 viser, at antallet af familier, der i 1700-tallet

blev anset for at være fattige, allerede dengang var betydeligt. Især i den nævnte 1744-vurdering for øens haderslevske del findes forbausende mange »arme« folk, enker, men også »matroser«.³⁹ Det må have været en tid med kun lidt arbejde for sømænd. I denne periode var byggeaktiviteten også forholdsvis lav. Mange af de »fattige« boede 1744 i huse af mellemklassen, og må altså have kendt bedre dage. På Sønderlandet blev i 1787 26 familier (af i alt 177) betegnet som fattige. Folketællingslisterne fra 1801 for hele øen udviser 83 fattige hushold (af i alt 339). I samme folketælling nævnes 6 jordhytter som bolig.

I 1800-tallet fik man efterhånden styr på fattigdommen. På den ene side blev der indrettet fattighuse, hvor de fattigste blev samlet. Derimod fik yngre mennesker fra fattige familier lejlighed til at arbejde sig ud af situationen på gårde m.m. På Nørlandet var der en fattigkasse, som alle måtte indbetale til, og hvorfra der blev udbetalt penge til husstande, der havde optaget et »fattiglem«. Disse enkelte fattige levede på den måde i et normalt miljø, hvor de kunne udrette noget nyttigt for deres ophold.

Senere optræder betegnelsen »fattig« mere sjældent i kilderne. I folketællingen fra 1834/35 findes kun 43 fattige personer, deraf 26 i fattighusene, resten fordelt på mange »normale« familier. Selv om den økonomiske situation i det store og hele var dårligere end i 1700-tallet var det kun 3,2 % af øens befolkning. Men man skal selvfølgelig også være klar over, at definitionen af »fattig« kan have ændret sig. I mange småhuse med kun 3 eller 4 fag boede enkelte kvinder, der vist nok havde svært ved at klare sig. Men de fleste brøstfældige og forfaldne huse var brækket ned, og man læser ikke mere noget om jordhytter. Der findes i øvrigt et godt eksempel på, hvordan dygtige unge mennesker kunne komme ud af fattigdommen. En af de mest aktive kaperkaptajner var Henrik Andreas Henriksen, der i 1801 som 19-årig boede i en hytte i Kirkeby, sammen med mor og søster. I 1811 blev han medlem af Københavns skipperlaug. Fra 1808-1811 førte han 5 kaperskibe. Engang i 1809 blev han taget af englænderne og fængslet på prisonskibet »Samson«, men kom åbenbart fri kort efter, idet han i 1810 igen sejlede som kaperkaptajn.¹¹¹ Omvendt kunne forhenværende kommandører komme i klemme. I 1830'erne døde de 3 som fattiglemmer.

Skatter

Til sidst lidt om skatter i tiden før 1800. Skatterne betales dengang faktisk kun på basis af fast ejendom, der på Rømø udelukkende var »fæstet« af kongen hhv. hertugen, altså »staten«. Skatetrykket var i begyndelsen af 1600-tallet lavest for Sønderlandets vedkommende (tabel 21). Men situationen ændrede sig i 1660'erne til det omvendte, først med indførelsen af »Frihedspenge« oven i landgilden for den kongerigske del. Denne afgift blev sandsynligvis indført af Feltherre Schack i stedet for hoveri, hvilket Rømøs beboere aldrig havde måttet yde før i tiden. Få år senere er der tale om en »Contribution«, der vist var en følge af krigen mod Sverige. Fra 1667 findes også Nørlandets kapitelstjerner i Schackenborgs jordebog samtidig med en forhøjelse af afgifterne. Af et regnskab for 1672 fremgår det, at også en »Magazinkorn«-afgift var indført. Alle disse skatter førte til en meget tung belastning for beboerne i Rømøs kongerigske del.

De havde i øvrigt i mellemtiden, sammen med List'erne, forhandlet sig til at betale et fælles fast beløb for alle slags afgifter. Til gengæld skulle befolkningen friholdes for alle slags ekstraskatter. Senere forsøg på at indføre en del ekstraskatter kunne derfor gang på gang afværges. Afgiften indsamledes fra beboerne efter et desværre ukendt skema, der blev fastlagt lokalt. Det vides altså ikke, om fordelingen kun var baseret på grundværdien, eller om der også blev taget hensyn til den enkelte beboers indtjening. Indsamlingen var landfogedens sag. Dette faste skatebeløb blev i løbet af 1700-tallet øget med omkring 20 % til ca. 1260 mk.lb.⁷ 1824 skal det for Sønderlandet og List have været 378 rbd. courant, der stadigvæk var det gamle beløb fra 1672, men derudover skulle betales 364 rbd. sølv.⁴⁴ Ved dette tidspunkt havde courant-mønten endnu en omkring 20% mindre værdi end sølvværdien af en rigsbankdaler. Først fra omkring 1840 var forskellen forsvundet. I praksis var Sønderlandets samlede skatebeløb nu blevet fordoblet.

I den haderslevske del blev skatterne i slutningen af 1600-tallet trods en »Aufgeld« på landgilden (»Alte Pflicht«) faktisk lavere end før og var nu under skatteniveauet for beboerne af Ribe amts del af Rømø. Det skete pga. fiskeafgiftens omregning til penge ud fra den dagældende lavere pris for fisk. I 1716 anfører regnskabet, at beboerne har søgt om en reducere af deres skatteansættelse. Men det blev afvist, fordi der hverken betales

Lodsejernes afgifter i	o. 1600			o. 1680			o. 1780
	Landgilde	Fisk	I alt	I	II	I alt	I alt
Riberhus len hhv. amt (Sønderland)	55	72	127	ca. 620	ca. 180	ca. 800	
Ribe kapitel hhv. Ribe amt (Nørland)	28		28	ca. 190	ca. 60	ca. 250	
I alt Ribe (kongerigsk)	83	72	155	810	240	1050	ca. 1260
Haderslev amt (slesvigsk)	57	167	224	88	102	190	ca. 350
I alt Nørland inkl. »kapitelstjenere«	85	167	252			ca. 440	
I alt Sønderland	55	72	127			ca. 800	
I alt Rømø	140	239	379			1240	1610

Tabel 21:

Afgifter fra bønder og husmænd på Rømø omkring 1600, 1680 og 1780. De 2 skattegrupper omkring 1680 er for lodsejere under Ribe (Schackenborg) hhv. Haderslev:

I: Landgilde og frihedspenge (Ribe) hhv. »Alte Pflicht« og »Aufgeld« (Haderslev)

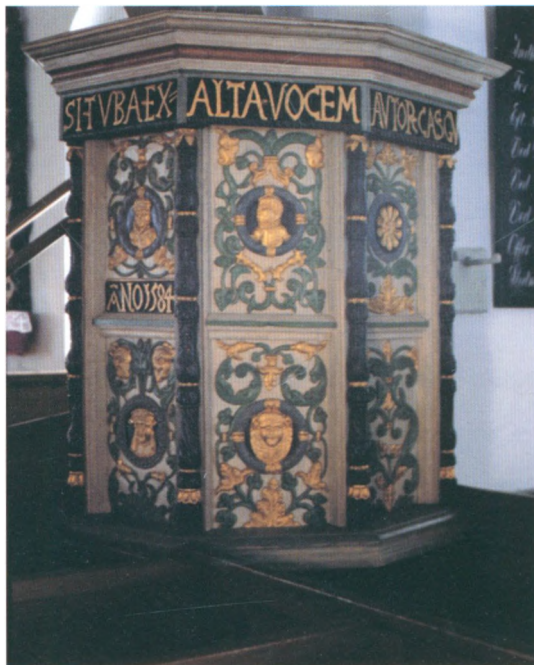
II: »Contribution« og »Magazinkorn« (Ribe) hhv. Fiskeafgift (Haderslev, nu i penge).

Skattetrykket var omkring 1600 lavere for den kongerigske del, men fra slutningen af 1600-tallet var det omvendt. Fordelingen mellem Sønderland og Ribe amts folk på Nørlandet (»kapitelstjenere«) er foretaget efter en beregning fra 1667. 1780-tallet for den haderslevske del indeholder også »kopskatten«, ca. 15 mk.lb.

Kilder: (7)(22)(25)(36)(44)(121)(130)

»Contribution«, som i den kongerigske del af Rømø, eller andre »extraordinaire« skatter. I 1700-tallet måtte Nørlandets håndværkere, kromænd og høkere dog af med en »kopskat«, hver af dem mellem 1/3 og 2 rd. pr. år. Møllerne betalte en ekstraafgift, der sidst i 1600-tallet beløb sig til 6 mk.lb. for Nørlandets mølle, mens mølleren på Sønderlandet betalte 12 mk.lb.

I 1744 blev den allerede før omtalte formuevurdering for Haderslev amt gennemført. Skattebeløbet pro anno skulle fremtidigt være 2 % af den samlede værdi af bygninger og jord, efter at det samlede gældsbeløb var trukket fra. Beregningen udviser 10.553 rd. 25 sk. bruttoværdi, hvorfra blev trukket i alt 5.264 rd. gæld til en nettoværdi på 5.289 rd. 25 sk. Derfor skulle den samlede skat hæves til 105 rd. 39 sk., mens der før betaltes 74 rd. 14 sk. Ansøgningen om at kunne fortsætte med det gamle skattebeløb blev åbenbart afvist. I 1766 betalte beboerne i Rømøs haders-

Billede 69:
Prædikestol i Rømø kirke,
et fornemt sydvestjysk bil-
ledskærerarbejde fra 1584.

levske del 105 rd. 31 sk. i skat, svarende til 317 mk.lb., stadigvæk meget mindre end beboerne i den kongerigske del. Og endnu omkring 1780 drejede det sig kun om ca. 330 mk.lb. for hele den haderslevske del af Rømø. Til alle disse beløb skal lægges den ovennævnte kopskat, der i alt androg ca. 15 mk.lb. For 1824 angives i alt 634 rigsbankdaler som skattebeløbet for Nørlandet,⁴⁴ hvilket nu er en stærk stigning og bringer beboerne dér på samme niveau som syd på øen. Afgifterne, der er vist i tabel 21, skal også ses i forhold til befolkningens størrelse. I den kongerigske del inklusive Nørlandets kapitelstjenere boede ca. 65 % af beboerne, der igennem 1700-tallet betalte ca. 78 % af skatten.

Kirken fik også sin del fra bønderne. Som kirketiende skulle alle lodsejere aflevere hver 15. trave korn og hvert 15. lam.⁸ Naturalierne blev omvurderet til penge, der blev betalt til kirken. Indtægten svingede såvel med årets høst som med priserne på korn- og lam. I 1725 fik kirken 104 mk.lb. fra Sønderlandet og 109 mk.lb. fra Nørlandet. I 1760 drejede det sig om hhv. 96 og 114 mk.lb. Nørlandets gode enge satte ikke spor i afgifterne, da der ikke blev betalt tiende af udbyttet af kvægavl og mælkeproduktion. Også i denne henseende havde Nørlandet en fordel.

Billede 70:

Alter i Rømø kirke, der sandsynligvis blev lavet på et værksted i Tønder i 1686 under genbrug af 2 figurer fra middelalderen og andre dele fra et tidligere alter.

Sammenfatning

Når man sammenfatter alle disse oplysninger og regnestykker til et helhedsbillede af økonomien på Rømø, kan man vel sige følgende:

I middelalderen var Rømø hovedsagelig et selvforsynende samfund, der afleverede det meste af overskuddet fra landbrug og fiskeri til herskabet, som bestod af kirken og statens lensmænd. I tiden op til reformationen ændrede situationen sig, idet jorden blev til fæsteejendomme, hvoraf de største kunne opnå en indtjening udover dagens behov. Fiskeriet, først efter sild ved Helgoland, senere efter vadehavsfisk, skaffede yderligere penge og sikrede økonomien også for mindre gårde. Efter »prisekspllosionen« i midten af 1500-tallets var der for en række familier råd til investeringer i skibsfarten med større fortjeneste, der altså ikke blot var afhængig af dygtighed, men også byggede på opsamlet kapital. Velstanden gav sig gerne udtryk i bedre

Billede 71:

*En af Rømø kirkens fine lysekroner. Den blev skænket af 12 skippere i året 1704.
(Foto Jens Johannsen)*

huse, indretning, klæder m.m. Endda kirken havde fordel af situationen og fik f.eks. en prægtig prædikestol i 1584 (billede 69). Men det var stadigvæk ingen selvfølge at have råd. Selv de rigeste på øen var stolte over, hvad de havde nået og var sig værdierne bevidst. Landfoged og kirkeværge Christen Krommes, fæstebonde på 1½ gård i Kromose, og som havde to sønner, der var skippere, skrev i den bibel, som han købte i 1640, at han havde betalt 10 rd. (30 mk. lb.) for den. Hvem ville gøre sådan noget i dag?

Også mindre gårde kunne klare sig i denne tid, og en del af disse bønder findes også som skippere og medejere af handels-

skibe. Men omkring midten af 1600-tallet blev situationen kritisk. Pga. arvedelinger kom der endnu flere mindre gårde, hvor familierne med tidens lave priser og med mangel på indtægter fra fiskeriet ikke mere tjente nok til deres daglige fornødenheder. En stor del af den opsparede formue gik tabt med de skibe, som i 1644 blev brændt af svenskerne. Nu var det ikke så meget kapitalen, der gav chancen for mere indtjening, men først og fremmest den enkeltes dygtighed.

Og der fandtes nok af dygtige folk på Rømø, der gik i gang med nye aktiviteter. Især Grønlandsfarten skabte et nyt opsving for Rømons økonomi. I 1600-tallets sidste årtier kom den første store vækstperiode. Mange nye huse blev bygget. I 1686 fik kirken en fornyet altertavle og i 1704 to store lysekroner, skænket dels af en enkeltmand og dels af en gruppe skippere (billede 71). Men den store afhængighed af Grønlandsfartens op- og nedgangsperioder og søfartens store dødsrisiko førte gang på gang til kritiske situationer for en del familier. I løbet af de to næste opsvingsperioder, omkring 1730 og 1770, voksede befolkningstallet betydeligt. I det mere befolkningsrige samfund var det svært at tjene nok til dagliglivets fornødenheder, når hval- og sælfangsten svigtede eller manden forliste til søs. Problemerne kulminerede omkring 1800, da Grønlandsfarten gik alvorligt tilbage og Danmark kom ud i en kritisk pengesituation. Men efter nogle dårlige årtier omkring statsbankerotten kom der igen forholdsvis gode år for Rømø.

Inkorporationen under Preussen efter 1864 betød sammen med de helt ændrede vilkår og nye former for søfarten at en epoke gik til ende. Efterhånden blev øen reduceret til et rent landbrugssamfund. Som udtryk for denne ændring vil vi citere et tysk vidne fra 1908, E. Moritz, i hans bog »Röm«:² »Øens dansksprogede og dansksindede befolkning havde svært ved at værne sig til de nye forhold (efter 1864). Mange sømænd, der gennem hele deres liv havde sejlet på danske skibe, flyttede til deres hjemland og opterede for Danmark. Pga. disse familiers fraflytning og pga. udvandring til oversøiske lande blev befolkningen reduceret i antal og velstand«. Først med dæmningen fik Rømø nyt liv, idet den turisme, der så småt var begyndt i 1898, for alvor blomstrede op. Nu, i vor tid, kan Rømø ved hjælp af denne erhvervsgren byde på indtægter, der ikke mere hører til de ringeste i landet.

Kapitel 8: Bebyggelse, bygninger og boligindretning

Fordeling af landbrugsjord og udvikling af ejendomme

Uanset opdelingen mellem forskellige herrer var jorden på Rømø delt i 7 områder hver med sit fællesareal og særskilte »grandevilkår«, dvs. regler for regulering af de små samfunds fællesanliggender, udnyttelse af fællesarealet og fælles arbejdsindsats på ager- og engjord. Af nedenstående liste over disse 7 områder fremgår, at de nordlige landsbyer efter den senere gyldige definition bestod af enten 1 eller 2 helgårde, i alt 8 helgårde. Området ved kirken omfattede også 2 helgårde, og gårdene længere sydpå dannede i alt 12 helgårde. Som beskrevet i kapitel 10 svarede den ældgamle jordenhed »otting« til en kvartgård, dvs. 8 ottinger udgjorde 2 helgårde. Rømøs jorder var åbenbart før reformationen inddelt efter et mønster, der baserede sig på en 8-ottinger enhed.

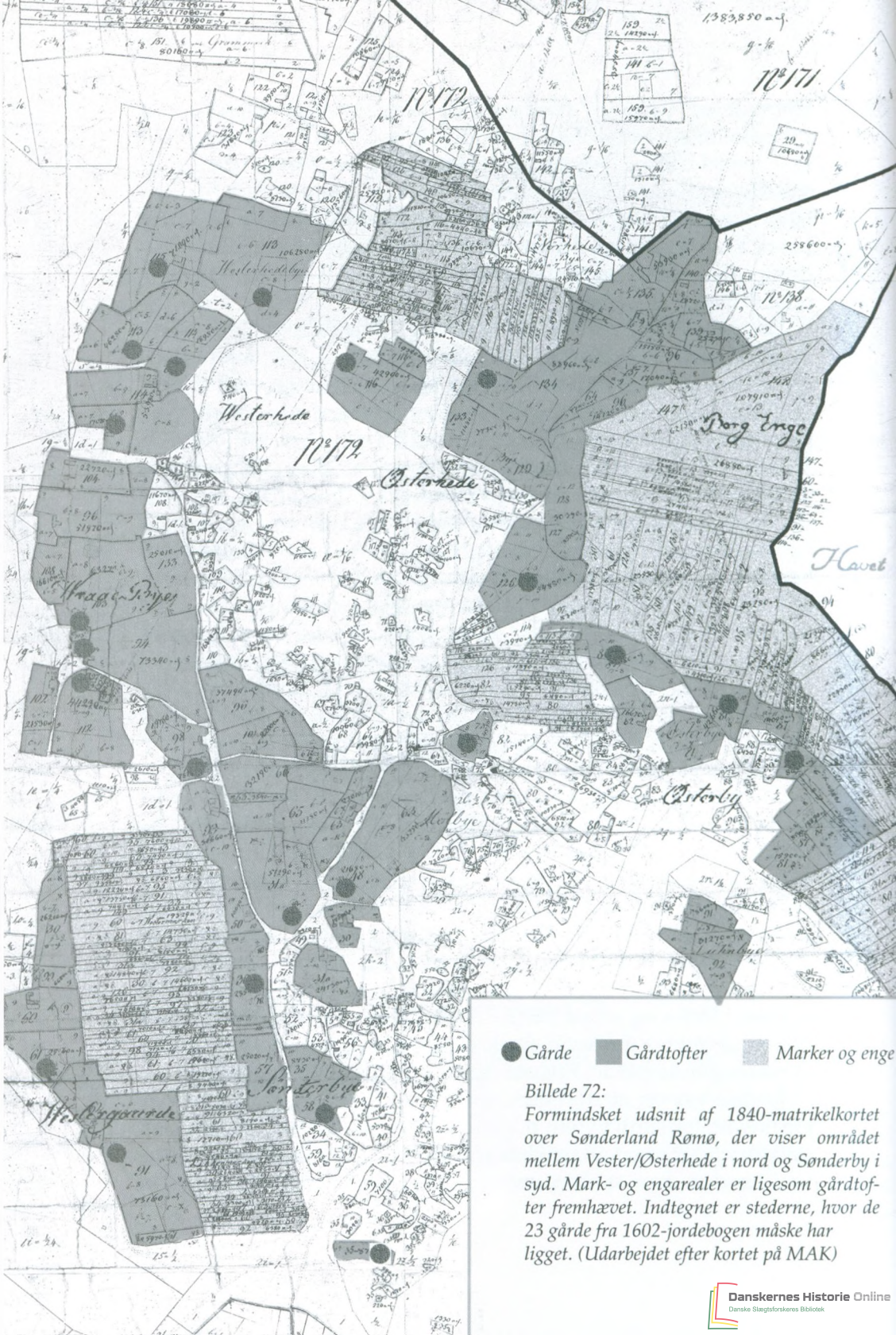
1. Juvre 2 helgårde, deraf én til Ribe Kapitlet, én under Slesvig.
2. Toftum 2 helgårde, deraf $\frac{1}{4}$ gård til Ribe Kapitlet, $1\frac{3}{4}$ gård under Slesvig
3. Bolilmark 1 helgård under Slesvig.
4. Tvismark 2 helgårde, deraf $\frac{3}{4}$ gård til Ribe Kapitlet hvh. Bispestolen, $1\frac{1}{4}$ gård under Slesvig.
5. Kongsmark 1 helgård under Slesvig.
6. Holm,
 Tagholm og
 Kromose 2 helgårde, heraf $\frac{1}{4}$ gård til Ribe Kapitlet og en $1\frac{3}{4}$ gård ejet af Bispestolen.
7. Sønderho
 og Hede 12 helgårde, under Ribe Bispestols forvaltning, spredt over hele området.

Hvornår og hvordan gårdene blev delt i mindre enheder før reformationen, vides ikke. Fra tiden lige efter reformationen har vi i jordebøgerne bevaret en registrering af ejendomme i de enkelte områder. Skellet mellem »Nørland Rømø« og »Sønderland Rømø« lå inden for område 6, idet kapitelsgården blev regnet til Kongsmark og dermed til Nørland Rømø. Ellers har områderne med deres særskilte fællesarealer holdt sig helt frem til udskiftningen i 1800-tallet.

Det er en del af Rømøs særpræg, at ejendommene ligger meget spredt. En større landsby fandtes ikke. Forskellen til Fanø er værd at lægge mærke til. Der har beboelsesstrukturen udviklet sig fra 2 fiskerbyer, Nordby og Sønderho, der senere blev til øens berømte »skipperbyer«. Derimod var bebyggelsen på Rømø de fornævnte gårde, der efterhånden blev delt i flere. Bebyggelsesstrukturen på nordøen og syd for kirken var (og er) dog forskellig. Nordpå havde gårdene hhv. gårdgrupperne marker som lå relativt tæt ved bygningerne og enge af god kvalitet og dannede kompakte enheder. Det gælder for Juvre (1290: Øri; 1516: Yry; 1524: Orrye; 1643: Juere), Toftum (o.1350: Toftenmark, fra 1500-tallet Toutum eller Toftum), Bolilmark (1516: Lillemarck), Tvismark (også »Tvemark« med 2 beboelsesgrupper, Nør- og Sønder-Tvismark) og Kongsmark (1516: Konsmarck). Ligeså var Tagholm/Kromose ét samfund (o.1350 sandsynligvis: Hyelm; 1562: Römme; 1618/1620: Tagholm og Krommoes). I 1516 nævnes et sted »Kerbylmarck«, der formodentlig også lå på Nørlandet.

Syd for kirkeområdet (i område 7) findes i 1500-tallets jordebøger kun to stedbetegnelser: Hieby hhv. Hiebo (1516: Hee) og Sønderhede hhv. Sønderhoffuit (1516: Syndhoo). Områdets 12 helgårde var i den ældste kendte jordebog fra 1562 delt i 22 enkelte gårde med større eller mindre hustofter. Men med undtagelse af en helgård, der lå i Østerhede og havde hele sin mark omkring sig, havde alle bønder uagtet deres bopæl andel i Sønderlandets gamle fællesmarker mellem Sønderby og Vestergård, »Lycke Mark« og »Nye Mark« (1683) hhv. »Westermark« (1840). Andre og senere dyrkede markområder ejedes først og fremmest af nærliggende gårde. Engene og al øvrig jord var »fælleds«.

Jorden var og er dårligere end på nordøen, og de forskellige jordkvaliteter skulle være nogenlunde jævnt fordelt mellem Sønderlandets gårde. I matriklen af 1683 er jordfordelingen beskrevet, og man kan se den endnu på matrikelkortet fra 1840. For

- Gårde
- Gårdtofter
- Marker og enge

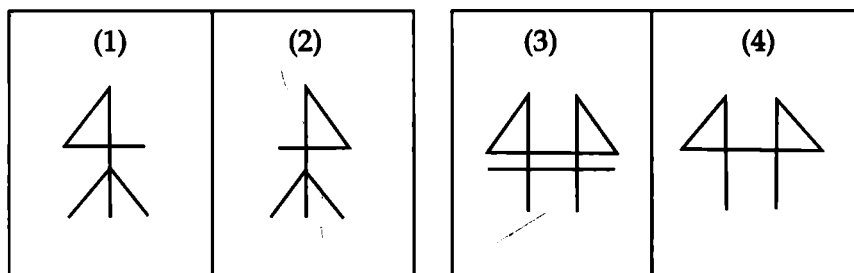
Billede 72:

Formindsket udsnit af 1840-matrikeltkortet over Sønderland Rømhø, der viser området mellem Vester/Østerhede i nord og Sønderby i syd. Mark- og engarealer er ligesom gårdtofter fremhævet. Indtegnet er stederne, hvor de 23 gårde fra 1602-jordebogen måske har ligget. (Udarbejdet efter kortet på MAK)

tiden omkring 1600, da antallet af enkelte gårde i område 7 var vokset til 23, kan man skønne ved hjælp af jordebøger, lister over kirkens køer og matriklen fra 1683, hvor disse gårde kan have ligget. Dette skøn er vist på billede 72, der er tegnet efter 1840-kortet. Ud fra gårdenes størrelse omkring 1600 kan man forestille sig, hvordan større ejendomsenheder kan have været placeret i middelalderen, måske én både i Vesterhede, Østerhede og Østerby og tre i området Vråby/Sønderby/Vestergård.

Ved nogle af gårdene, såvel på Nørlandet som på Sønderlandet, blev der op igennem tiderne også bygget »jordløse« huse (kun med »kaalhave«), eller med kun lidt jord som hustoft. I jordebøgerne kaldes disse ejendomme for gadehuse, kåd og forbedelser, ejerne betegnes som gadehusmænd, kådnere eller simpelthen husmænd (se kap. 10). Det var håndværkere, fiskere og søfolk, der fik en byggegrund af gårdmændene, enten på fællesjord, eller fra en gårds jorder, når de var i familie med ejeren. På Nørlandet var det især Kongsmark, som lå ved »Nordhavnen«, der efterhånden fik en bebyggelse af huse for sømænd og kroer, først syd for de »Haderslevske« gårde (nu art. 2, 11 og 34), senere mod nord og vest. Også i Nør- og Sønder-Tvismark blev en del husmandssteder bygget, mens det i de 3 nordligste bondebyer kun drejede sig om enkelte huse.

På Sønderlandet dannedes efterhånden enkelte småbyer med opførelse af flere huse såvel ved gårdene som ved »Sydhavnen« og ved kirken. I tidens løb fik bebyggelserne deres navne (år for første benævnelse i parentes): Sønderhede (1562) eller Sønderhoffuit (1593) blev til Sønderby (1712), Westergaarde (1643), Mølby (1741) og Wraa (1683), der i alt omfattede 6 helgårde, og Østerby (1620), Duhn (1683) og Østerhede (1741), på i alt 3^{1/2} helgårde. Hiede (1562) blev til Vesterhede med i alt 2^{1/2} helgårde. Senere dukkede også navnet Nørhede op (1766). Havneby opstod som fiskerleje. Det første, dokumenterede navn var Haf-fuermod i 1516.²⁹ Med den tiltagende skibsfart dannedes der ved »Sydhavnen« en bebyggelse af søfolk, først kaldt for Havn (1713), senere ændret til Havn(e)by. Ved kirken udviklede sig Kirkeby med en række husmandssteder (1716). Den ofte omtalte Fruerdal i området nordvest for kirken var efter al sandsynlighed kun en større ager, der dyrkedes i ca. 80 år mellem 1580 og 1660 sammen med storgården i Tagholm hhv. Kromose, inden sandflugten ødelagde ageren.

Billede 73:

Bomærker fra Bolilmark i vest (1) og øst (2) og fra Toftum for en oprindelig gård (3) og en gård, der blev delt derfra (4).

Søfarten medførte at der efterhånden boede forholdsvis flere »husmænd« på Rømø end i fastlandets landsbyer. Ifølge Danckwerth³ rangerede disse »Hausleute« over bønderne, der dengang åbenbart blev regnet for at være den laveste samfundsgruppe. Men det gjaldt bestemt ikke på Rømø, hvor de fleste af bønderne samtidigt sejlede, oftest som skipper eller i det mindste som styrmænd. Og som gårdmænd havde de jo stemmeret ved beslutninger vedrørende landsbysamfundets vilkår.

Gårdene havde hver deres bomærke til identifikation af ejendele, kreaturer og den på gården bosatte familie. Ved deling af gårdene fik den nye gård ofte et bomærke afledt af det oprindelige eller bomærkerne markerede ved deres udformning, hvordan gårdene lå i forhold til hinanden (billede 73). Bomærker blev især benyttet som underskrift på dokumenter, og en sådan påtegning var lige så forpligtende som underskrift med navn. Desværre kendes i dag kun et lille antal af de gamle bomærker i forbindelse med bestemte ejendomme. Når det er tilfældet, er bomærket anført i beskrivelsen af de enkelte ejendomme i bind II-V.

Bygningerne indtil omkring 1600

Hvordan så øens bebyggelse ud i hine tider? Kun kirkens ældste dele, dvs. det vestlige langskib og tårnet, er bevaret fra denne tid. Kirken bestod oprindeligt vist nok kun af et lavt langhus, inden den vestlige del og tårnet blev bygget til, sandsynligvis omkring 1500. Den nuværende form fik kirken først i 1600- og 1700-tallet i forbindelse med den store befolkningstilvækst.¹³¹ Kirken lå som

*Facies Rimæ insulæ vbi illi fueris ex opposito
Aldus verthoont hem Rim, alst droers van v. is.*

Rim

Billede 74:

Forstørret udsnit af Waghenaers søkort fra 1585 (se omslag). Den latinske linie øverst lyder i dansk oversættelse: »Rømøs udseende som den ses fra siden«.

øens midtpunkt før reformationen omgivet af Ribe Bispestols ejendom (se kapitel 2).

En særlig præstegård fandtes formodentlig ikke i den katolske tid, idet bispens delgård ved Tagholm ikke lå langt væk fra kirken. Først i forbindelse med reformationen, ved ophævelsen af Brink gård og fordelingen af dens jorder i Ballum og på Rømø fik kirken hhv. præsten tildelt et eget område. Den præstegård, der blev bygget i 1605, var sandsynligvis øens første egentlige præstebolig.²⁷ Da gik den meget gamle, sandsynligvis fra Brink-Tagholm-gården stammende præst »Herr« Jesper Gundersen af, skrøbelig og blind. Denne præstegård brændte ned den 19.12. 1831 og blev erstattet af den nuværende.

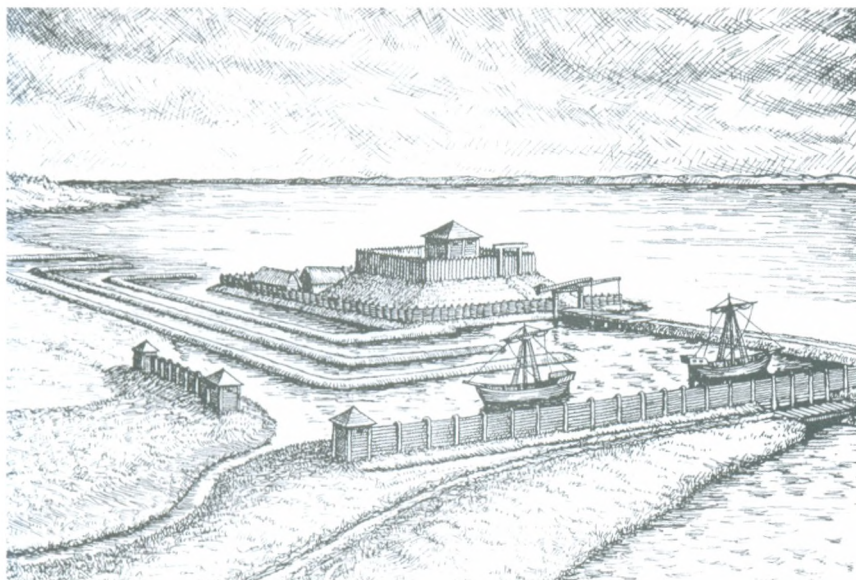
Bygningerne til den *ejendom, der lå under Brink hovedgård*, må have været et større kompleks til drift af landbruget, først og fremmest engjord med kvægavl og mejeri. Ved Tagholm må der have stået stald- og ladebygninger som beboelse for såvel forvalteren som et større antal tjenestefolk. På Waghenaers søkort fra 1585 (billede 74), der viser Rømøs profil set fra havet, ses dog kun kirken på Sønderlandet, måske fordi klitrækken vest for Tagholm-området lå i vejen. Men på Johannes Mejers konceptkort af 1643 (billede 2) ses en større bebyggelse nordøst for kirken, der i Danckwerths beskrivelse³ betegnes som »Meierhoff«, dvs. en bryde- eller ladegård, en del af en hovedgård. I et skifteforlig af 1649,²⁸ da gårdmandens ældste søn fik sin andel af arven i arveforskud, kaldes gården for »Tagholmhusz«, hvilket er en betegnelse som ellers kun er anvendt for herregårde og borge.

Derfor kan man forstille sig, at bygningerne mere lignede et mindre senmiddelalderligt herregårdsanlæg end en af de sædvanlige bondegårde. Bebyggelsen lå måske lige nord for de to nuværende Tagholm-gårde, hvor der endnu findes enkelte store syldsten.^b Nedbrydningen må være sket få år efter skifteforliget, da arvingen af selve jordtilliggendet i 1657 fik fæste på gården. Senere havde han sit hus længere sydpå. Bygningerne, der kaldtes »Tagholmhusz«, har muligvis været alt for gamle og store, da ikke bare ejendommen, men også driften af hele områdets landbrug senest i 1600-tallets begyndelse var blevet delt (se bind IV, Tagholm, Kromose, Kirkeby).

Det vides ikke, om der har været endnu en større gårdbebyggelse på Rømø. På Waghenaers før omtalte kort fra 1585 ses profilen af en anden stor *bebyggelse nord på øen*, en gang med og en gang uden mølle ved siden af (billede 74). Det kan ikke afgøres, hvor denne bebyggelse lå. Nordlandets mølle stod i Tvismark, men de større og mere velhavende gårde fandtes jo længere nordpå. I Juvre, hvor Ribe-kannikkerne havde en lige så stor og endnu mere velhavende ejendom end »hyelm« (se kap. 2), kan der have ligget et stort avlsgårdsanlæg. Men det var sandsynligvis allerede borte i 1500-tallet, da ejendommen var delt i to gårde. I 1500-tallet var der stadigvæk en stor gård i Toftum, hvor nu Nationalmuseets Kommandørgård står. De oprindelige, endnu udelte gårde i nordøens lavtliggende marskområder lå i øvrigt sandsynligvis på forhøjninger (varfer) af den type som kendes fra Kommandørgården, fra art. 18 (Juvre) i Nørtvismark og fra art. 11 (Kongsmark) i Kongsmark. I Juvre findes flere sådanne forhøjninger, hvoraf én endnu kaldes for »æ bygsted«.^d En kort beskrivelse af Rømø fra 1588 i »Theatrum Urbium« nævner »aggeres« på øen, hvilket latinske ord vist nok står for varfer.

Syd for kirken findes ingen bygninger på Waghenaer-kortet, heller ikke en *mølle*. På Mejers 1643-konceptkort (billede 2) ses derimod én Sønderlandsmølle, og på samme kort i Danckwerths atlas (1652) findes endda to møller. I arkivalierne findes også henvisninger til, at der må have været en mølle i Østerhede, måske inden Mølby-møllen blev bygget.

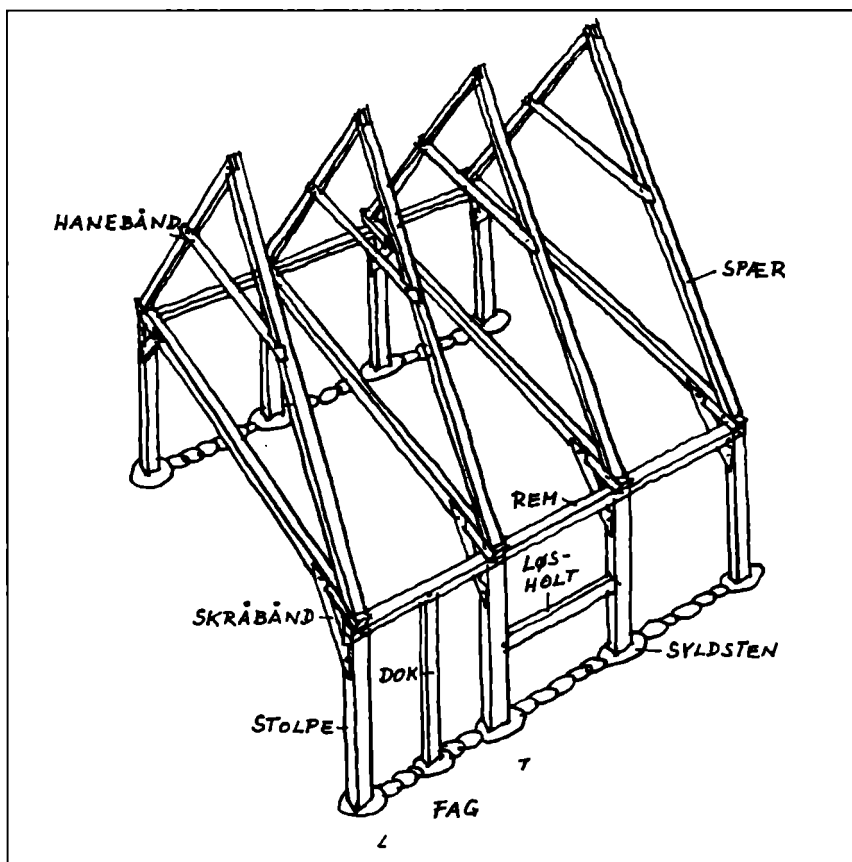
I en formodentlig kort periode fandtes en »borg« på Rømø, hvoraf Borrebjergets rester endnu rejser sig på borgengen nordøst for Mølby. Af de mange teorier om borgens oprindelse synes den mest sandsynlige at være den, der opfatter borgen som et

Billede 75:
Rekonstruktion af borganlægget på Rømø. (A. Damann, Flensburg 1973)

anlæg bygget af Limbekkerne i anden halvdel af 1300-tallet, da de herskede over store dele af Sønderjylland (se kap. 2). Om de har brugt borgen som udgangspunkt for deres kaperier eller til at beskytte området mod sørøvere, vides ikke. Borrebjergets bebyggelse var efter udgravninger at dømme kun af ringe omfang og med simple, lerklinede vægge. Mange kampesten, fundet spredt over området, kan være fundamentrester. Et rekonstruktionsforsøg, der blev lavet af A. Damann efter udførlige opmålinger af området i 1973, giver et indtryk af, hvordan borgen måske var anlagt (billede 75). I hvert fald var borgen ikke et langvarigt, eller for øens historie betydningsfuldt anlæg, da der ikke findes nogen som helst skriftlig dokumentation om dets eksistens.

De ældste, bevarede, *private bygninger* på Rømø kan for enkelte deles vedkommende føres tilbage til 1600-tallets begyndelse, for et hus sågar til anden halvdel af 1500-tallet (se bind IV, lb.nr. 123). For at få et indtryk af, hvordan selve befolkningen på Rømø formodentlig boede før 1600-tallet, må man generelt støtte sig til litteraturens beskrivelser af landbefolkningens huse i Danmark, især i Sønderjylland og Nordfrisland.¹³²⁻³⁵ Men man må ikke

Billede 76:

Bindingsværkskonstruktion på syldstensfundament. Fra Rømø kendes kun enkelte eksempler på anvendelsen af dokker og løsholter. (Tegning Steffen M. Søndergaard)

glemme, at enkeltheder i byggeskik og beboelseskultur var meget afhængig af økonomiske forhold, forbindelser til omverden, smag og indstilling. Derfor skal man tage højde for Rømøs særlige situation, dvs. en ø med for det meste ufrugtbar jord, uden skov, og med en befolkning, der først og fremmest måtte og kunne leve af fiskeri og søfart. Gudfrygtig og konservativ, men samtidig meget åben mod verden, ikke rige, men heller ikke fattige, et samfund med forholdsvis ringe standsforskelle, det var Rømøs særlige karakter.

Bygningerne på Rømø, såvel gårde som kåd eller »gadehuse«, var efter al sandsynlighed bygget efter de samme grundprincip-

Billede 77:

Bjælke med udskæring for et påbladet skråbånd (art. 117 Kirkeby). Bjælkens egetræ er dendrokronologisk vurderet til at være fra 1560erne.

per, som husene langs hele den jyske vestkyst, og dermed også beslægtet med de nordfrisiske huse. Denne byggemåde var udgangspunkt for husenes udseende indtil midt i 1800-tallet, således som vi kender det fra mange gamle Rømø-huse. Måske udviklet fra vikingetidens langhuse byggedes lange og smalle bindingsværkshuse, vendt med længdeaksen øst-vest, for at byde den stadige vestenvind den mindst mulige angrebsflade og for at udnytte solens varme fra syd mest muligt.

Træmangel på øen førte til den sparsomst mulige konstruktion. Stolperne, der stod på syldsten, blev afstivet i forhold til remmen med skråbånd, indfældet fra siden i stolper og bjælke. Om konstruktionen blev forbundet med løsholter og dokker, vides ikke. Tagkonstruktionen bestod blot af spær, forbundet med hanebånd og lægter (billede 76 og 77). Materialet til bindingsværk- og tagkonstruktionen blev for det meste indført udefra, men kunne også være drivtømmer fra stranden. Senere toldregnskaber og dendrokronologiske undersøgelser viser, at det indførte tømmer først og fremmest kom fra Norge, som dengang var en del af helstaten Danmark. Træet derfra er pga. langsom vækst særligt stabilt og holdbart. Derfor kunne man nøjes med at bruge det billigere fyrretræ. Kun enkelte velhavende folk benyttede eg

Billede 78:

Lade med bindingsværk og lyngklædte vægge. (Hans Dall i R. Mejborg: Nordiske Bøndergårde, 1892)

som byggemateriale. Også egetræet indførtes for det meste fra Norge. Det var i lange perioder forbudt at benytte dansk egetræ til private boliger.

Husenes fag var i hine tider udfyldt med fletværk og klinet med klæg fra øens østkyst. Man har vist nok også hentet materiale fra Borrebjerget, der er lavet af klæg, og måske også af ler fra fastlandet. Til husenes stald- og ladedel har man formodentlig også benyttet øens lyng til ydervæggens beklædning, som Mejborg beskriver det for Mellemslesvigs hedeområder (billede 78). Om der allerede fandtes mursten som byggemateriale på Rømø i 1500-tallet, vides ikke, men sandsynligvis indførtes mursten tidligere til Rømø end til fastlandets bondegårde, pga. øens relativt større velstand og mange handelsforbindelser.

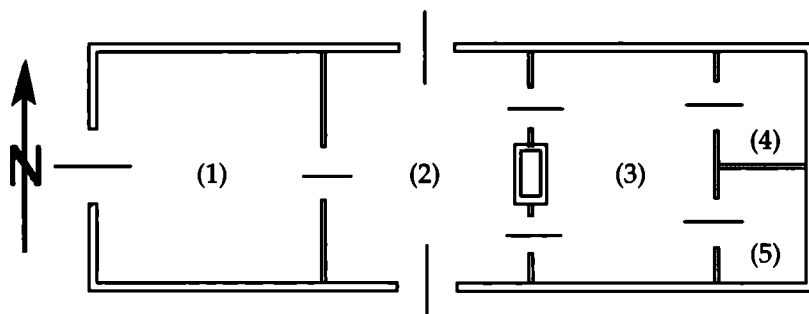
Tagene, lave og halvvalmede som vi kender dem, var vistnok tækket med rør og måske også med lyng. Ældre rømøser fortæller, at der ikke var meget rør på Rømø i begyndelsen af vort århundrede. Næsten alt blev dengang indført fra fastlandet, først og fremmest fra Højer-området. Men der må dog før i tiden have været steder med rørbevoksning. I det førnævnte skifteforlig fra 1649²⁸ fik sønnen fra Tagholm-gården, Peder Jespersen Tagholm, en del jord med »Ager Och enge och Huszetag och Huiszsom

Der Paa Groer«, oven i købet også »Tag till szit Husz at tæge det med«. Formodentlig stammer jo også navnet Tagholm fra tagrøret, der voksede dér.

Husenes bredde var normalt 6.00-6.50 meter i 3 fag, som man endnu finder det i øens ældste huse. Det nedenfor beskrevne hus med bjælker fra 1560'erne er i dag på ydersiden 6.70 m bredt med 2 helstensvægge. Med det oprindelige halvstensmurværk havde bredden været ca. 6.40 meter. Den gamle gårdbygning af art. 2 Juvre er i dag 6.30 m bred svarende til oprindelig omkring 6 meter. Stuelængens vestlige del af dette hus stammer efter en dendrokronologisk vurdering at dømme fra omkring 1600. Gården var sandsynligvis allerede dengang en af Rømøs største. Stuehusets mål og spor af den gamle grundplan viser i øvrigt, at R.Mejborg har benyttet denne gård som forbillede for den i bogen »Nordiske Bøndergaarde«¹³² beskrevne Rømø-gård.

Husenes normale fagbredde var sandsynligvis 1.70-1.75 meter i beboelsen og omkring 2.00 meter i stald/ladedelen af huset ligesom i senere tider. Afhængig af behov og velstand var husenes længde antagelig fra ca. 6 til over 16 fag. De helt små huse opstod formodentlig først senere, eftersom familierne i tiden før 1600 endnu boede samlet i 3-4 generationer, gamle og unge, gifte og ugifte. Tyendet boede også under samme tag, og dem var der ikke så få af på gårdene. Desuden havde husbonden oftest et mindre skib, der om sommeren blev brugt til fiskeri fra fiskelejet eller sejlede på handelsfart, og hvis lille besætning sandsynligvis også fik husly hos skipperen. Der findes i hvert fald ikke dokumenterede vidnesbyrd om småhuse på Rømø før anden halvdel af 1600-tallet. I 1708, efter det første »byggeboom« sidst i 1600-tallet, fandtes på Nørlandet af Rømø kun 3 huse under 6 fag af i alt 92 bygninger. Alle 3 lå i »havnebyen« Kongsmark, hvor bebyggelsen først og fremmest blev udvidet i 1600-tallet. For øens sydlige del har vi ingen præcise oplysninger. Ganske vist blev der også ved sydhavnen bygget en del småhuse, men sandsynligvis heller ikke før søfartens store opsving. Og lejede huse, såkaldte inderstehuse, indførtes på Rømø i modsætning til fastlandet først omkring 1750.

Hvordan så der ud *inde i husene*? Her skal vi også holde os til beskrivelser i ovennævnte kilder og ganske enkelte vidnesbyrd om indretningen fra 1500-tallet, som f.eks. møbler og kister m.v. Et kendetegn for alle nordiske »langhuse« er, at de er delt tværs

Billede 79:

Formodet grundplan af huse før omkring 1600 (efter beskrivelsen i R. Mejborg: *Nordiske Bøndergårde*, 1892). (1) Stald (2) Framgulv/køkken (3) Pisel (4) og (5) Kløv/kammer.

over i modsætning til f.eks. den nordtyske saksergård. Et skille- rum adskilte lade/lo og stald fra beboelsen. Dennes grundplan var, som Mejborg skriver, i senmiddelalderen bestemt af to større rum, der fortrinsvis lå mod øst. Det ene var »frangulvet« eller »æ frangel«, en kombination af forstue og køkken, bagers og bryggers, tværs gennem huset og over 3-4 fag. Det andet var en stue, »æ pisel«, ligeså over nogle fag. Bag piselen eller nord for den fandtes et eller to kamre, »æ kløv« eller »æ bod« (billede 79).

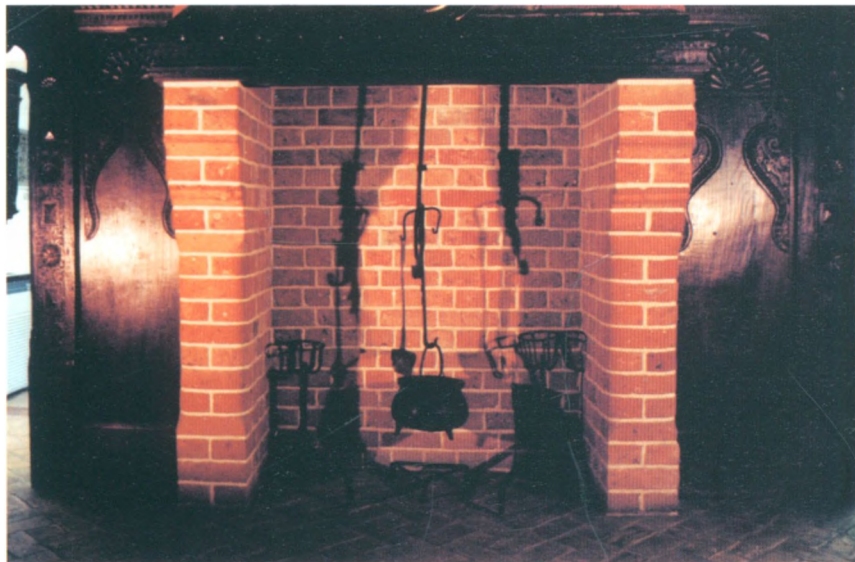
Gulvet i det store frangulv, der havde to døre, én mod syd og én mod nord, var af stampet ler (klæg) eller brolagt med en stenspikning. Loftet var åbent til taget. Som vinduer fandtes højst små luger. Rummets vigtigste sted var det åbne ildsted kombineret med bageovnen. Det vides ikke, hvorvidt man allerede havde skorsten i 1500-tallets Rømø-huse. I det store frangulv foregik dagliglivet. Et bord med fodplade, bænke og enkelte stole såvel som nogle hylder udgjorde møbleringen. Her sov også en stor del af husets beboere på bænkene. Somme tider fik også smådyr og ungdyr adgang. Avl af høns og gæs i stuehuset var helt sædvanlig på landet, og der er vist ingen grund til at tro, at det skulle have været anderledes på Rømø. Billede 80 viser desværre kun en »gåsebænk« fra Lolland, men man kan godt forestille sig noget lignende på Rømø.

Det andet større rum, piselen, kunne varmes op fra et åbent ildsted, der lå ryg mod ryg med køkkenets arne (billede 81). Ordet »pisel« skal stamme fra latin »pisalis«, et værelse, der kan opvarmes.¹³⁴ Piselen var den finere opholdsstue. Her fandtes

*Billede 80:
Bank med plads til rugende gas i køkkenet af en gård på Lolland, fotograferet i 1926.
(K. Uldall, Nationalmuseet)*

*Billede 81:
Vestvæg af en pisel med åbent ildsted, fra Genner sogn. (Städtisches Museum Flensburg)*

Billede 82:
Alkovevæg af egetræ med fladsnitudskæringer, fra Skærbækegnen omkring 1600. (Nationalmuseet)

Billede 83:
Dør i et vægfast skab af egetræ fra Rømø, et arbejde fra Bertil Snedkers billedskærer-værksted, 1563. (Nationalmuseet)

Billede 84:
En kiste fra Rømø med
fladsnitudskæringer fra
1643. (Städtisches Muse-
um Flensburg)

bedre gulv, måske også allerede loft og enkelte vinduer. I piselen samlede husbonden familien og tyendet til andagt eller ved festlige lejligheder. Ligeledes blev fornemme gæster modtaget dér. Der var også sengesteder i piselen, lavet som indbyggede alkovver (billede 82). Sandsynligvis sov husbonden og hans kone dér. I de velhavende familier havde man fine vægfaste skabe og møbler af egetræ med udskårne mønstre. Ved Sønderjyllands vestkyst var træskærerkunsten i anden halvdel af 1500-tallet på et meget højt niveau. Billedskærere som Bertil Snedker og Mads Moversøn, begge formodentlig fra egnen mellem Ribe og Skærbæk, leverede deres fine produkter til hele landsdelen. Heldigvis er nogle af deres værker bevaret (billeder 40, 83, 84).

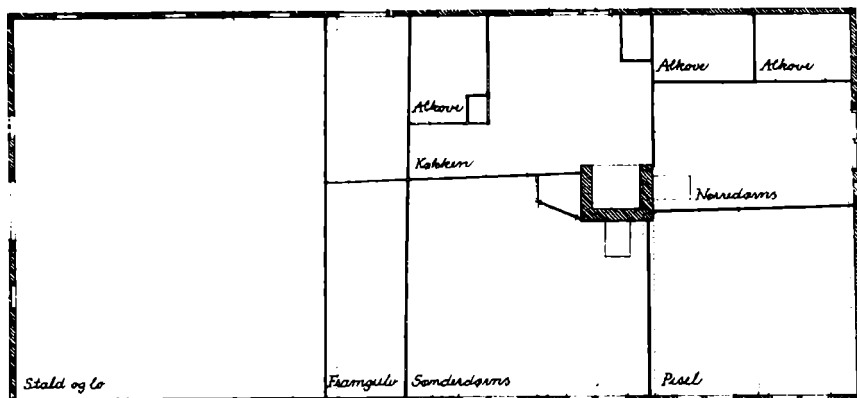
Kløven hhv. boden bag piselen blev sandsynligvis, ligesom kamre senere hen, brugt til opbevaring af forråd, øl, redskaber m.v. Dørene fra piselen til kamrene var på pisel-siden selvfølgelig lige så pyntede som piselen i øvrigt. På Rømø findes et par døre af denne type fra Kommandørgård-Museets forgængerård (billede 85). Dørene er efter de udskårne mønstre at dømme senest fra 1600-tallets første årtier.

Billede 86 viser en rekonstruktionstegning af et af Rømøs æld-

Billede 85:

To døre på Nationalmuseets Kommandørgård, der stammer fra den i 1740erne nedrevne forgængergård. Dørene med udskæringer blev lavet omkring 1600. I den venstre dør mangler de øverste gamle fyldinger. Maleriet er omkring 100 år yngre. På den venstre dør står »Mergred Peddes den 17. October«, på den højre »Christen Hanssen Karen Pedersdatter 1716«. Det drejer sig formodentligt om vielsen af de sidste to. Mergred, Karens mor, var enke efter Peder Nielsen, forgængeren til Christen Hansen på gården. (Foto Hanna Højland)

Billede 86:
 Rekonstruktion af grundplanen af et af Rømø's ældste huse, art. 117 Kirkeby. (Tegning Aksel Skov)

ste huse, der står på Sønderlandet i Vesterhede (art. 117 Kirkeby). Ejerrækken for den oprindelige halvgård kan følges helt tilbage til 1562. Den ældste del af det nuværende hus har en række ege-træsbjælker, hvoraf 2 med dendrokronologien blev tidsbestemt til at være fra 1560'erne. Det ses, at knægtene har været påbladet (se billede 77). Og når man ser på grundplanens rekonstruktion, kan man godt forestille sig, at den oprindeligt så ud som ovenfor beskrevet med framgulv, køkken og sønderdørns som ét rum, og pisel og nørredørns som den gamle pisel. Måske har der været endnu 2 kamre mod øst inden østvæggen blev fornyet i 1781, hvilket år murankrene henviser til.

At ingen af disse helt gamle huse er bevarede som helhed, hænger til dels sammen med, at 1600-tallet var en periode med store forandringer. Ganske vist hærgede 30-årskrigen og krigen 1657/58 ikke i samme omfang på Rømø som på fastlandet, hvor hele landsbyer blev ødelagt, og ganske vist førte 1634-stormfloden heller ikke til større ødelæggelser, men der var alligevel tre årsager, der førte til en gennemgående fornyelse af bygningerne:

1. Efter reformationstiden blev gårdene efterhånden opdelt i mindre enheder. Det gjaldt for såvel en del af kirkens ejendom ved overførslen til staten og udfæstning til bønder, som for gamle bondegårde, der blev delt mellem børn. Derved blev gårdbygningerne for store og urentable. Tabel 2 i kapitel 3

Billede 87:

Rømø's ældste kendte bilæggerplade fra 1624 blev fundet som fundament under en skorsten i Kromose. (Privateje)

viser udviklingen i gårdenes (og husenes) antal. I 1500- og 1600-tallet var det især Nørlandets gårde, der blev delt, i 1600-tallets anden halvdel fulgte Sønderlandets gårde efter.

2. Den generelt dårlige økonomiske situation i de hårde krigstider og for Rømø især efter handelsflådens ødelæggelse i 1644 har sikkert ført til manglende vedligeholdelse og forfald af huse, der i forvejen næppe var bygget så solidt som senere i tiden.
3. Med Rømøs nye opblomstring pga. hvalfangsten i anden halvdel af 1600-tallet blev det muligt at modernisere mange beboelser. Mursten indførtes i stigende omfang til udmuring af bindingsværk. De siden århundredets første årtier kendte bilæggerjernovne (billede 87) gjorde det muligt at indrette små, varme og hyggelige værelser med trægulv og loft.

Hvad der ikke blev fornyet i 1600-tallet, forfaldt senere i forbindelse med den næste økonomiske krise kort efter 1800. Af de nye eller fornyede 1600-talsbygninger findes ofte rester i de endnu eksisterende huse. Det har senere muliggjort at følge hvordan byggemåden har ændret sig gennem tiden.

Perioden efter 1600

Rømø-husenes særpræg, som det endnu kendes i mange bevarede eksempler, er beskrevet i en del af litteraturen, dog især af Mejborg¹³² og af Aksel Skov.¹³⁶⁺¹³⁷ Her skal forsøges at sætte husenes ydre og indre konstruktions- og stilelementer i forhold til tidsperioderne efter slutningen af 1500-tallet, dvs. så langt tilbage, man kan finde vidnesbyrd.

I det ydre lignede husene mere eller mindre de gamle huse fra før 1600 med synlige bindingsværksstolper på syldstensfundamenter. Fra 1720'erne og formodentligt også fra sent i 1600-tallet findes en del huse med dokker mellem stolperne (billede 76). Fra enkelte boringer i stolper kan sluttes, at man delvis også har brugt løsholte (billede 88). Taget forblev halvvalmet. Husenes bredde og lofthøjde var først og fremmest afhængig af tidens begrænsede konstruktionsviden. I 1600-tallet blev der endnu bygget lavt og smalt. Kun hvis en enkelt byggherre havde råd til dyre egetræsbjælker, kunne afviges fra denne byggemåde. Efter-

Billede 88:

Bindingsværk på nordsiden af et hus fra 1720 (art.124 Kirkeby), fotograferet i 1933 af K. Uldall. Fagenes udmuring er mønstret. I stolperne og murværket ses spor af oprindelige løsholte, der åbenbart blev taget ud, da nye, større vinduer blev sat ind. (Nationalmuseet)

hånden blev kendskabet til husenes konstruktion dog bedre, og flere beboere var i stand til at betale for en god bygmester eller at købe bedre konstruktionselementer. Fra 1700-tallets første store byggeboom (ca. 1720-40) findes sædvanligvis huse mellem 6.50 og 7.50 m i bredden og mellem 1.75 og 1.85 m i højden under bjælkerne, en stor forskel til hundrede år før i tiden. Enkelte huse fik op til 8 meters bredde. Fagbredden ændredes ikke. I dag ville man kalde det en »modulbygning«, fordi også vægfaste indretninger nogenlunde kunne standardiseres og flyttes fra hus til hus. Tømrerarbejdet blev efterhånden pænere. Senere i 1600-tallet blev bjælkerne finere høvlet og fik i stuerne ofte en profilering (billede 99). Skråbånd blev nu tappet ind i bjælkerne i modsætning til de ældre bladsamlinger.

Som tidligere nævnt vides det ikke, hvornår man begyndte med mursten til udmuring af bindingsværket. Der findes imidlertid mange vidnesbyrd i toldregnskaberne fra 1600-tallets begyndelse og fremover om en tiltagende transport af tyske og hollandske mursten på Rømø-skibe. Mon ikke Rømøets befolkning også har benyttet materialet til sig selv? Egentlig dokumentation

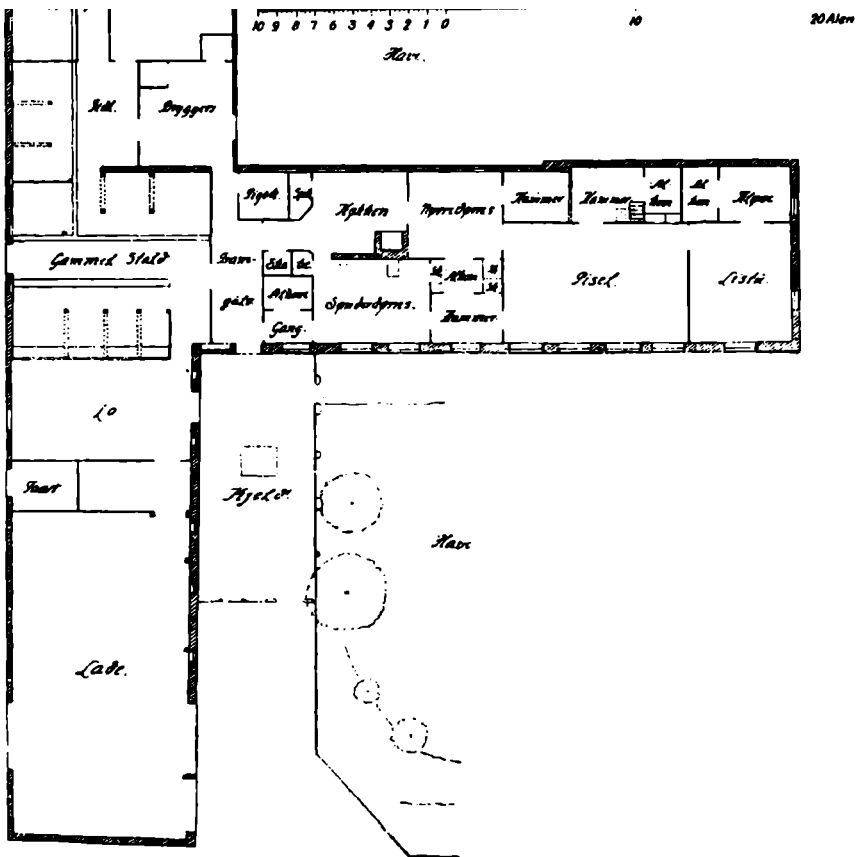
*Billede 89:
Genbrug af »munkesten« ved opførelsen af en grundmuret ydervæg ved Frilandsmuseets Rømøgård.*

af rømøser som modtagere findes dog først fra 1700-tallets første årtier. I begyndelsen blev der bygget med mursten af stort format, omkring 24x12x6 cm, og der var halvstensmurværk mellem stolperne. Senere kom mindre sten, 18-20x9-10x5-6 cm, i brug. Der kunne mures med helsten mellem og med halvsten udenfor bindingsværket. Når man kunne få fat i de helt store mursten fra ældre bygninger, de såkaldte munkesten, har man gerne genbrugt dette materiale (billede 89). De sidste klinede vægge ved stalld og lade forsvandt først i begyndelsen af 1900-tallet.

Et eksempel på en typisk gårdbygning er Frilandsmuseets Rømø-gård i Lyngby, der er en bygning fra Nørlandet præget af velstand (billede 46 og grundplan billede 90). Allerede i 1708 havde bygningen en størrelse på 15 fag stuehus og 7 fag lade, altså ikke meget mindre end i dag. Beboelsesafdelingen har ved siden af køkkenet en nørredørns, sønderdørns, lilledørns, pisel, to kamre og en ligstue! Det var et symbol på stor rigdom at have en ligstue i husets østende, oftest med en ekstradør, ligdøren. Der blev liget båret ud af huset, men også bruden ind efter vielsen. Ligstuen brugtes ellers til opbevaring af kister med hustruens skatte. Også mindre huse havde samme principper i deres grundplan. Billede 91 viser et kådnerhus i Vesterhede, bygget i første halvdel af 1700-tallet. Der er køkken, sønderdørns, pisel og to kamre i øst.^e I vest har der været en lille stalddel, adskilt af framgulvet.

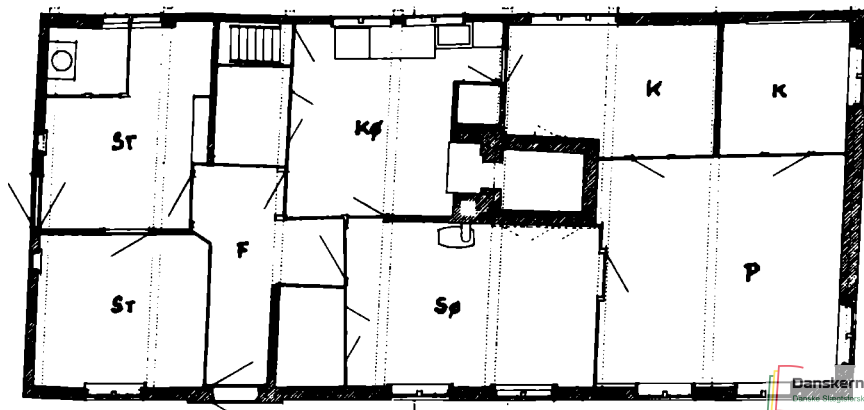
Den i løbet af 1600-tallet udviklede »nye« skik med flere mindre værelser krævede flere skillerum, dvs. paneler. Fra omkring midten af 1600-tallet findes for Rømøs vedkommende kun enkelte paneldele og døre af fyrretræ bevaret. Konstruktionen af panelerne var dengang for det meste enkel og bestod af lodrette planker, forbundet med not og fjer. Denne panelform blev formodentlig brugt indtil anden halvdel af 1600-tallet. Plankernes kanter fik profiler med renæssancestilens fremhævede linier. Små skabsdøre blev pyntet med lodret udskårne karnisprofiler (billede 92). Også mange døre blev lavet af planker, dvs. som revledøre, ligeså med en lodret profilering. Sådan en dør kunne med hjælp af dendrokronologien dateres til midten af 1600-tallet (billede 93).

Men også fyrretræspaneler i en rammekonstruktion med fyldinger blev lavet igennem hele 1600-tallet, ligesom de fornemme egetræspaneler i århundredets begyndelse. Rammens profiler ligner uændret renæssancetidens. Over alkovedørene eller langs

Billede 90:
 Grundplan af Frilandsmuseets Rømgård før nedtagningen i 1936. (H. Zangenberg, Nationalmuseet)

Billede 91:
 Grundplan af et kådnerhus fra første halvdel af 1700-tallet i Vesterhede på Rømo (art.126 Kirkeby). ST= oprindelig stald F=framgulv KØ=køkken SØ=sønderdørns K=kammer P=Pisel (Tegning Aksel Skov)

*Billede 92:
En skabsdør, oprindelig fra Vråby, formodentlig fra 1600-tallet, med lodret karnisprofilering (se også billede 99, nr. 3). Marmoreringen stammer fra anden halvdel af 1700-tallet.*

*Billede 93:
En revledør (udsnit) fra Kromose, dendrokronologisk dateret til 1640'erne. Den lodrette profilering er tegnet på billedet 99, nr. 4.*

hele væggen blev der gerne sat en æggestavsgesims. Æggestavsmønstret er et jonisk motiv fra det antikke Grækenland (billede 94), som blev moderne igen i renæssancetiden. I Sønderjylland og på de nordfrisiske øer findes motivet i en ændret form gennem hele 1600-tallet. På Rømø kendes mange eksempler. En alkovevæg af den slags, der fandtes på et loft i Kromose, blev med hjælp af dendrokronologien undersøgt. De sidste årringe af 3 vurderede fyldinger deraf stammer fra 1630'erne. Deraf kan sluttes, at alkoven næppe kan være yngre end fra 1650 (billede 94 og 95). En hele stue med æggestavsgesims langs væggene er bevaret i Tagholm (billede 96).

Døre, der sandsynligvis stammer fra sidst i 1600-tallet, er lavet i rammekonstruktion med 2 eller 4 fyldinger (billeder 97, 98). Også dér findes renæssancetidens profiler, der forblev en slags standard langt ind i 1700-tallet (billede 99). Da brugsperioden for de nævnte konstruktions- og stiltyper strakte sig frem til om-

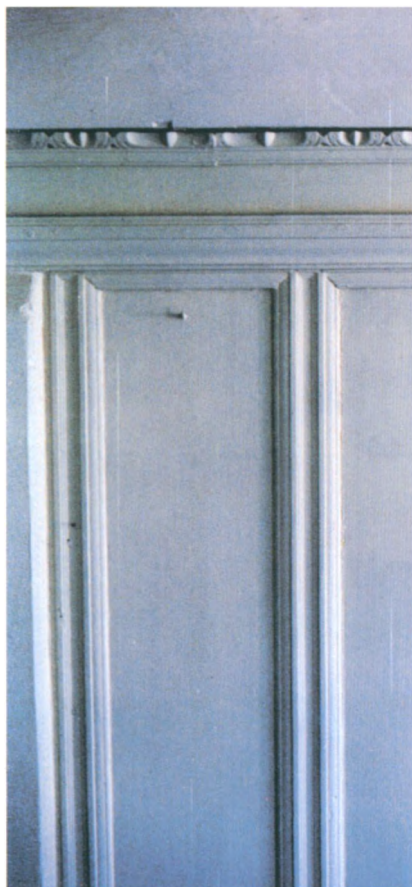
Billede 94:

Urestaureret alkovevæg med æggestavsesims over dørene. Fyldingerne er dendrokronologisk dateret til 1640'erne. Væggen er sandsynligvis gennemgået tre brugsfaser. Historien begynder i Kromoses storgård, hvor alkoven oplevede den økonomiske nedtur, delinger og salg af gårdens herligheder, indtil nedbrydning i 1730erne. Så blev den flyttet til den nyere nabogård, hvor væggen fik en fin blomstermaling omkring midten af 1700-tallet. Da også den gård blev nedrevet omkring 1870, kom alkoven til at tjene som skillevæg på loftet af den i 1872 nyoprettede gårdbygning.

Billede 95:

Detail fra alkovevæggen. Der ses rammens fladstafprofil med vulst (billede 99, nr. 5), der blev anvendt gennem halvanden hundrede år indtil midten af 1700-tallet. Under blomstermalingen findes kun et farvelag fra omkring 100 års brug. Det fortæller noget om den gamle gårds økonomi.

*Billede 96:
Udsnit af panelvæg i Tagholm, sandsynligvis fra 1600-tallet, med typisk rammeprofil (se billede 99, nr. 5) og med æggestavs-gesims ovenover, der løber hele stuen rundt.*

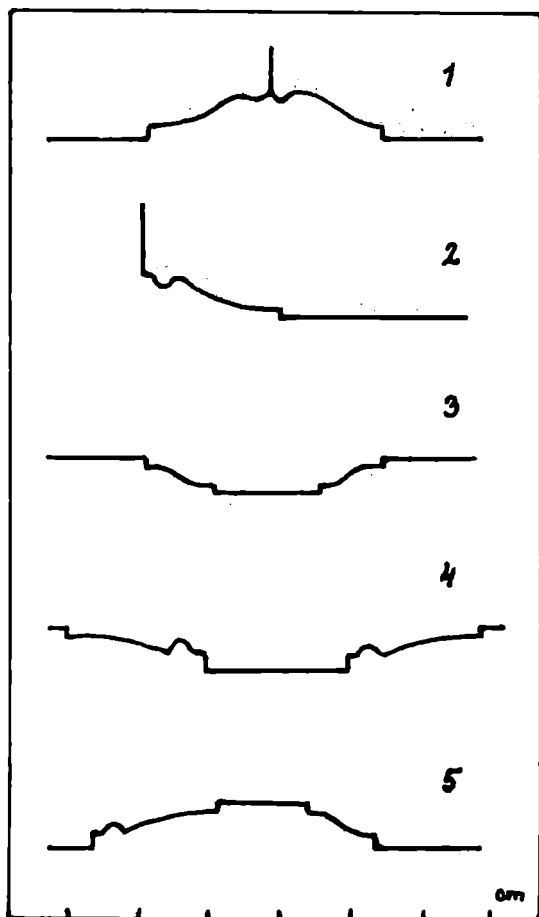
*Billede 97:
4-fyldingsdør i Juovre, der efter konstruktionen at dømmes er fra 1600-tallet. Det gælder også for dørgrebet (se billede 107).
(Foto Hanna Højland)*

kring 1750 og fra 1600-tallets sidste årtier faldt sammen med en stærk stigning i byggeaktiviteterne, findes mange paneler, alko-ver og døre af den slags bevaret på Rømø. Særlig smukke er nogle eksemplarer med udskårne mønstre og initialer (billede 100).

Mens egetræspaneler og -møbler oftest ikke var malet, måtte fyrretræet beskyttes mod fugt og insektangreb. Husenes arbejds-lokaler malede man rødbrune med jernoxyd som farvestof. I dørnset, piselen og ligstuen blev der malet med blå og grønne, senere også rosa »almuefarver«, dvs. med forholdsvis lidt af det dyre farvestof og meget af oliefern. Profilerne blev malet i en

Billede 98:
2-fyldingsdør med langhængsler, sandsynligvis fra 1600-tallet, i Frilandsmuseets
Rønmøgård. Blomstermaleriet er formodentlig fra første halvdel af 1700-tallet.

Billede 99:

Typiske profiler fra hele 1600-tallet indtil midten af 1700-tallet.

1) Skillevæg af planker fra Juovre

2) Bjælke fra Tagholm

3) Skabsdør fra Vråby (billede 92)

4) Revledør fra Kromose, dateret før 1650 (billede 93)

5) Hyppige rammeprofiler (billeder 94-98, 100)

kontrastfarve, gerne i cinnoberrødt. I velhavende hushold blev der malet i mønstre, således marmorering eller enkelte blomstermotiver (billede 98).

Omkring 1700 opstod en ny skik. Mindst én dør i huset, fortrinsvis mellem køkken og dørnset, skulle være en »køndør«. Her kommer nu barokstilen ind i billedet med svingende profiler og »hjørnebosses«. Der findes stadig mange af den slags døre på øen. Denne stil blev senere, indtil århundredets midte, i enkelte af de velhavende hushold også brugt på andre døre. Disse er formentlig de ældste, der blev lavet med én fylding. Stilen findes endda ved alkover og skabe (billeder 101-104) og ved kirkens pulpitur fra 1736.¹¹⁹

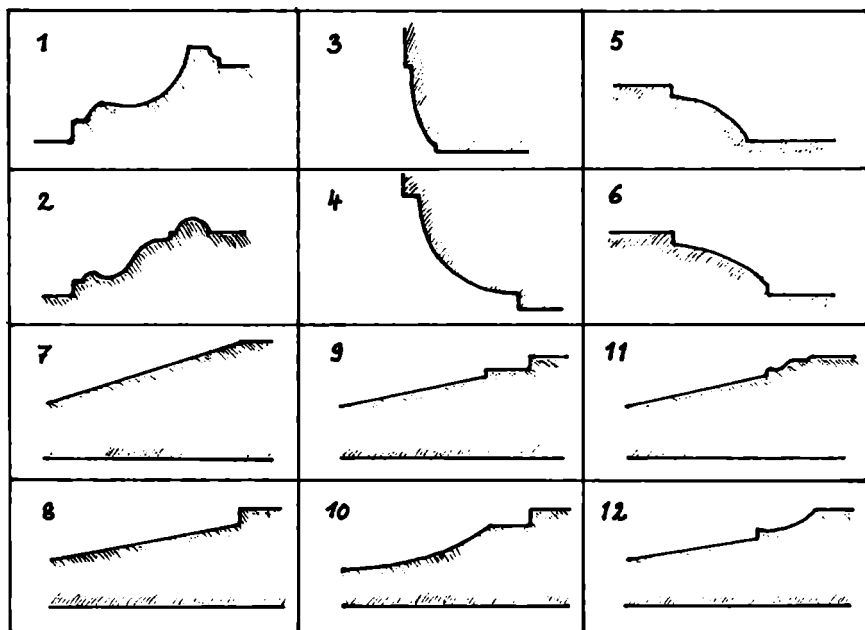

Billede 100:

Alkovevæg fra Tvismark med årstal 1746 og blomstermaleri. Rammeprofilen er endnu den samme, som i 1640'erne (se billeder 94/95).

Beslagene til døre og skabe fik efterhånden også mere pyntelige former. Mens dørhængslerne i 1600-tallet for det meste var i en enkel, udstrakt form, kun pyntet med lidt smedearbejde (billede 98), indførtes nu også på Rømø det typiske barokhængsel i mere og mere kunstfærdig formgivning (billede 105). Skabs- og alkovedøre i renæssance-stilen (dvs. på Rømø indtil omkring 1700-tallets midte) blev sædvanligvis hængslet med to øksener. Med barokstilen kom efterhånden små stifthængsler i brug (billede 106). Dørgreb med klinkefald, lavet af smedejern, gennemgik ligesom dørhængslerne en udvikling fra enkle former til finere smedekunst. Det skete allerede i 1600-tallet (billede 107). De fineste dørgreb blev lavet af messing. Mange smukke former har holdt sig gennem 1700-tallet (billede 108).

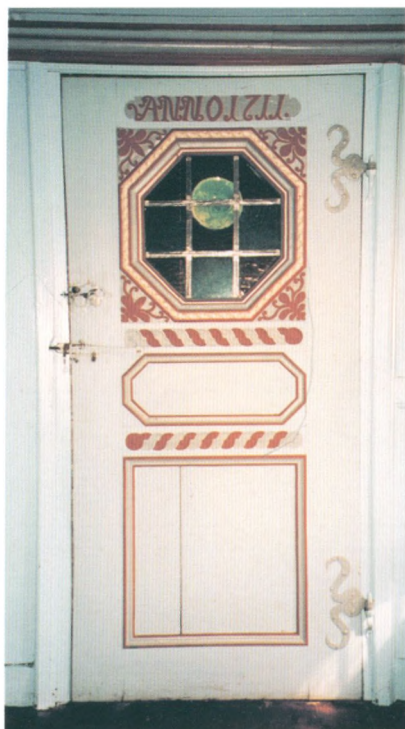
I 1720'erne begyndte man også at pynte på husenes facade. Bindingsværksudmuring blev delvist lavet i mønstre (se billede 88). Ikke bare som pynt, men også som beskyttelse mod vejrets angreb, blev murværket sat foran og mellem bindingsværket på vest-, syd- og østsiden. Denne kombination af stolper og samti-

Billede 101:

Udvalg af 1700-tallets profiler. 1) Fyldingsramme af en »køndør«, dateret 1711. 2) Fyldingsramme af et vægfast skab, fra 1730erne 3) Loftbjælke i en pisel, fra omkring 1720. 4) Loftbjælke i en pisel, fra 1730erne. 5) Fyldingsramme af en alkove, fra 1730erne. 6) Fyldingsramme af en dør, omkring midten af 1700-tallet. 7) Fyldingsprofil i enkelt form, indtil 1700-tallet. 8) -11) Fyldingsprofiler i 1700-tallet. Skråningen begynder at vende til forsiden. 12) Fyldingsprofil i 1700-tallets sidste årtier. Se også billederne 102-104, 115-116, 119 og 131.

dig murværk som tagbærende konstruktion på syldstensfundamenter som overgang til ren grundmur (billede 109) findes kun i Sønderjyllands vestlige egne og på Rømø fra 1700-tallets første årtier indtil 1770'erne. Disse helstøbte facader, for det meste af små mursten, blev gerne pyntet med rækker af mørkere sten og fine, smedede murankre som forbindelse til bindingsværket (billede 110). Murankrene benyttedes gerne til at vise bygherrens initialer og byggeriets årstal. Men det drejede sig ofte kun om ændringer eller forbedringer. Derfor kan man af murankrenes årstal ikke altid slutte sig til bygningens alder (billede 111). En særlig pynt var at forsyne gavlene med nicher som de kendes fra renæssancetidens kirker. Denne skik fandtes allerede i 1500- og

Billede 102:
*»Køndør« fra 1711 med barokke profiler.
 Vinduet i den øvre del er sat ind senere.*

Billede 103:
Dør fra 1730erne med én fylding, barokke profiler og hjørnebosses. Døren, oprindeligt fra en dagligstue (dørnset), er restaureret med farverne, der fandtes som ældste af 14 farvelag.

Billede 104:
Vægfast skab fra 1730erne med barokke profiler og hjørnebosses. Skabet er anbragt i en sjældent brugt »ligstue«, hvorfor dette rum kun blev malet 4 gange i løbet af 260 år.

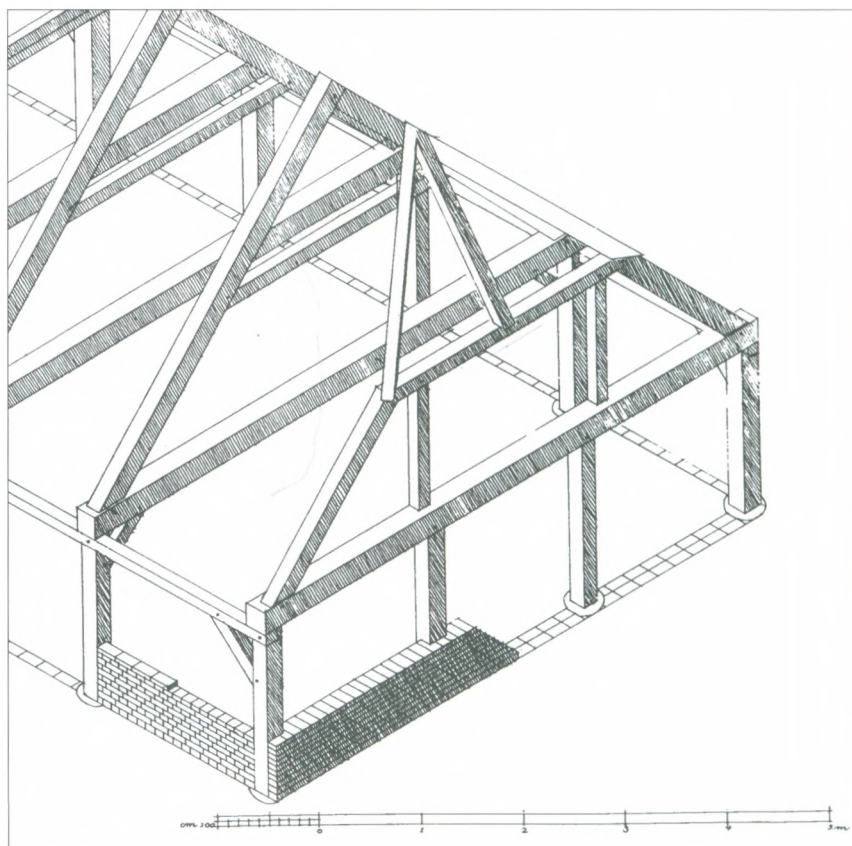

Billede 105 og 106:
T.v. et barok-dørhængsel og t.h. et stifthængsel ved en alkove, begge fra 1730'erne.

Billede 107:
Dørgreb med klinkefald, højst sandsynlig fra 1600-tallet. Dørgrebets øvre del er helt tyndslidt af mange århundreders brug. (Foto Hanna Højland)

Billede 108:
Dørgreb med klinkefald fra 1730'erne.

Billede 109:

Kombination af bindingsværk på syldstensfundament med tagbærende murværk som overgang til grundmur. (Tegning fra Aksel Skov: Gamle huse på Rømø)

1600-tallet i Frisland. På Rømø varede det kun i en periode fra 1730'erne (billede 112) indtil 1760'erne. Ved husenes nordside sparede man på beskyttelsesmurværket. Derfor findes den dag i dag enkelte nordvægge med synlige stolper (billede 113).

Inden i husene indførtes parallelt med den ovenfor beskrevne, fyldige barokstil med svingende profiler og hjørnebosser (»diamantkvadre«), efterhånden og mere udbredt fra omkring 1730 en anden form for rammeprofiler. Man gik over til en enkelt, flad-rundet barokprofil. Denne form holdt sig, med små ændringer i selve profilen, helt ind i 1800-tallet (billede 101). Bjælkernes profil fik en lignende form, ligesom dørkarmenes kanter (billede 114). Konstruktionen af døre, også alkovedøre, forblev i begyndelsen uændret med to glatte fyldinger (billede 115). Fyldingen

Billede 110:

Udsnit fra en sydfacade, bygget i 1730erne (art.102 Kirkeby). Murankre forbinder skalmurværket med bindingsværkets stolper. Facaden er pyntet med rækker af mørke sten. Det for Rømø typiske vindue med 2x6 faktisk kvadratiske ruder stammer fra 1830erne og er ikke siden blevet udskiftet.

Billede 111:

Ostgavl af en gård i Juvøe med årstal 1783 (art.17 Juvøe). Det må være året for en udvidelse, idet bygningen ellers er fra 1738, nybygget efter en brand. Også panelerne og fliserne i husets østlige fag henviser til 1700-tallets sidste årtier. (Foto Nationalmuseet 1947)

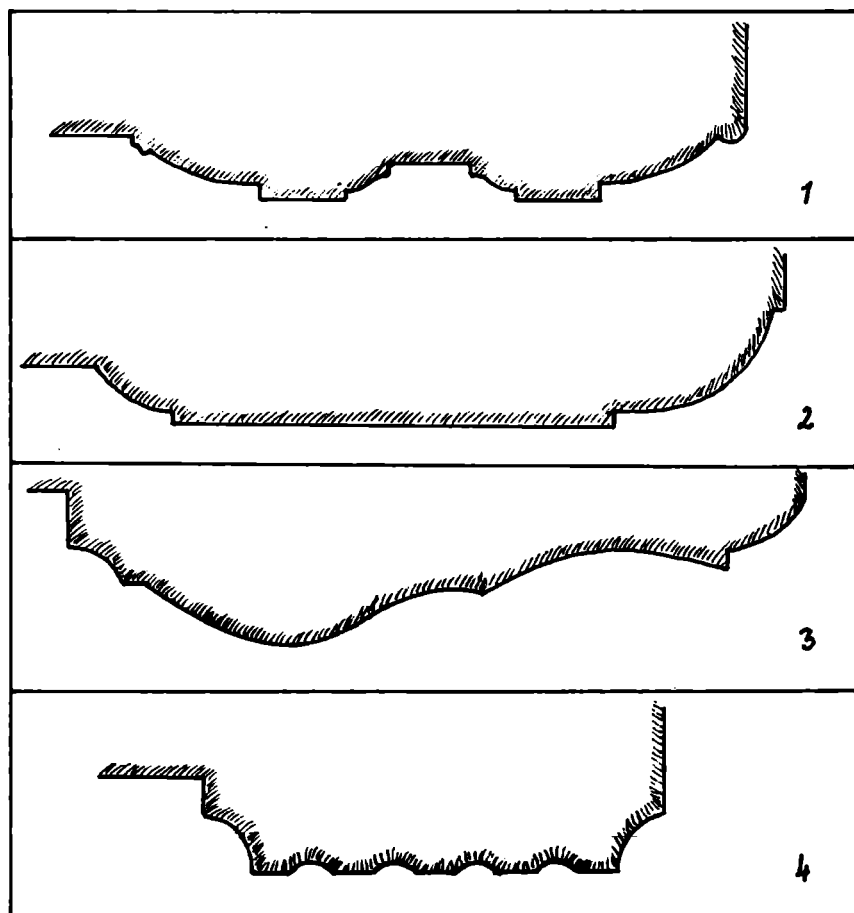
Billede 112:

Renæssance-nicher i nordgaolen af en lade fra 1734 (art.7 Kirkeby). Fotografiet er fra omkring 1910. (Tønder Museum)

Billede 113:

Nordside af en gammel kommandørgård i Kromose (art. 102 Kirkeby). Trækonstruktionen er dendrokronologisk vurderet til at være fra 1730'erne (bjælker) og efter midten af 1500-tallet (stolper).

Billede 114:

Udvalg af dørgerichternes profiler (døren sidder på højre side af de viste profiler).

1) Omkring 1720. 2) 1730'erne. 3) 1700-tallets sidste årtier. 4) 1800-tallets første årtier.

skråning lå fortsat på bagsiden, og fyldingerne var stadigvæk relativt tykke (over 2 cm). Omkring århundredets midte kom énfyldingsdøre generelt i brug (billede 116). Ikke meget senere drejede man fyldingerne, og skråningen blev nu benyttet til at give fyldingen mere og mere profil (billede 119). Dørkarme blev beklædt med barokke profilbrædder. Et stort antal ny- og ombygninger stammer fra denne periode, der begyndte i 1760'erne. Derfor findes i dag relativt mange sådanne paneler og døre. Samtidig blev det meget sædvanligt at male vægge og

Billede 115 (øverst t.v.):
 Alkovedør fra 1730erne med to fyldinger, rammeprofil nr. 5 (billede 101), og med stifthængsler. Der er 14 farvelag påført alkoven, der formodentligt sidder på oprindelsesstedet i et sønderdørns.

Billede 116 (øverst t.h.):
 Alkovedør, oprindelig fra Vråby, formentlig fra midten af 1700-tallet, med én fyldning, rammeprofil nr. 6 (billede 101), og endnu med øksener som hængsler. Marmoreringen er fra anden halvdel af 1700-tallet, måske et arbejde af N.P. Bækker. Eggstavslisten over dørene er vist ældre end alkoven.

Billede 117 (t.v.):
 Vægmaleri med bibelsk motiv på Nationalmuseets Kommandørgård, malet ca. 1770 af en ukendt maler. (Foto L. Larsen, Nationalmuseet)

Billede 118 (øverst):
*Malerier i brogede farver i Sønderdørnset
 i Niels P. Bækkers hus. (Foto: Carlsen)*

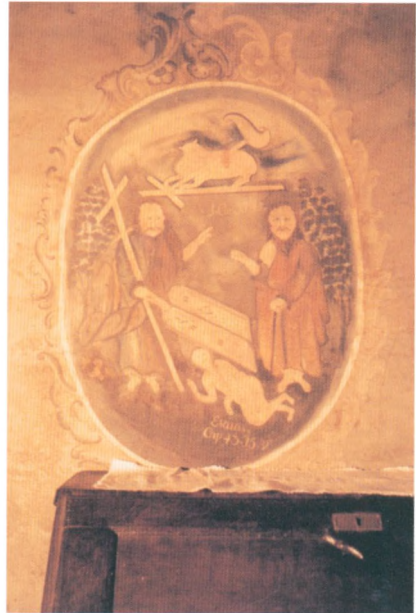
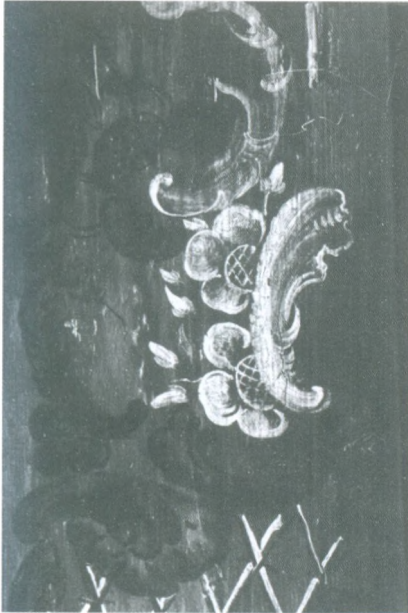
Billede 119 (t.v.):
*En skabsdør (oprindelig i Juovre) fra 1700-
 tallets sidste årtier med rammeprofil nr. 5
 og fyldningsprofil nr. 12 (billede 101),
 malet med rocailler af Niels P. Bækker.
 Maleriet fandtes under 9 farvelag.*

døre, dels også lofter, med mange slags mønstre i forskellige farver. Marmorering og blomstermotiver pynter ligesom rokokorocailles værelsernes vægge i en hel række af Rømøs huse. Her og dér optræder også landskabsbilleder og bibelske motiver (billede 117).

Denne skik blev fremmet af befolkningens velstand pga. Grønlands- og handelsfarten, samt den kendsgerning, at der boede en meget begavet maler på øen. Han hed Niels Pedersen Bækker, født ca. 1746, efter al sandsynlighed i Kongsmark som søn af Peder Olufsen, der 1744 boede i et lille bitte hus ikke langt fra svigerforældrenes kro. Niels Pedersen Bækker havde først arbejde i Møgeltønder, hvor han også boede. I et første ægteskab fik han en søn Oluf. Anden gang blev han gift ca. 1783 med en enke i Vesterhede på Rømø, Anne Kirstine Johan Francks datter, der boede på faderens gamle gård. Johan Franck havde været kommandør fra Hamborg. Der findes mange vidnesbyrd om Niels Pedersen Bækkers virke på Rømø gennem ca. 30 år. Malerierne i hans eget hus er så brogede, at det måske drejer sig om mønstre, han ville fremvise for potentielle kunder. I løbet af årene malede han som nævnt alle slags motiver (billeder 118-121). Malerierne på Rømø blev så kendt rundt omkring, at man f.eks. på Fanø efterlignede skikken og kaldte det for »Rømmes-malerier«.

Et andet modefænomen i denne periode, der havde en mere praktisk anvendelse, var brugen af hollandske fliser til den indendørs beklædning af ydervægge og vægge bag kakkelovne. Enkelte steder fandtes også flisebilleder over bilæggerovnen (billede 122). Det skal dog bemærkes, at en stor del af Rømøs gamle hollandske fliser først er fra 1800-tallets midte (se nedenfor). Til et velhavende hushold hørte i anden halvdel af 1700-tallet også et mere eller mindre vægfast ur. Der var meget gode urmagere i Sønderjylland, og for Rømøs vedkommende kom urene især fra Skærbæk og Ballum, men også fra Sejerslev. Husenes inddeling i mange, mindre rum førte til en særlig skik, tosidede ure, der kunne aflæses fra to værelser (billede 123).

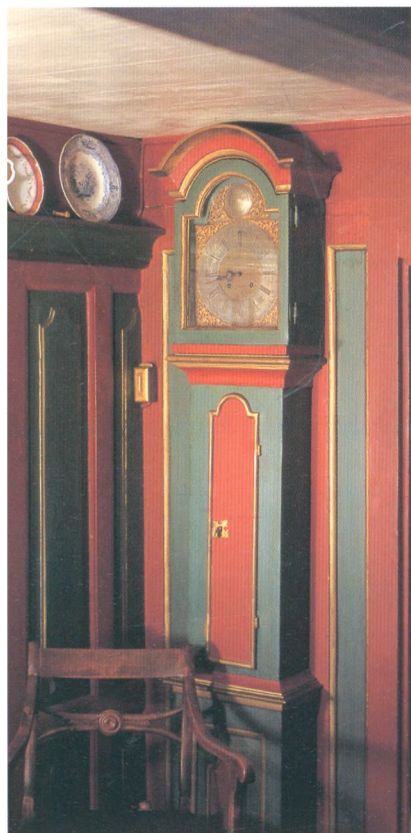
Som nævnt bragte anden halvdel af 1700-tallet en ny velstandsbølge til Rømø med meget byggeri til følge. Grundmur uden syldsten og bindingsværk blev nu efterhånden indført på Rømø. Murværket blev det eneste tagbærende element (billede 124). Hvor der i de gamle bygninger findes spor af taphuller i bjælkernes underside, der hvor skråbånd fra bindingsværkets

Billede 120 (øverst t.v.):
Særlig fint har N.P. Bækker malet disse
rocailler med blomster omkring 1790 i
en pisel i Kongsmark. (Foto National-
museet)

Billede 121 (øverst t.h.):
Bibelske motiver, malet af N. P. Bækker
på en pudset væg i samme pisel, som
billede 120. De virker mindre profession-
nel.

Billede 122 (nederst t.v.):
Bilægger med flisebillede fra Vråby på
Tønder Museum.

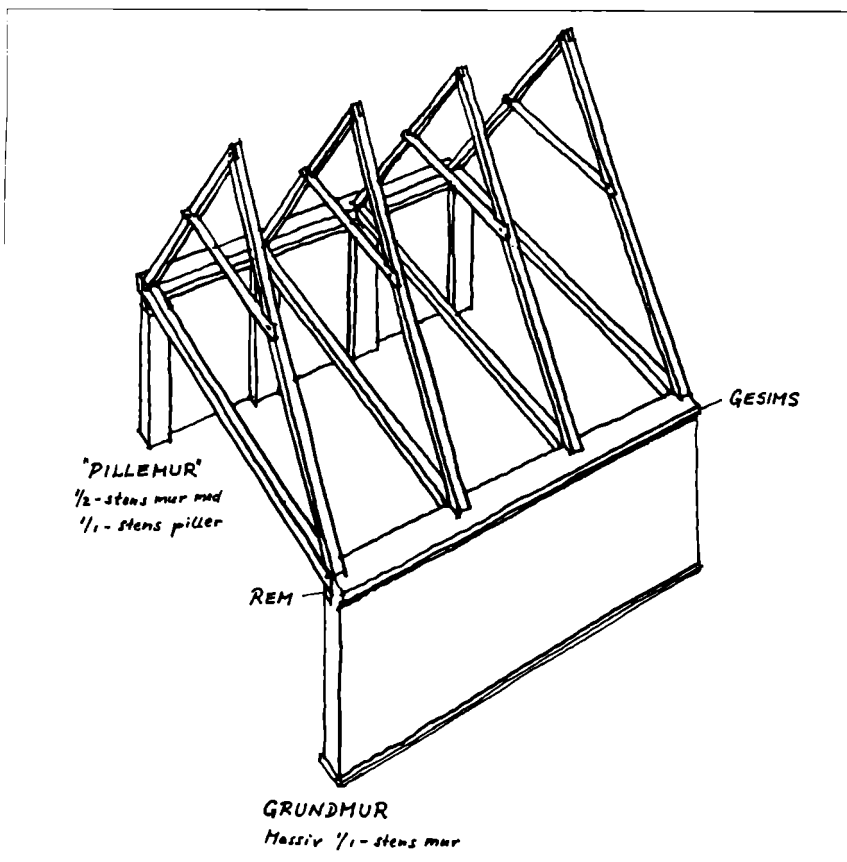

Billede 123:

To sider af et vægfast ur, oprindeligt fra Juovre (1776). T.v. er nærredørssiden, hvor også værket sidder, t.h. sønderdørssiden.

stolper har været tappet ind, er det et tegn på at tømmeret er fra en bygning opført før ca. 1775. Grundmur-konstruktionen førte i øvrigt en ulempe med sig. Fugten fra jorden kunne nu trænge op gennem stenenes kapillarer. Ældre Rømhøuse med syldfundamenter står derimod den dag i dag rimelig tørt. Set med eftertidens øjne er det derfor ret uforståeligt, at mange syldsten især i 1800-tallet blev skiftet ud med murstensfundamenter i forbindelse med andre »forbedringer« af huset.

Der, hvor der var penge nok, foretog man allerede i anden halvdel af 1700-tallet mange steder gennemgribende forandringer af husene. Der findes eksempler, hvor man rev en langside

Billede 124:
 Bygningskonstruktion med grundmur. (Tegning Steffen M. Søndergaard)

væk, gjorde huset bredere med en ny grundmuret ydervæg, fornyede (eller forlængede) bjælkerne og tagkonstruktionen og derved fik højere lofter. Andre gik mere grundigt til værks og rev det gamle hus helt ned og byggede nyt ved siden af. Fire eksempler skal nævnes her.

Det ældste eksempel er Nationalmuseets Kommandørgård, der blev bygget i 1749-50, og som på Rømø virker fremmedartet. På stedet havde allerede tidligere stået nordøens dengang største gårdbygning med 18 fag stuehus og 6 fag lade. Her fandtes også Rømøs største pengeformue hos skipper Anders Pedersen, en ugift bror til gårdkonen. Oven i købet giftede en rig friser fra Før,

Harcke Thades, sig i 1746 ind i gården. Han rev hele herligheden ned og byggede nyt, et pragtfuldt, meget stort og grundmuret hus i to etager, efter sigende med blytag. Af den slags tårnagtige bygninger fandtes enkelte i Nordfrisland, men for Rømø var det helt atypisk. Taget var imidlertid for tungt, og huset blev ombygget igen i 1770 til det nuværende udseende. Fra denne tid hidrører sandsynligvis også det meste af husets indre udsmykning med fine malerier og mange fliser (billeder 125-127).¹³⁸

En bondegård, der i 1769 blev helt nybygget i Juvre, viste allerede mange af de træk, som karakteriserer 1800-tallets ombyggede gårde med hovedindgangen i midten af søndersiden og en stor kvist oven over døren (billede 128). Stuehuset blev over 8,50 m bredt. Grundplanen svarede for det meste endnu til den før kendte byggeskik. Men adskillelsen af stald og beboelse var gennemført, som man ellers først gjorde det to generationer senere. Bygningen er senere blevet totalt forandret og ligner i dag ikke det oprindelige.

Et tredje, fornemt eksempel på et totalt nyt gårdanlæg er den nuværende Tagholmgård, der i 1789 blev bygget af øens stiltfærdige og vindskibelige præst Rasmus Neve i stedet for svigerfadere ns 1600-tals gård. Den nye bygning lignede i det ydre de andre store landbrugsejendomme, når man ser bort fra sydsiden med en karnap. Grundplanen for dette hus (billede 129) viser derimod nye, ændrede træk i forhold til byggetraditionerne gennem hundreder af år. Hovedindgangen fra syd fører ikke mere til et framgulv som skel mellem stald og beboelse, men ind i midten af boligen. Stuerne, der er forbundet dels med dobbeltdøre, dels med enkeltdøre, er store og høje. Den gamle række og type af værelser, dørn s, pisel, ligstue, kammer, findes ikke mere. Formodentligt havde præsten fundet sit forbillede i landets store byer.

En væsentlig ændring af grundplanen foretog også kommandør Jens Hansen Præst i Kongsmark. Han boede på en af byens gamle gårde (art.11 Kongsmark) og fornyede omkring 1788 stuehuset, i øvrigt med bjælker som præsten Rasmus Neve ikke fandt gode nok til sit førnævnte hus. Billede 130 viser planen med en stor stue mod øst og et dørn s vest for indgangsdøren. Både Tagholm- og Kongsmarkgården har paneler i lidt ændret stil, der bærer Niels Pedersen Bækkers malerier. Mens rammens profiler næsten er uændrede i forhold til, hvad der var sædvane i over 50 år, blev de enkelte rammestykker og fyldinger

*Billede 125:
Nationalmuseets Kommandørgård, fotograferet omkring 1910, da gården endnu var et privat landbrug. (Tønder Museum)*

*Billede 126:
Det åbne ildsted i køkkenet på Nationalmuseets Kommandørgård. Rundt om ildstedet hollandske landskabsfliser fra 1700-tallet. (Nationalmuseet)*

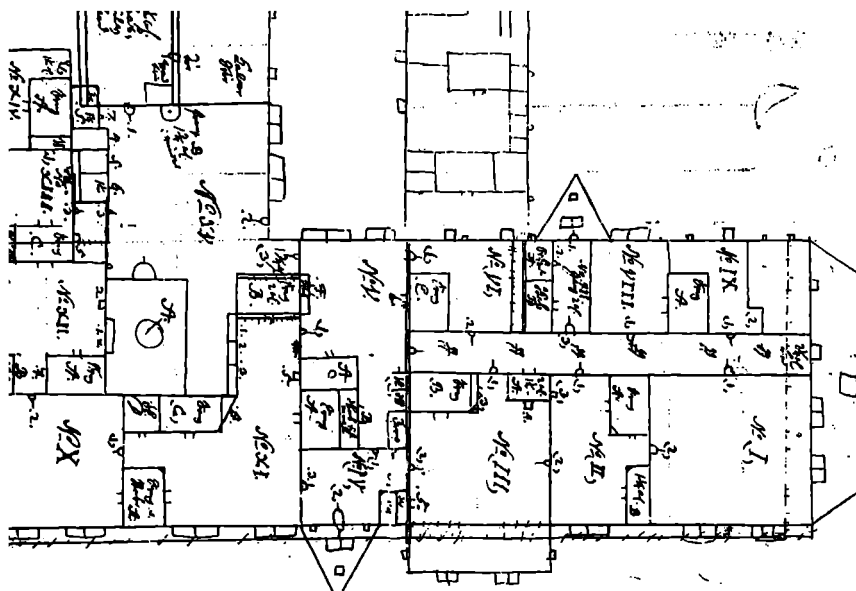
Billede 127:

Malerier fra to perioder på Nationalmuseets Kommandørgård jvfr. billede 117. Det underste stammer vist fra den første byggefase omkring 1750, det nyere fra ombygningen i 1770. (Foto Niels Elwing, Nationalmuseet)

Billede 128:

Gård i Juovre, nybygget i 1769 (art. 8 Juovre). Fotografiet er formodentlig fra de første årtier af vort århundrede. I dag er det meste af bygningen forsvundet. (Privateje)

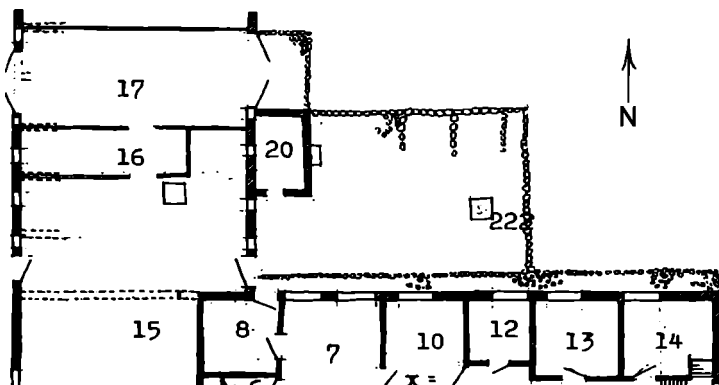

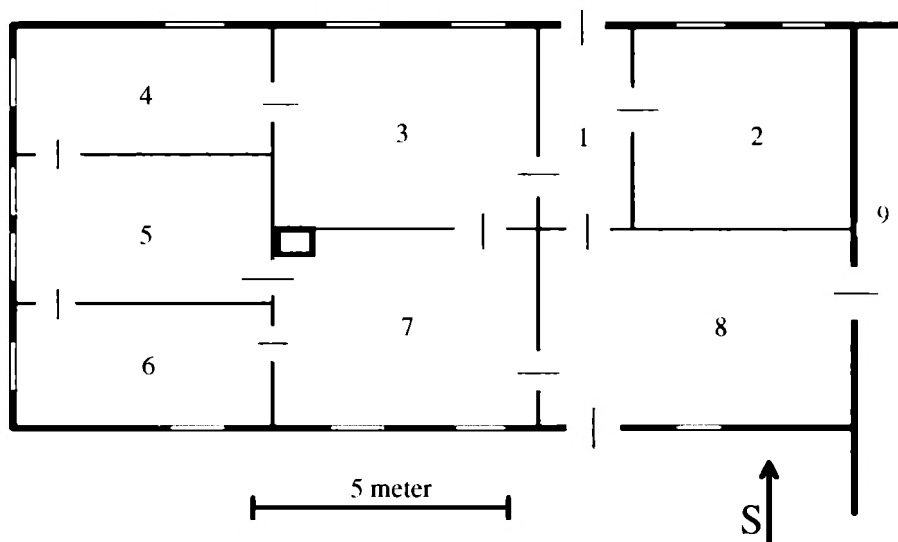

dplanen for en »ny« Tagholmgaard fra 1788 (øverst, privateje) og situationen 1949 (nederst).

1788: I: Øster Stuen II: Øster Sove Kammer III: Øster Dørns med udbygning IV: For Kælderen med Pige Kammer (derover) VII: Gangen til Nør Dør VIII: Sove Kammer Sønder Stue XI: Daglig Stuen XII: Vester Dørns XIII: Vester Sove Kammer XIV: ryggerset

1949: 1: æ stow 2: æ gæstekammer 3: æ udbyg 4: æ franggol 5: æ vesterdørns 6: æ lille æ nørre frangel 9: æ mælkekammer 10: æ nørredørns 11: gang 12: uden betegnelse 1: æ timmerrum 15: æ bås 16: æ hakkelskammer 17: æ lo 20: svinesti 22: brønd

Billede 130:

Grundplan af stuehuset af en gård, nybygget omkring 1790 i Kongsmark (art. 11 Kongsmark). 1) Forstue 2) Vestre sønderdørns 3) Østre sønderdørns 4) Kammer 5) Pisel 6) Kammer (nu delvis spisekammer) 7) Køkkenet 8) Bryggeriset 9) Stald og lade

Billede 131:

Panelvæg i samme hus. De store fyldinger har ingen profil på forsiden. Rammeprofilen ligner nr. 5, billede 101, men med mindre radius. Maleriet er udført af Niels P. Bækker.

Billede 132:
 Østgavl af et hus i Tvismark med udbygget loftetage fra 1776 (art. 79 Kongsmark).

Billede 133:
 Kommandør Hans Hansen Carl's kahyt, der var bygget ind i loftetagen af hans hus i Østerhede. (Tønder Museum)

Billede 134:
Kommandør Hans Hansen Tønnes'
kahytkompas fra 1799. Man kunne se
nedenfra, om kursen var korrekt.
(Städtisches Museum Flensburg, foto
G. Remmer)

nu større og flade igen (billede 131). Alle tre nævnte huse har i øvrigt også højere til loftet med ca. 2 m under bjælkerne.

I sidste fjerdedel af 1700-tallet begyndte nogle familier at udnytte en del af loftetagen ved østgavlen til beboelse. Det ældste, kendte eksempel findes i Tvismark, hvor kapellan Bertil Friis i 1776 byggede om på et hus, han havde købt (senere møllegården, billede 132). I 1783 indrettede en af Rømøs mest berømte kommandører, Hans Hansen Carl den ældre, sig en »kahyt« på loftetagen i sit relativt nye hus (bygget 1772) i Østerhede. Den lille, meget pæne stue, fint malet af Niels Pedersen Bækker, findes i dag på Tønder Museum (billede 133). Det blev efterhånden almindeligt, at kommandører eller andre kaptajner, især efter at de havde trukket sig tilbage, anskaffede sig et rum lige så småt, som de var vant til det fra deres skib. Der samlede de maritime genstande omkring sig, som f.eks. kompas, kikkert, sekstant og søkort (billede 134). Sådanne rum fandtes mange steder på øen.

Sandsynligvis blev også de første træsprossevinduer indført i denne tidsperiode sidst i 1700-tallet. De nye, stabile vinduer af træ med større ruder af bedre glas havde deres fordele. Blyindfattede ruder havde været almindelige og blev stadigvæk brugt

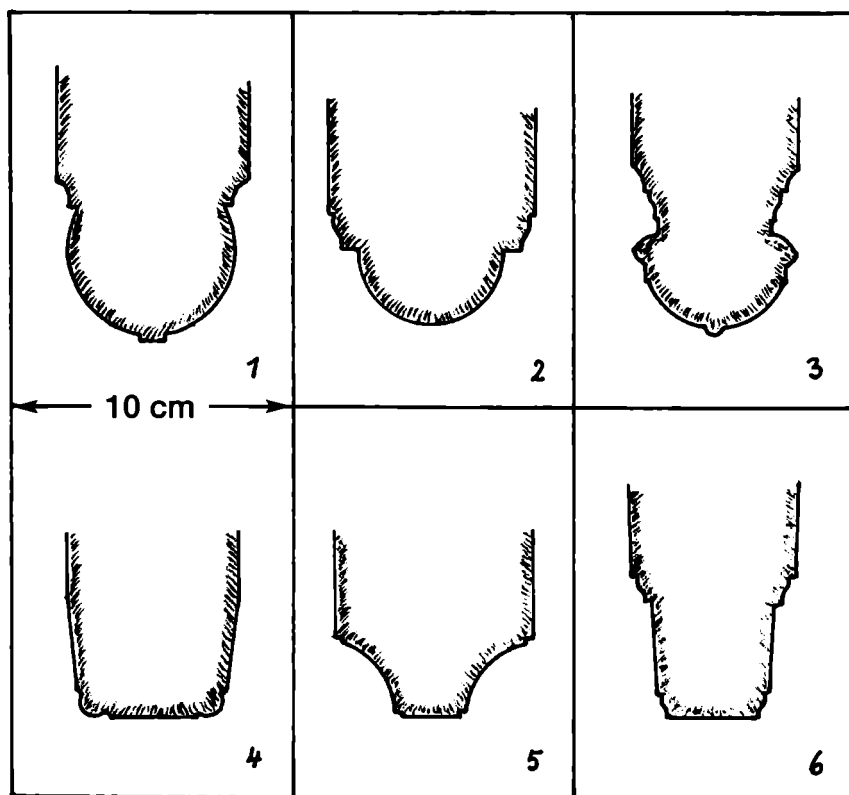
*Billede 135:
Hus med store blysprossvinduer i Vesterhede. Udsnit af et fotografi fra 1864 (Privat-
cje). Huset er borte.*

Billede 136 (t.v.): Typisk blyindfattet vindue fra Rømø med lodret forstærkning.

*Billede 137 (t.h.): Vinduespost af eg fra 1730erne, vel bevaret indtil i dag (se profil 3,
billede 138). Selv vinduet er uændret fra 1830erne. Dateringen var mulig ved sam-
menligning af stuens og vinduets farvelag.*

Billede 138:

Udvalg af lodpost-profiler fra Rømø. 1) - 3) fra første halvdel af 1700-tallet, 4) - 6) fra første halvdel af 1800-tallet

i mange huse, helt ind i vort århundrede. Deres mål var normalt ca. 0.8x1.0 m i to rammer. Et andet, usædvanligt format ses på billede 135 i et desværre forsvundet hus i Vesterhede, bygget omkring 1750, hvor der var 16 blyindfattede ruder pr. vindue. Disse gamle blysprossevinduer blev lavet anderledes på Rømø end andre steder, med lodrette jernstænger som förstærkning (billede 136).

Hvor der ikke blev nybygget, satte man nye vinduer ind i de gamle karme. Derved opstod det typiske, 2x6-rudede vindue (billede 110). Først hen imod 1800-tallets midte begyndte man i højere huse at indsætte de større såkaldte »Dannebrogsvinduer«, gerne også med en buet overkant. De findes mange steder på øen

*Billede 139:
Panelvæg fra 1820erne med Empire-profilerede fyldinger, der fremhæver lod-linien.*

(billede 149). Vinduernes lodposter viser i øvrigt også en interessant stiludvikling fra de ældste bevarede af egetræ (billede 137) indtil 1800-tallets enkle typer. På billede 138 ses en række profiler.

Snart efter århundredeskiftet kom den store krise som følge af Englandskrigen med nedgang i handel og afmatning i hele økonomien. Pengene blev færre og mindre værd. Mange velhavende rømmøser, der havde lånt penge ud rundt omkring, mistede deres formue. Mange af Rømmøs søfolk fik ingen hyre. Også bønderne mærkede de svigtende indtægter, og en del af dem måtte nedlægge deres gårde. Øen blev fattigere, mange huse forfaldt, og befolkningstallet gik ned (se diagram 1).

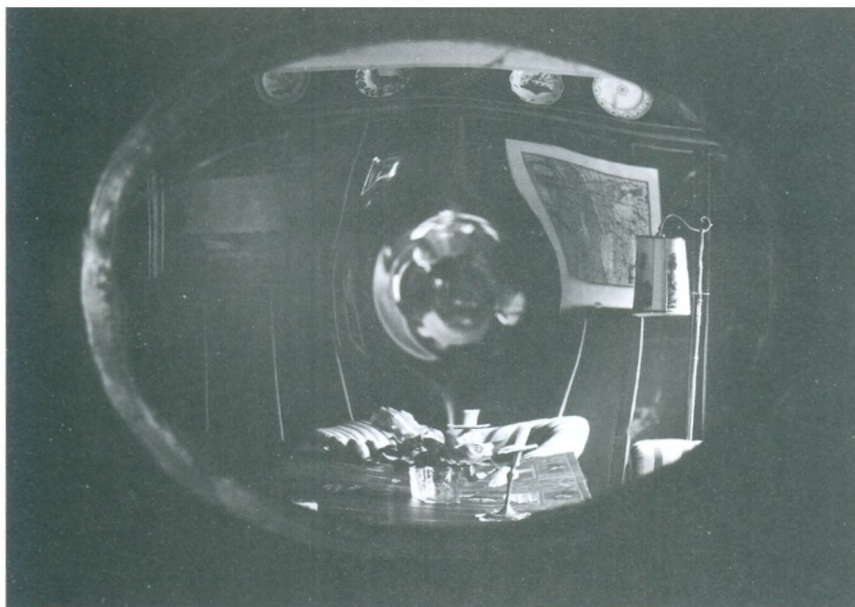
Men der var også undtagelser, i tilfælde hvor husmanden var en dygtig kommandør, kaptajn, styrmand – eller købmand. Hele nybygninger kendes ikke fra denne tid, men enkelte større for-

Billede 140:
Vægfast skab fra begyndelsen af 1800-tallet. Skabsdørene er formet i Rokokostil og har Empire-profilerede fyldinger.

Billede 141:
Et tredje eksempel fra samme periode, med årstal 1816 på dørens låseskilt (se billede 144). Dørkarmen har profil nr. 4, billede 114. Også uden profiler på væggen andre elementer bliver lodlinien forstærket pga. smalle panelfyldinger og dørens inddeling.

Billede 142:

Måneglasvindue i en dør. Mens selve døren er fra 1730'erne, er vinduet fra 1800-tallets første årtier. Gennem glasset ser man ind i næste stue. (Foto Malcolm Thompson)

bedringer og ombygninger blev trods alt foretaget. Hvor det skete, blev der anvendt enten kendte eller nye stilformer, afhængigt af bygherrens indstilling. Smagen blev mere individuel end tidligere. Således findes fra en og samme periode både den enkelte, glatte paneltype med rundet rammeprofil (som på billede 131) som var kendt fra tidligere, og som noget nyt empirepaneler i ramme- eller plankekonstruktion (billede 139). Andre har kombineret rokokostilen med empireprofiler (billede 140). Dørene fik igen to fyldinger, hvoraf den øverste var større end den nederste (billede 141). Man havde gerne et vindue i dørene, ofte en rund glasrude, det såkaldte »måneglas« med fortykkelse i midten, som var et affald fra denne tids glasproduktion (billede 142).

Dørhængsler forblev uændret i barokform eller blev lavet i en mere enkel form gennem 1800-tallets første årtier, inden vore tiders kendte system indførtes. Også andre nye produkter kom på mode, f.eks. dørlåse i stedet for klinkefald. Låseskilte og dør-greb, efterhånden ofte i messing, var dels endnu i rokokoform, dels i empirestil, der ligeledes blev anvendt på dørkarmene (bil-

Billede 143 (øverst t.v.):
Messing-låseskilt og dørgreb i Kongs-
mark, sandsynligvis fra omkring 1790.

Billede 144 (øverst t.h.):
Messing-låseskilt og dørgreb i Vråby,
med årstal 1816. Initialerne er for-
modentlig senere skåret ud.

Billede 145 (nederst t.h.):
Mørk maling ved et dørgreb i et hus i
Kirkeby, fra første halvdel af 1800-tallet.

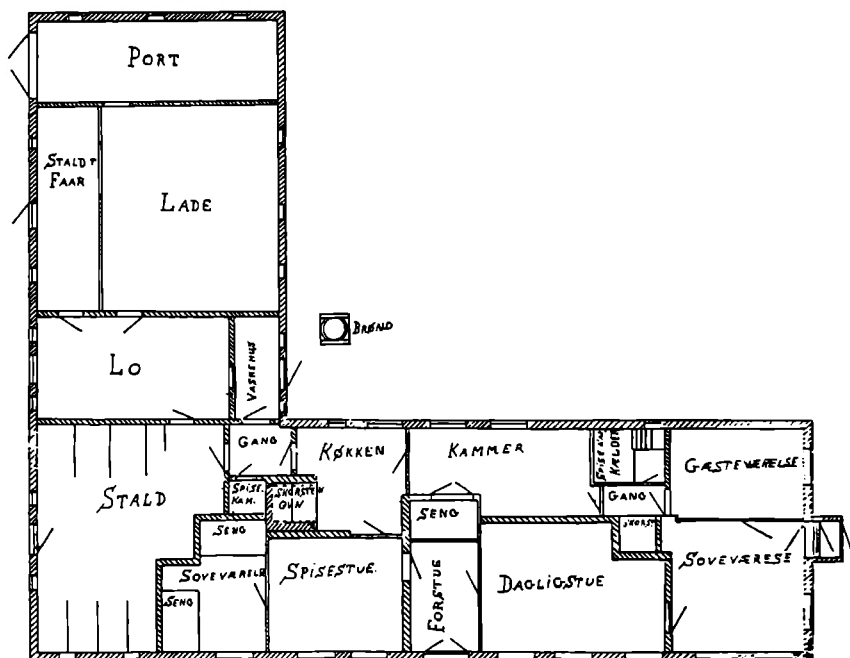

leder 143, 144). Omkring dørskiltene blev ofte brugt mørke farver, malet i flotte figurer (billede 145).

Men generelt er det påfaldende for udviklingen i 1800-tallet, at håndværksprodukterne igen blev mere enkle, og tidkrævende kunsthåndværk fra snedkere og smede blev sjældne. Røms »nyeste« paneler fra midten af 1800-tallet blev som i 1600-tallet sammensat af lodrette planker med not og fjer, nu endda uden profilering eller andre smykkeelementer. Malerier fra 1800-tallet findes faktisk ikke. Selv »Rømmes-malerierne« blev mange steder nu overmalet. Man kan ofte finde malerierne under mange nyere farvelag, og i enkelte huse har man heldigvis bevaret 1700-tallets malerier indtil i dag. Panelernes lakering blev i 1800-tallet mere ensartet, dog med kraftigere farver, oliven- eller græsgrøn, rosa, mørk- eller lyseblå. Profilerne blev ikke mere malet i kontrastfarve. I 1800-tallets anden halvdel kom malede træimitationer på mode, som man f.eks. kan se på kirkens sæder. Derefter fulgte hvide og lysegrå farver, faktisk indtil i dag. I gennemsnit blev der nymalet omkring hvert tyvende år. I mindre brugte rum, f.eks. i ligstuen, kunne der gå mere end 50 år.

Tendensen til at ændre husenes indre plan tog fart frem til 1800-tallets midte, i takt med landbrugets forbedrede økonomi. Der blev taget mere hensyn til aftægtsfolk med særskilte værelser, der også kunne opvarmes. Derved fik husene flere skorstene. Husene blev derfor i folkemunde kaldt »flermastede«. Man begyndte også at fjerne panelerne og bygge skillerum af sten. Mange hollænderfliser blev indført, først og fremmest fra Hamborg, hvor store forhandlere havde deres forretninger.¹³⁹ Næsten alle bindingsværkskonstruktioner forsvandt i forbindelse med gennemgribende ombygninger, hvilket kan ses af brandforsikringerne. Som følge af landbrugets bedre situation og sammenlægning af en del ejendomme fik mange gårde helt frem til anden halvdel af 1800-tallet større ladetilbygninger i gammel stil med halvvalmede tage.

Man lukkede gerne sydsidens indgang indvendig mod stalden, for det meste også mod bryggers hhv. køkken. Fra et nu mindre framgulv førte vejen direkte ind til stuerne. I større huse flyttede man indgangen længere mod øst, så den kom til at ligge midt i husets beboelse (billede 146). Syddøren fik derved en reduceret funktion som adgang for besøgende. Naboer og venner kommer den dag i dag gennem »bagdøren«. Brønden, der

Billede 146:

»Ny« grundplan af kommandør Peder S. Carl's gårdbygning i Kromose, efter ændringen i 1840'erne. (Privateje)

Billede 147:

Indgangsdør fra 1855. Initialerne »CMJ« henviser til kommandør Christen Møller Jørgensen. (Foto Ib N. Husted)

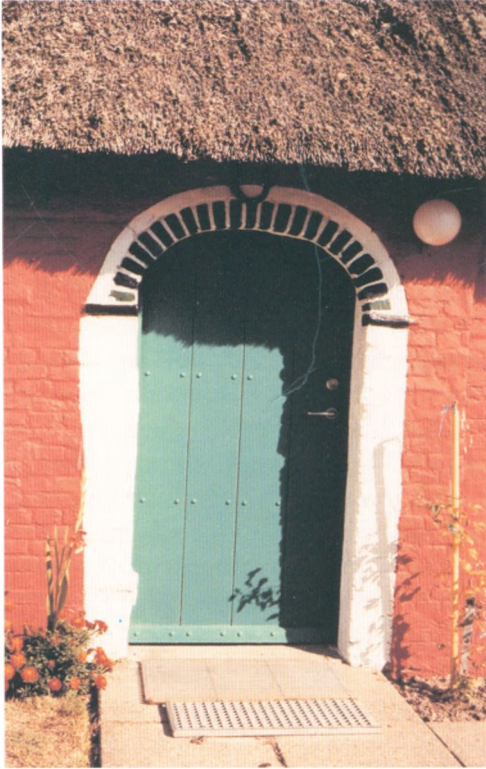

ved mange huse lå foran syddøren, blev også taget ud af brug. De nye indgangspartier blev mere og mere pyntede med buer og vinduer over døren og med høje kviste som i Frisland. Stukornamenter som søjler og guirlander tog sig pragtfuldt ud (billede 147), og disse Rømø-døre er i dag en af øens attraktioner. Hist og her ser man dog endnu én af de charmerende gamle døre fra hhv. 1600- og 1700-tallet (billede 148).

Den bedre økonomiske situation førte også til nogle nybygninger efter 1800-tallets midte. Byggestilen blev i denne periode helt anderledes. Husene fik halvanden etage og en stor kvist over indgangen (billede 149). Grundplanen var også helt ny (billede 150). Store, høje og lyse værelser med store og dobbelte døre findes også i disse pæne huse, der blev bygget mellem 1850 og 1910 (billede 151). Der findes ikke så mange af dem på Rømø, men de er alligevel de sidste, som man, trods deres nye stil, kunne kalde for typiske Rømø-huse. Senere byggemåder, delvis importeret sydfra og efterhånden i mere og mere individuelle stilarter, skal ikke omtales her.

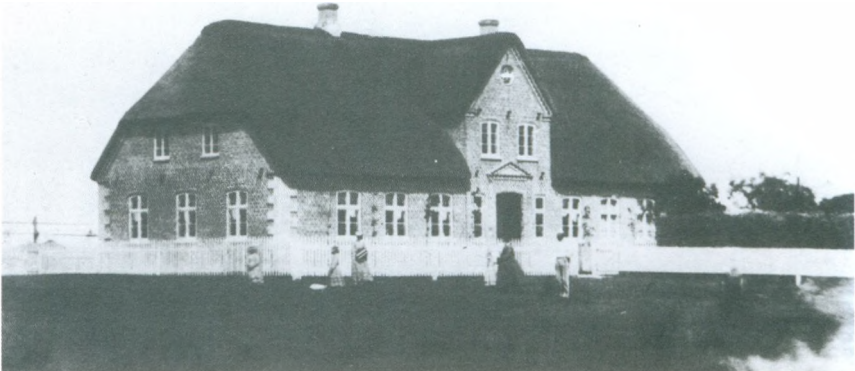
Der skal dog henvises til en karakteristisk ændring af husenes ydre, der først har vundet indpas i begyndelsen af 1900-tallet. Det er den udvendige bemaling på husene. »Rømø-rødt« er altså noget nyt. Alle gamle Rømø-huse stod oprindeligt i blanke mursten, f.eks. også præstegården (billede 152).

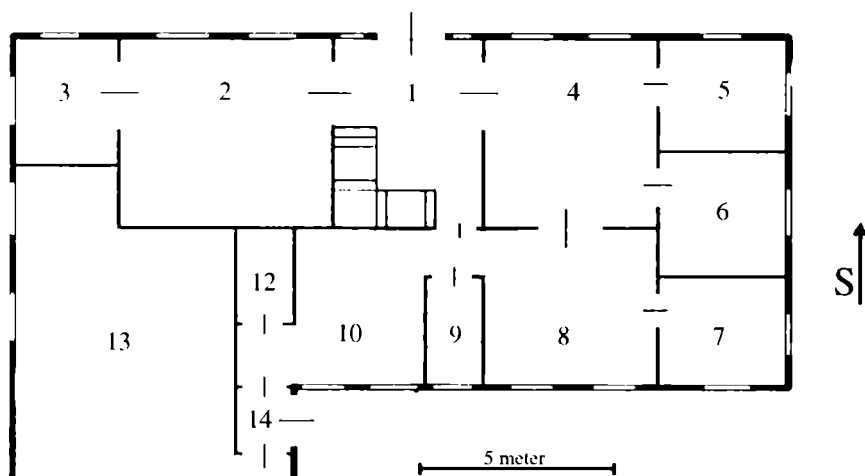
Til sidst lidt om ildsteder og kakkelovne. Som nævnt ovenfor, havde man indtil første halvdel af 1600-tallet kun åbne ildsteder til køkkenbehov og opvarmning. I køkkenerne var der endnu nogle i brug i vort århundrede (billede 153). Oftest var de kombineret med bageovnen, enten bagved eller under armen. I det sidste tilfælde havde man et hul foran ildstedet. Det kunne åbnes til at stå i, når bageovnen var i brug. I dag er der ikke mange gamle ildsteder med deres arkitektoniske charme bevaret (billede 154). Piselens åbne ildsted faldt bort med indførelsen af bilæggerovne i 1600-tallets første årtier, som ovenfor beskrevet. Disse jernovne, som var meget praktiske og ikke snavsede til i det opvarmede værelse, kom først fra Tyskland,¹⁴⁰ senere fra Norge og Danmark. De var pyntet med støbte billeder, i begyndelsen fortrinsvis med bibelske motiver. Senere, i barok- og især i rokokotiden, havde man gerne børnefigurer, planter og rocailler som udsmykkende elementer (billede 155). De sidste bilæggerovne fra 1800-tallet havde derimod meget enkle mønstre. Det er egentlig uforståe-

*Billede 148 (t.v.):
Indgangsdør af en gammel
gårdbygning i Vråby (art.112
Kirkeby), der kunne stamme
fra 1600-tallet.*

*Billede 149 (nederst):
Gårdbygning med kvist i Kromo-
se (art. 20 Kirkeby), foto-
graferet kort efter opførelsen
i 1872. Huset har »Dannebrogsvinduer«. (Privateje)*

Billede 150:

Grundplan af samme gårdbygning fra 1872. 1) Forstue (se billede 151) 2) Pisel 3) Lille stue 4) Sønderdørns 5-7) Soveværelser 8) Nørredørns 9) Bad/WC (senere bygget ind) 10) Køkkenet 12) Spisekammer 13) Stald og lade 14) Lille forstue.

Billede 151:

Forstue i gårdbygningen fra 1872.

Billede 152:

Præstegården før ombygningen omkring 1890. Gården har endnu en lade, et halvvalmet tag og står i umalede mursten. Personerne er muligvis kirkeværgen, Jens Jacobsen med datter Kirstine (31), hendes mand Jens Hansen Bundesen (50) samt deres søn Bondo (13). Billedet kan nogenlunde dateres pga. et på bagsiden klæbet avisudklip fra 1871. (Privateje)

Billede 153 (nederst t.v.):

Åbent ildsted i brug, fotograferet i Tvismark (art.6 Kongsmark)

Billede 154 (nederst t.h.):

Åbent ildsted med indbygget komfur i Kongsmark (art. 11 Kongsmark). Begge billeder er fotograferet af K. Uldall i 1934. (Nationalmuseet)

ligt, at disse praktiske ovne blev taget ud af brug. Deres efterfølgere var jernkakkellovne, der blev fyret direkte, som man også kender det i dag. En god udnyttelse af varmen nåede man gennem en konstruktion i flere etager, hvorigennem røgen må passere en relativt lang vej. Sådanne ovne kendes siden 1820'erne (billede 156).

Billede 155 og 156:

Bilaggerovn fra 1767 og jernkakkellovn fra 1820erne. Begge ovne er stadigvæk i brug.

Kapitel 9:

Navneskik og arvedelinger

Navnesystem

Som overalt i Danmark før omkring 1800 benyttede man også på Rømø det patronymiske navnesystem, hvor faderens fornavn bliver til efternavn for den følgende generation, med tilføjelsen *-sen* for sønnerne og *-datter* for døtrene. Alle kaldte hinanden ved fornavn, og efternavnet tjente kun til en bedre definition af personen i mere officielle sammenhænge. Når en pige blev gift, fik hendes fornavn tilføjet mandens fornavn med endelsen *-kone*. Det var familiefaderens fornavn, der var afgørende. Især, når der fandtes for mange ens navne, fik manden, og dermed også familien, et tilnavn, for det meste efter stedet de var fra.

Efter en forordning af 1771 skulle alle familier i hertugdømmerne, dvs. også i Haderslev amt, fremtidigt benytte et fast efternavn fra generation til generation. For kongeriget og dermed også Ribe amt blev samme regel først indført i 1828. Det er det system, vi kender den dag i dag. På Rømø Nørland, i det haderslevske område, rettede man sig ikke umiddelbart efter 1771-forordningen. Kun familier, der allerede havde et særligt efternavn ved siden af faderens *-sen*-navn, holdt nu fast i det. Først 1828-forordningen for kongeriget gjorde efterhånden en ende på det patronymiske system på hele øen. Men endnu i folketællingen af 1834/35 findes småbørn, hvis efternavn var dannet af faderens fornavn, dog nu også for døtre med endelsen *-sen*. Et eksempel: Gisbert Engelbret Jensen i Kongsmark havde 1835 en søn Jens Gisbertsen, 8 år, og en datter Cicilia Maria Gisbertsen, 5 år.

For ejendomshistorien er kendskab til et områdes særlige navneformer vigtigt. Oftest giver navnene meget væsentlige indicier for en ejerrække, der ellers ikke kan dokumenteres. Og når man leder efter Rømø-søfolk i toldstedernes regnskaber og havnenes skibslistes, gælder det samme. Derfor skal udviklingen af navneskikken på Rømø, såvel for for- som for efternavne, belyses i det følgende.

Nr.	1516/36	%	1596/97	%	1683/90	%	1801	%	Kvinder 1801	%
1	Niels	16	Peder	15	Peder	20	Peder	17	Anne	20
2	Peder	12	Hans	14	Hans	18	Hans	14	Kirsten	14
3	Hans	14	Niels	10	Niels	11	Niels	10	Maren	13
4	Anders		Anders	8	Christen	8	Christen	9	Mette	12
5	Jens	11	Jens	7	Jesper	7	Jørgen	7	Karen	9
6	Michel		Søren	6	Jørgen	11	Jens	6	Cathrine	5
7	Svend	4	Michel		13		Lars	Anders	5	Bodil
8	Morten	10	Jørgen	Jens		4	Michel	8	Margrethe	
9	Jens		Christen	Michel		3	Jesper		Ellen	5
10	Jeb		Jeb 1)	3	Anders 2)	2	Mathies	3	Else 3)	
	% i alt	67		76		84		79		84
	Antal i alt	31	Antal i alt	24	Antal i alt	20	Antal i alt	48	Antal i alt	42

Tabel 22:
Procentdel af de 10 hyppigste mandlige fornavne gennem 300 år, indtil folketællingen af 1801. For 1801 er også de 10 hyppigste kvindefornavne opført. Hvor flere navne står i et felt med en samlet procentdel, er hvert navns andel lige. I den nederste række er antallet af alle på et tidspunkt forekommende fornavne opført.

Noter: 1) Samme antal: Gregers. 2) Samme antal: Bodser, Knud, Søren 3) Sammen med Elisabeth

Kilder: (25)(29)(36)(37)(43)

Fornavne

På Rømø var navneskikken ikke meget forskellig fra den i det øvrige Danmark. Peder (hhv. Peter), Hans og Niels dominerede også hér gennem flere hundrede år og derfor også de tilsvarende efternavne i dag. En del andre navne forekom her hyppigere end andetsteds, hvorimod en del var sjældne. Ud fra gamle jordebøger, regnskaber m.m. fra perioden 1500 til 1800 er i tabel 22 udregnet hyppigheden af de 10 oftest forekommende mandlige fornavne. I det følgende århundrede dukker der mange nye og til dels meget fantasifulde fornavne op, sandsynligvis fordi den gamle traditionsrige patronymiske navngivning blev opgivet.

Traditionen smuldrer bort. For kvindenavne er det svært at udarbejde en liste fra tiden før folketællingernes begyndelse, fordi der kun findes ganske få kvindenavne i dokumenterne.

De gennemgående navne i tabellen har oftest mange staveformer. I den ældste tid hed Peder ganske simpelt »Per«, i Haderslevske dokumenter »Peter«. Stort set kan man sige, at nutidens »Pedersens« oprindeligt kommer fra et kongerigsk, »Petersens« fra et slesvigsk område. Lars, Lass, Laust, Laurids, Lauritz er samme navn og findes oftest i forskellige stavemåder for samme person. Ligeså er det med Mathies, Mattis og Mathis, der som Mads-navnet stammer fra de bibelske navne hhv. Mathias og Mathæus. Også Ib og Jeb forekommer i flæng, og begge navne stammer fra Jacob. Morten hører sammen med Marten og Martin, Søren med Søffren og Severin. I tabellen benyttes gennemgående én stavemåde. Hvert af de fra Johannes afledte navne Hans, Jens og Jes har dog deres egen plads på tabellen. Disse navne forekom altid særskilt. For pigenvavnene gælder det samme med hensyn til stavemåden. Anna, Ane og Anne eller Kirsten, Kirstine og Kerstine er kun to eksempler.

Senere i 1700-tallet begyndte man at give drenge hollandske navne, som sømændene kendte fra deres dagligdag. I mønstringslisterne fik sømænd oftest et hollandsk præget navn, fordi det dengang var søfartens sprog. I disse lister blev Niels til Cornelis, Søren til Sibrandt, Lars til Lorenz, Anders til Arendt, Knud til Cordt, osv. (se også kilderne⁷³⁻⁷⁵). I folketællingen fra 1801 forekommer f.eks. 9 mænd med navnet »Cornelis«. Disse navne med hollandsk præg er i tabellen ikke regnet med under deres oprindelige form »Niels«. Det ville heller ikke have ændret dette navns tredjeplads på tabellen. For kvindenavne har der naturligvis ikke været nogen hollandsk indflydelse.

De 3 hyppigste navne for mænd har holdt sig gennem 300 år. Deres andel steg endda fra 35 til 49 % indtil omkring 1700. Samtidig er antallet af gængse fornavne reduceret fra i alt 31 til 20. I løbet af 1700-tallet kom dog mange nye navne til, og i folketællingen af 1801 findes 48 forskellige navne for mænd. Nu måtte Peder, Niels og Hans nøjes med en andel på 41 %. Hvert af de tidligere ikke gængse navne Cornelis (i stedet for Niels) og Johannes (i stedet for Hans) havde overtaget 2%. Kvinderne var mere konservative, idet endnu omkring 1800 næsten halvdelen hed Anne(a), Maren eller Kirsten. Og så er lignende navne som

Hanna, Maria og Christine endda ikke medregnet. Ligeså ser det ud for de 10 hyppigst brugte navne. Andelen steg for mænd fra 67 i 1500-tallet til 84 % omkring 1700 og faldt igen til 79 % omkring 1800, mens de 10 hyppigste kvindenavne i 1801 tegnede sig for 84 % af alle kvinder.

En del navne forsvandt fuldstændigt frem til omkring 1700: Jeb, Ebbe, Poul, Jannick, Henrich, Gunna, Egmond, Morten, Bendit og Bertel. Enkelte af dem dukkede op igen, men forblev dog ret sjældne. Det samme gjaldt de mange nye navne, der kom til i 1700-tallet. Indtil 1800 nåede ingen af dem at få en plads blandt de 10 hyppigst brugte navne. Men 2 navne, der i begyndelsen af 1500-tallet endnu var sjældne, nåede plads 4 og 5, Christen og Jørgen. Og Mathies kom med på listen.

I lokalhistoriske undersøgelser er man især glad for sjældne navne. Når en enkelt Fedder Michelsen pludseligt dukker op på Rømø omkring 1640, så er man ikke i tvivl med hensyn til en senere Michel Feddersen og derefter igen Fedder Michelsen. Når et sådant særpræget navn findes i et toldregnskab eller på Hamborgs kommandørliste og samtidig i fæsteprotokoller og andre kilder fra Rømø er de til stor hjælp for lokalhistorikeren. Et ellers sjældent navn, der forholdsvis ofte forekom på Rømø, er Gregers. Det samme gælder for navnet Engelbret, hvis indpas på Rømø skyldes en præst i 1600-tallet, Jens Engelbretsen. Navnet Jesper blev sandsynligvis også hyppigt på Rømø, fordi øens anden præst efter reformationen hed Jesper Gundesen. Han sad i embedet i over 50 år og har vistnok givet navnet til mange børn han døbte og til hvem han også var gudfader. Navnet forekom faktisk ikke på de frisiske øer, hvorfor rømøser med dette navn forholdsvis nemt kan genkendes i hyrelisterne. Jesper er i øvrigt afledt af Kaspar, en af de hellige tre konger.

At antallet af fornavne blev mindre og mindre fra 1500 til 1700, skyldes de nedarvede traditioner ved navngivningen. Børn fik nemlig deres fornavn næsten systematisk efter bedsteforældrenes, eller efter oldeforældrenes navne. Det viser det lille stamtræ på billede 157 tydeligt. Christen Pedersen Krommes, født i Ballum, havde 4 sønner. De første 2 fik navne efter mors hhv. fars farfar, derefter fulgte morfars og farfars navne. Sønnen Peder havde først 2 døtre med navne efter mormor (samtidig fars farmor) og farmor. Den 3. datter fik formodentligt navn efter en anden oldemor, vi ikke kender. De sidste 2 døtre fik efter al sand-

<u>Peder Nielsen</u> □ <u>Karen Christensdatter</u>		<u>Hinrich Hansen</u> □ ?	
<u>Christen Pedersen Krommes</u>	□		Hans Hinresen <u>Abel Hinrichsdatter</u>
Hans Christensen († 7-årig)		(efter mors farfar)	
Niels Christensen († 17-årig til søs)		(efter fars farfar)	
Hinrich Christensen		(efter morfar)	
<u>Peder Christensen Krommes</u>		(efter farfar)	□ <u>Maren Jørgensdatter</u>
Karen Pedersdatter		(efter mormor)	
Abel Pedersdatter		(efter farmor)	
Ane Pedersdatter		(efter en oldemor)	
Christen Pedersen		(efter farfar)	
Hans Pedersen		(efter afdøde farbror)	
Maren Pedersdatter		(efter en oldemor)	
Mergret Pedersdatter		(efter en oldemor)	
<u>Jørgen Pedersen Krommes</u>		(efter morfar)	□ <u>Maren Jespersdatter</u>
Hans Jørgensen		(efter mors farfar)	
Jesper Jørgensen		(efter morfar)	
Peder Jørgensen Krommes		(efter farfar)	

Billede 157:

Stamtræ for Krommes-familien i 1600-tallet, udarbejdet på basis af familiebiblen (se billede 172). (Formodede forhold i kursiv skrift)

synlighed navn efter de resterende 2 oldemødre (den ene samtidig moderens navn). De 3 sønner fik navn efter deres farfar, morfar og tilsyneladende efter farbror Hans, der døde som dreng og som havde fået navnet efter en oldefar. Navnet skulle jo bevares i familien. I den næste generation havde Jørgen 3 sønner, opkaldt efter mors farfar, efter morfar og efter farfar.

Fra mange senere stamtræer ved vi, at rækken oftest begyndte med bedsteforældrenes navne, hvis ikke én af oldeforældrene endnu var i live. Der var ingen faste regler for, om mors eller fars forældre kom først. Når et ægtepar begge havde forældre med samme navn, fik 2 af børnene samme navn. Derfor fandtes så mange navne med tilføjelsen »ældre« og »yngre«, fra samme generation. Når en pige blev gift med en mand med samme navn som hendes far, fik en søn samme for- og efternavn, fort-

sættende derefter fra generation til generation, så længe skikken blev opretholdt.

Den skildrede navnetradition gennem 200 år uden stor tilvækst til øen var uden tvivl årsag til at det samlede antal af fornavne på Rømø gik ned indtil tiden omkring år 1700. Hvor der ikke var børn, døde navnene ud. Først med den store vækst i befolkningen i 1700-tallet, med tilflyttere og på grund af mindre traditionsbevidste familier, blev antallet af fornavne større igen og mere end fordoblet frem til 1800. Foruden nye navne blev det også skik at give børn 2 eller flere fornavne, hvorved man også med et mindre antal børn kunne tage hensyn til mange forfædres eller gudfædres navne.

En særlig sædvane fandtes ved navngivningen i et nyt ægteskab efter et dødsfald. Det første barn af den afdødes køn fik dennes navn, og det gjaldt ikke bare for-, men også efternavnet. Et eksempel er den senere kendte kaptajn Jesper Pedersen With, født 1786 i Vestergaard som søn af Peder Nielsen Skrang. Peder Skrang var gift 3 gange, anden gang med enken efter en Jesper With. Hun døde kort efter, uden at de havde fået børn. Peder Skrang blev gift igen, og sønnen i dette tredje ægteskab fik navn efter hans anden kones første mand, Jesper With.

I løbet af 1800-tallet blev navngivningen faktisk uoverskuelig, når man ser bort fra de mest konservative familier. Omkring århundredets midte blev det, især for piger, på mode at danne de mærkeligste fornavne. De hyppigste nye kvindenavne blev dannet ud fra et mansnavn: Jørgeline, Petrea, Cornelia, Jensine, Boeline, Adolphine m.v. Men der fandtes også en Elvendine, Hemelie eller Micholine. Fantasien kendte ingen grænser. Stakkels pige, der hed Adelaide Aurora Isidora Rosalia! De fine, gamle navne Maren, Karen, Mette og Kirstine var næsten forsvundet. For drengene fandtes endnu mange med navne som Peder, Hans, Jørgen, Jesper og Christen. Men i kirkebøgerne læser man også navne som Gudmund, Erius eller Sarius. Det var tidens smag. Hanns-Christian Jessen skrev i sin Rømø-bog:⁷⁰ »Klang havde navnene, og glorie oveni!«

Efternavne

Foruden de efternavne, som blev dannet ud fra det patronymiske system, opstod der også særlige efternavne som tilnavne. Så

Navne	Oprindelsessted	Bosted	Profession	Særpræg	Andet
Opstået på Rømø	Dahl	Barbras	Bekker	Falk	Carl
	Duhn	Ebs	Bundes	With	Geye
	Holm	Ewes	Degn		Margey
	Kjær	Gertruds	Hjuler		Skrang
	Krommes	Moustes	Kimer		Kaper
	Tagholm		Kræmer		
	Wandal		Kypper		
			Møller		
			Præst		
			Schmidt		
			Svarrer		
			Tækker		
Tilflyttet	Darum	Mærsk		Bleeg	Ambders
	Hveysel			Bruun	Frank
	List				Friis
	Manø				Helbeck
					Hessel
					Lund
					Lyders
					Neve
					Winther
					Wulff

Tabel 23:

Typiske faste Rømø-efternavne før 1800. Navne med fed skrift er familienavne, hvor der kendes efterkommere. Navne skrevet med denne skrifttype fandtes også andre steder. Familier, der endnu findes på Rømø, mindst på et sommerhus, er skrevet på hvid baggrund. Navne på lysegrå bund findes endnu i Danmark eller andetsteds. Navne på grå bund er sandsynligvis uddøde.

Kilder: Se tabel 22

kunne man skelne mellem mænd, der havde samme navn. Disse tilnavne kunne have noget at gøre med det sted, hvor familien kom fra på Rømø eller andetsteds. Navnene kunne også være afledt af mandens arbejde, eller det kunne dreje sig om et øgenavn. Efternavne må deles i forskellige grupper. I tabel 23 er der skelnet mellem navne, der opstod på Rømø eller stammer fra tilflyttere. En del navne fra den første gruppe findes også med oprindelse andetsteds. Det gælder især for navne, der blev dannet efter mandens profession, som Møller eller Bekker. Enkelte familier findes endnu på Rømø, andre kun andre steder i Danmark eller i udlandet.

Mange af navnene er formodentlig uddøde. I tabellen er det forsøgt med forskellig skrift hhv. en anden baggrundsfarve at vise de enkelte grupper. Særlig interessant er de navne, der faktisk kun kan stamme fra Rømø. Hvor som helst i verden man træffer nogen med dette navn, kan man for det meste gå ud fra, at der er en forbindelse til Rømø. Det gælder såvel for Duhn, Krommes og Tagholm som for Bleeg og Hveysel. De sidste 2 navne blev lige som Ambders og Neve »importeret« af præster. Tabellen viser kun efternavne, der kendes fra perioden før 1800. Derefter kom mange nye navne til øen, der ikke alle kan følges.

De fleste af tilnavnene træffes første gang i 1600-tallet. Mandens hjemsted var det oftest tilføjede efternavn. List-navnet i Danmark stammer således fra bebyggelsen List på den nordlige del af Sild. List var oprindeligt et særskilt område, der endnu i 1600-tallet blev kaldt »Lystræa«² (latin) eller »Listø«. List var en del af Rømø sogn, hvor der kun levede enkelte familier, der lige som rømøserne var af jysk oprindelse. Hvis de blev gift ind i familier på Rømø tog de tilnavnet List med. Der var 2 familiegrene, der i 1600-tallet kom hhv. til Nør- og til Sønderlandet. Der kendes ligeså 2 mænd fra Mandø, der friede sig ind i en Rømø-familie, og de fik tilnavnet Manøe. Rømø-familien »Holm« stammede fra det område i det sydøstlige Kongsmark, der blev kaldt for »Holm«. Familier med »Tagholm« som efternavn findes nu kun i Storbritannien og USA, og de blev opkaldt efter Tagholmgård. »Duhn«-familien fik deres navn efter »byen« Duhn. Stedet Kromose gav navn til en »Krommes«-familie, der endnu findes både i Danmark og USA.

Andre, vist forsvundne navne, havde tilknytning til en gård eller et område, hvilket fandt udtryk i benyttelsen af bindeordet

»ad«: »ad Åles« (Ålheits), »ad Barbras«, »ad Giertruds«. Disse 3 lokaliteter ligger i øvrigt alle i Sønderby, hvor der i 1600-tallet tilsyneladende levede enkelte kvinder med disse for Rømø specielle navne. Andre steder blev kaldt »ad Ebs« (Ebbe, Jeb) eller »ad Moustes« (Mouritz). Den slags navne forblev normalt kun ved en familie, så længe de boede på stedet. Enkelte gange flyttede navnet sammen med den næste generations børn til en anden bopæl, men så bortfaldt »ad«. Flyttede en ny familie uden slægtsforbindelse til en ejendom, fik de oftest tillagt stedets tilnavn.

Som nævnt kom en del tilnavne fra mandens profession. Mest kendt og udbredt er efternavnet »Møller«. Da der var 2 møllere på Rømø i 1600-tallet, blev også 2 mænd og deres efterkommere kaldt for »Møller«. Da Christen og Peder var de hyppigste fornavne i begge familier, er de ikke lette at skelne fra hinanden i slægtshistoriske undersøgelser. Sønderlandsmøllen kom familien af hænde i 1600-tallet, men navnet forblev ved dem, mens efterfølgende møllere havde andre navne. Ved Nørlandets mølle var det anderledes. Møllerfamilien havde møllen i sit eje indtil begyndelsen af 1900-tallet, og nytilkomne familiemedlemmer, mænd, der blev gift med en møllerdatter, fik navnet oven i købet. »Smed« hhv. »Smidt« og »Schmidt« fandtes der flere af. Et medlem af Nørlandets »List«-familie blev ophavsmand til »Kræmer«-navnet omkring 1750, da han blev høker og kromand i Kongsmark, mens faderen havde været skipper og gårdmand i Tvismark. Bageren fik navnet »Bækker«, der også forblev i familien, efter at et medlem var blevet øens mest berømte maler. Til samme kategori hører »Degn«, der jo findes overalt i Danmark, men på Rømø stammede navnet fra en degn som levede på øen i 1600-tallet. Og pastor Jens Engelbretsens sønner fik slægtsnavnet »Præst«, et navn, der først forsvandt fra øen i vort århundrede.

Fra skibsfarten kom navnet »Kytter« eller »Kuyper«, dvs. bødker, ligeså »Kock«. Om »Kaper« også havde sin oprindelse dér, eller om det drejede sig om et øgenavn, kan ikke afgøres. Øgenavne var også de navne, der betegner noget karakteristisk ved manden, som f.eks. »Bleeg« (bleg). Dette navn blev først båret af øens præst i 1670'erne, der havde læst i Rostock, hvor han allerede havde fået navnet, ligesom hans bror, der senere var præst i Hjerpsted. »With«-navnet havde måske noget med lyst hår at gøre (»witt«=hvid). For en række navne, alle fra sidst i

1600-tallet, kendes ingen begrundelse. Øens kendte navn »Carl« findes f.eks. for første gang i dokumenter fra Østerhede, men den samme mand blev ligeledes kaldt for »Bennedsen«. Det formodes, at slægten stammer fra Østerhedens største 1600-talsgård, hvor fornævnet Benned forekom i tiden forinden. Måske var den første »Carl« gårdejerens bror, der tjente som karl på gården? Andre navne som »Margey«, »Geye« og »Skrang«, som ikke findes mere, kan ikke forklares.

Især i 1700-tallet var der ikke nogen fast forbindelse mellem en familie og tilnavnet. To eksempler skal vise, hvordan der blev flyttet rundt med navnene. Det var skik, at et barn fik såvel fornavn som tilnavn efter samme forfader, også når deres far havde et andet efternavn. Peder Jørgensen Holms datter Karen blev 1738 gift med en Peder Andersen, der efter stedet, hvor han boede, blev kaldt for »Krommes«. Derimod fik deres søn Jørgen med fornavn efter sin morfars far tilnavnet Holm, hvilket navn fremover blev til et fast familienavn.

En anden skik var, at et tilnavn blev ændret ved en flytning. Anders Pedersen With fra Vråby overtog et hus i Nørhede, der var forbundet med navnet »Dahl«. Fremover hed Anders With og hans efterkommere Dahl. Måske kan dette navn forklares af stedet, hvor »dallerne« betegnede skellet mellem Sønderlandets og Kromoses fællesjorder. Først med forordningen om faste efternavne døde disse skikke ud.

Arvedeling

Især den sædvane, der rådede når huse og arealer gik fra en generation til den næste er af interesse for ejendoms historien. Jorderne på Rømø var ikke i selveje, men alligevel kunne fæsterne faktisk handle med dem, som om dette var tilfældet. Kun den formelle tilladelse fra amtet var nødvendig, men for Rømøs vedkommende kendes ingen indsigelser. I 1700-tallet måtte rømøserne dog forsvare den frie råderet. Det fremgår af et udkast til et brev til øvrigheden i Ribe. Teksten er skrevet af Peder Jørgensen Holm og står på en lille seddel, der ligger løst i en fortegnelse over kirkesæderne fra 1728:¹⁴¹ »... at pantsætte, kiöbe og sælge, bytte, mageskifte, den ene at gifver skatt ind til dend anden paa Römöe er almindelig brug og usans (usance), og har været til æderlig og brugelig fra gammel tiid ...« Og til bevis følger en liste

over dokumenter fra 1614 til 1724, hvoraf de fleste desværre ikke er bevaret. Selve brevet med samme indhold, men skrevet på en mere udførlig måde, blev sendt i 1741 med underskrift af 6 mænd, deriblandt landfoged Lauritz Michelsen. »Usancen«, som det også kaldes i dette brev, levede videre i den følgende tid.

For det meste arrangerede man overdragelsen af fast ejendom allerede, mens den ældre generation var i live. Hvor der fandtes større værdier, lavede man gerne et testamente. Og ægtefællerne søgte om tilladelse til at den efterlevende måtte sidde i uskiftet bo, hvilket sædvanligvis blev bevilget. Hvis tingene ikke på den måde var vel forberedt, gjaldt lovens bogstaver, hvorefter boet skulle fordeles mellem arvingerne med et »broderlod« til mænd, der var dobbelt så stort som et »søsterlod« til kvinder. For at kunne fordele midlerne førte den nødvendige deling oftest til salg af ejendommen.

Fra 1500-tallet kender vi ingen skifteforretninger fra Rømø. Fra 1600-tallets midte findes dog enkelte dokumenter i privateje, der kaster lidt lys over fremgangsmåden i en tid, hvor gårdene ofte blev delt mellem børnene. Antallet af gårde øgedes på den måde med over 50 % mellem 1524 og 1700. At enkelte bønder også samlede mindre gårde sammen igen til større enheder, kunne ikke udligne denne tendens.

Fra 1645 findes et salgsdokument for en gård i Sønderby (»Sönderhoed«), hvor halvdelen af ejendommen, der var på mindre end 2 tdr. udsæd, blev solgt af Ålheit Jespers til hendes svigersøn, Hans Andersen Ålheit, for 140 rd.¹⁴² I et skifteforlig af 1649 afstod Jesper Pedersen af Tagholmgård med konens og to andre børns samtykke »Den thridie Part aff Sønder Enge« samt »Huszetag« til sønnen Peder Jespersen, senere kommandør fra Hamborg og bygherre til art. 4 Kongsmark.²⁸ Oven i købet fik han 100 rd., »en God Ustraffelige Seng med All sin Tillbehøring Och en Kiste saa god som thrij Rixdlr« m.v. Til gengæld gav han afkald på Tagholmgård, der i 1657 blev fæstet af broderen Christen.⁵⁴

I Juvre solgte brødrene Nils og Peder Hansen i 1652 deres andele i en af Juvres kapitelsgårde til deres »søster«, svigerinden Karen Nielsdatter.¹⁴³ »Søsterens« mand var allerede død, og alle tre havde fælles fæstebrev på ejendommen, der endnu svarede til halvdelen af kapitlets ejendom i Juvre. Gården, der var større end 15 tdr. udsæd, blev med bygningerne ansat til 90 rd., hvoraf

brødrene fik 30 rd. hver. Vurderingen var forbavsende lav, når man sammenligner med førnævnte Sønderbygård på under 2 tdr. udsæd dårligere jord. Datidens sædvanlige vurdering på fastlandet var på omkring 50 rd. pr.td., men for selvejet jord, mens alle Rømø-gårde var fæstet. Gården i Juvre forblev udelt endnu i nogle år, indtil »søsteren« efter 1658 delte herligheden i tre 1/6-gårde, til sine efterkommere. Hun var datidens største jordejer på Rømø, idet hun også havde arvet den nuværende »Kommandørgård« i Toftum, der senere blev overdraget til hendes yngste søn.

I 1500- og 1600-tallet var det endnu sædvane at overdrage gården til en søn. Af mere end 150 ejendomsoverdragelser af Rømø Nørlandets gårde i perioden mellem 1524 og 1700 blev knap 50 % overdraget til sønner. Resten gik til hhv. døtre og svigersønner eller blev solgt til tredjemand. I 1700-tallet blev der foretaget mere end 100 ejerskifter i samme område, heraf knap 2/3 til hhv. døtre og svigersønner. Det var jo kvinderne, der havde overtaget gårdenes drift. I øvrigt drejede det sig fortrinsvis om den yngste datter i en familie. Ejendommenes overdragelse var nu som regel forbundet med en aftægtsaftale, og på den måde kunne de gamle selv drive gården længst muligt og derefter få langvarig forsørgelse. For at lave arvedelingen så retfærdig som mulig, blev aftægtens værdi udregnet i forhold til gårdens værdi, og et overskydende beløb måtte udbetales til andre arvinger. I det følgende skal enkelte eksempler på aftaler, kontrakter, testamenter og skifteforretninger beskrives.

Den første sag vedrører en af førnævnte Juvre-gårde, hvor en ejer, Hans Lassen, ville gifte sig på ny i 1729. Der blev lavet en skiftekontrakt med 4 børn fra hans første ægteskab, under nærværelse af birkedommeren fra Ballum, 2 vurderingsmænd fra Rømø Sønderland (fordi gården som »kapitelsgård« hørte til øens kongerigske del), og børnenes formynder.¹⁴⁴ Hans Lassen lovede dem »en forsvarlig Kiste og Senge efter Landets Skik og Brug, samt deres salig Moders og Oldemoders Gangklæder af Linned og Uld, tilligemed fri Kost og Klæder, indtil de opnaar deres 18. Aar, og endelig fri Husværelse, saalænge de lever enlige og ugifte.« Pigerne skulle få »fri Trolovelse og Udtogt«. Børnene skulle være deres stedmor »hørige og lydige i alle billige Maa-der«. Hvis stedmoderen skulle overleve Hans Lassen, skulle hun få aftægt og en »sømmelig Begravelse«. Hvis der skulle opstå

strid om det, skulle øvrigheden udnævne to »upartiske Mænd«, der skulle tillægge hende så meget, stavnen (ejendommen) kunne bære. Hendes efterladenskaber skulle dog tilfalde stavnen. Ved et senere ejerskifte i 1759 ser vi, at Hans Lassen og konen begge levede endnu. Gården blev overdraget til en svigersøn, Peder Jensen Manøe, der senere blev direktør i »Den kongelige islandske, finmarkske og færøske Handel«. Han »tilforpligter sig at forsyne og forskaffe begge sine kære Svigerforældre for Livstid forsvarlig Klæde og Føde« m.v. Derudover tilsikredes »en hæderlig og sømmelig Begravelse og Jordefærd« og efter forlangende en gang for alle 40 rd. »Haandskilling«. Peder Manøes kones søster fik ligeså et detaljeret aftægtstilsagn og 60 rd. i rede penge. 3 levende børn fra Hans Lassens første ægteskab tilstod at have fået deres arv, undtagen deres andel i faderens gangklæder og rede penge efter dennes død. Hans Lassen døde i 1771, konen i 1782.

Et testamente fra 1744 skal også omtales her. Det blev skrevet af den allerede nævnte »matador« på Sønderlandet, Peder Jørgensen Holm.¹⁴⁵ Ægteparret havde fået bevilling på, at den længstlevende måtte sidde i uskiftet bo. Men han ville alligevel selv fastlægge en del endelige bestemmelser, måske, fordi han følte døden nærme sig. Han døde i 1746, kun 55-år gammel. I 13 punkter nedfældede han omhyggeligt, hvad der skulle ske efter hans død. 3 yngre døtre skulle lige som den ældste have udstyr og medgift, trolovelse samt klæder, sølvtøj, 2 »Cofferter« og en seng m.v., samt 1.000 mark lybsk i rede penge, forrentet efter deres 23. år. Det samme skulle gælde sønnerne, dog kunne de få seng og kufferter udbetalt, sengen sat til 50 rd. Alle børn skulle endvidere nyde kost og ophold indtil deres 30. år, og ellers deres »husværelse«, så længe de forblev ugifte. Alle andre midler, hus og ejendomsjorder, rede penge, udgæld, sølv og guld, skibsparter og både, skulle forblive i enkens forvaltning, så længe hun »lever eller behager [at beholde forvaltningen]«. Derefter skulle alt skiftes efter loven. Han nævner udtrykkeligt »broderlod og søsterlod«. Hans klæder og »derved hørende« guld og sølv skulle sønnerne have »efter landets skik«. Konens klæder med tilbehør i guld og sølv samt hendes »fæstengave« stor 113 mk. 12 sk. skulle deles mellem døtrene. Hus og gård måtte hun give til barn eller barnebarn efter eget valg.

Han bestemte præcist alt vedrørende gårdens jorder, kreaturer,

hus og indbo, kirkesæder og begravelser. Undtaget blev et hus med hustoft i Kromose, den ældste datter allerede havde fået, og »Ann paa Heedes Toft« nord for gården, der i givet fald skulle overtages af et andet barn. Gårdens overtager skulle give 400 rd. for den, og forsvarligt ophold for enken inklusive en tjenestepige til hendes opvartning. For »Nørhedetofte« skulle betales 500 mk. Til sidst pålagde han sin kone, at hun skulle give 6 rd. »aarligen til fattige børn her paa Römöe deres skolegang«, og derudover bevise sig gavmild mod de fattige, »fornemlig Römöe fattige«. Efter enkens død i 1770 bekræftede alle arvinger med deres underskrift på testamentet, at denne sidste bestemmelse var gennemført og skulle »med Guds hielp efterleves« af arvingerne. Ligeså var skiftet sket efter testatorens vilje. I 1758 havde sønnen Peder Pedersen Holm overtaget gården og udbetalt dennes værdi til sine søskende. I hans regnskabsbog (privateje) findes en nøjagtig afregning af hele arvedelingen, der strakte sig over mange år, fordi en stor del af pengeværdierne var udlån til forskellige debitorer.

Til sidst skal der berettes om en skifteforretning fra 1810, der blev forhandlet ved Hviding herreds ting i Brøns.⁹⁰ Det drejer sig om Peder Hansen Bleegs gård i Bolilmark. Huset med indbo blev vurderet til ca. 700 rd. Derudover var der obligationer og rede penge, og efter at gælden var trukket fra, forblev der i alt ca. 1950 rd. til fordeling. Arvingerne var en $9\frac{1}{2}$ -årig sønnesøn på Før og en søn på nabogården, begge med hver 40 % af arven, og en datter med 20 %. Vist nok med hjælp fra formynderen overtog barnebarnet gården og udbetalte de andre to arvinger i alt ca. 1.170 rd. Gården blev bortauktioneret for 3.120 rd., og efter at gælden var trukket fra, fik lille Peder ca. 1.200 rd.

Som nævnt var gårdenes overdragelse mod aftægt blevet den mest almindelige form for ejendomsoverdragelse. Aftægtskontrakterne blev efterhånden meget omfangsrige og detaljerede. Forpligtelserne blev sikret med pant i ejendommen, og senere overtagere fik aftægtsfolkene med oven i handelen. Inde i huse blev større eller mindre dele skilt fra til den ældre generation, hvorved de gamle, traditionelle grundplaner ændredes. Dette skete hovedsageligt i løbet af 1800-tallet.

Kapitel 10:

Ejendommens definitioner

I ejendomsrelevante arkivalier for Danmark findes mange forskellige betegnelser og størrelsesdefinitioner for en ejendom, afhængig af tidsperioden og landsdelen. Her skal kun de betegnelser behandles, der blev brugt for Rømøs vedkommende.

Ejendomsarkivalier i ældre tid beskriver først og fremmest jordejendom. Det er jordernes værdi som basis for ydelse af afgift til ejeren eller skat til øvrigheden, det drejer sig om i jordebøger eller regnskaber. I tilfældet af en brydegård (del af storejendom) kan hele ejendommens afkast til hovedgården eller til ejeren være noteret. Ved en bondegård eller et hus med jordtilliggende er »landgilden« opført, dvs. fæsterens årlige afgift til ejeren i form af naturalier eller penge. Bygninger forekommer først fra 1700-tallet i formuevurderinger, brandforsikringer, skyld- og panteprotokoller m.v.

I det følgende omtales kildernes definitioner for gårde og for huse med mere eller mindre jord. Da en vis orden i ejendommens betegnelser først findes fra anden halvdel af 1600-tallet, er tiden omkring 1700 valgt som udgangspunkt for den følgende beskrivelse.

Gårde

Ordet »gård« stammer fra den fællesgermanske betegnelse for et indhegnet areal. En gård var defineret som et område benyttet til landbrug. Det kunne være en »herregård« hhv. en delgård (brydegård) deraf. Eller gården var ejet eller fæstet af en bonde, der levede af stedets afkast. »Fæste« var et forpagtningsforhold over for herskabet, der ejede selve jorden, mens bygningerne hørte bonden til. I middelalderen henhørte store dele af Rømø formodentlig under herregårdslignende brug, men denne struktur var helt forsvundet efter reformationen. Alle gårde var nu fæstegods og kunne betegnes som bondegårde. Fæstebønderne på Rømø

handlede dog alligevel med deres jord, som om den havde været deres egen. I dokumenterne fra Haderslev amt benyttes også det tyske ord »Hof« som betegnelse på »gård«. En bonde kaldtes for »Hufner«. Oprindeligt hørte faktisk al landbrugsjord under gårdjendomme. Jordløse huse eller huse med kun lidt jord fandtes sjældent på landet. Sådan var det formodentlig også på Rømø.

Hver gård skulle yde en bestemt afgift til øvrigheden. Den var vidt forskellig for de enkelte gårde, afhængig af gårdens tilhørsforhold, enten den hørte til Slesvig eller kongeriget (se kap. 7). En gårds besætning af kreaturer var fastlagt i forhold til ejendommens størrelse. »Krætter og Bæster«, der ellers var »på tyder« på gårdens egen toft, måtte gå løst på landsbyens enge og agre efter høsten. For retfærdighedens skyld var derfor antallet af kreaturer begrænset og lige store gårde havde ret til at sende ens antal på »ævred«, dvs. til fælles græsning. Men hverken disse tal eller størrelsen af en »helgård« var ens fra by til by. Derudover var jordkvaliteten jo vidt forskellig i Rømøs forskellige landbrugsområder.

I århundredernes løb blev helgårdene delt i mindre enheder, hvorved man kom til at operere med brøkdele af en gård. Dels drejede det sig om deling i halve eller kvartgårde, til dels også om ottendedelsgårde. På Nørlandet fandtes dog også 1/3-dels- og 1/6-dels-gårde, og i Juvre havde man endda helt »skæve« størrelser, f.eks. en 9/32-dels-gård. Ligesom helgårdene havde været forskellige i størrelse, kvalitet, rettigheder og forpligtelser, gjaldt det samme for delgårdene. Da efterhånden også småejendomme, kådnersteder, blev dannet, når dele af gårdenes jorder f.eks. blev overladt til bøndernes andre arvinger, blev størrelses- og kvalitetsforholdene mellem gårdene helt uoverskuelige. I matriklen fra 1683 over øens kongerigske ejendomme fandtes en 1/6-dels-gård i Juvre, med god jordkvalitet og over 8 tdr. udsæd, og samtidig i Sønderby 3 halve gårde hver med under 2 tdr. udsæd og med dårlig jord. Nogle »gårde« havde langt fra den størrelse, der kunne ernære en bonde. Men for mange kaptajner og kommandører var det også en prestigesag at være gårdejer.

Betegnelsen »gård« med tilføjet angivelse af størrelsen i brøkdele deraf blev efterhånden standard på Rømø og er derfor gennemgående benyttet i denne bog, også for ældre tider. Indtil begyndelsen af 1700-tallet findes også forskellige andre betegnelser for landbrugsejendomme og deres størrelse. Det ældste kend-

te er »en otting«. I Toftum ejede Ribe Domkapitlet i middelalderen »1 attingh«. ¹⁸ Gården findes den dag i dag (art. 12 Juvre), og den svarede i matriklen af 1683 til en kvartgård. Også i Haderslev amts dokumenter blev betegnelsen »otting« benyttet for en kvartgårds størrelse. Ordet otting, der tydes som »ottendedel«, henviser til en ældgammel inddeling af jorderne. Det er vist nok ikke tilfældigt, at Juvre, Toftum og Tvismark havde hver 8 ottinger jordtilliggende, dvs. disse byer omfattede hver 2 helgårde. Også øens andre områder kan let deles i tilsvarende enheder. Byinddelingen på Rømø er allerede beskrevet i kapitel 8, ligeledes antallet af helgårde.

Andre i dokumenterne fra før 1700 benyttede og ofte skiftende betegnelser for landbrugsejendomme på Rømø skal også nævnes. For hel- eller delgårde forekommer ved siden af begrebet »gods« også »bol« eller »boel«. Endnu i Sønderlandets »Landsvilkor« af 1753 og brandforsikringen af 1783 kaldes bønderne for »Boelsfolk«. Somme tider skrev man i fæsteprotokollerne »Vaaning og boel« eller hhv. »Waring« og »Worring« for en gårdejendom. Sådant en gård kan ofte kun »genkendes« i dokumenterne i forbindelse med en forgående eller efterfølgende ejer.

Som nævnt hørte al jord oprindelig under gårdene. Derfor bestemte gårdmændene, dvs. bønderne, i fællesskab, hvordan landbruget skulle drives i de enkelte landsbysamfund, hvornår der skulle sås eller høstes i fællesskab m.m. Efter disse »Vilkor«, hvor bønderne selv betegner sig som »Grande«, »Bymænd« eller »Boelsfolk«, måtte også kådnerne rette sig.

Huse med jord

Som ovenfor anført blev mange småejendomme efterhånden skilt ud fra gårdene. For dem findes også mange betegnelser i jordebøger, fæsteprotokoller og andre dokumenter. På Sønderlandet kaldtes fæsterne af disse småejendomme i 1500-tallet hhv. for »bolsmendt« og »boelsmend«. Dvs. ordet »bol« blev dér benyttet for en lille ejendom. I løbet af 1600-tallet kom begreberne »gadehusmend eller forbedelser« frem. Der er ikke tale om forskellige ejendomsstørrelser, og de svarer alle samme afgift til øvrigheden. I 1660'erne møder man for første gang ordet »koddener« (kådner) i jordebøgerne, og snart dukker »halve koddener« op, der betaler den halve afgift. I matriklen 1683 tales om

»Huusmænd som haffuer Toften ved deris Huuse« eller »haffuer Kaalhaffue ved deris Huuse«. Fra 1700-tallet og helt frem til 1800-tallet er standardbetegnelsen i Sønderlandets dokumenter »koed« hhv. »kaad«, der findes i forskellig størrelse, fra hel- til 1/4-kåd, enkelte endnu mindre. Af matriklen 1683 fremgår, at et helkåd kunne have lige så meget jordtilliggende som en kvartgård. Men en »kådner« var ikke en »gårdmand«. Han havde ingen medbestemmelse over landsbyens »Grandvilkor«.

På Nørlandet, dvs. i Haderslev amts område, var »forbedelse«, eller på tysk, »Verbittels« den mest hyppige betegnelse for kådnerstederne. Der fandtes ligeledes brøkdele af den slags ejendomme. I en formuevurdering af 1744 benyttes dog ordet »landbol« i stedet for »forbedelse«. Det gælder også her og der i andre dokumenter. Her er altså »bol« igen betegnelsen for en mindre jordejendom, mens ordet ellers også blev benyttet om en gård, som ovenfor anført. På billederne 161-165 vises udsnit af originaldokumenter, hvor der er anvendt ovennævnte forskellige betegnelser for en gård eller et husmandssted.

Udover ejendomme, der var fæstet af beboeren, og hvor selve huset var i hans eje, fandtes på Nørlandet i Haderslev amts område også huse til leje. Disse »Inderstehuse«, der allerede var kendt på fastlandet, findes for første gang i regnskaberne for 1768. Det var bønderne, der byggede enkelte småhuse på 3 eller 4 fag, helst på et sted, der ellers ikke kunne finde anvendelse til landbrug. Disse inderstehuse fandtes hovedsagelig i det vestlige klitområde af Sønder-Tvismark/Kongsmark og i Kongsmarks midte, hvor den gamle skole ligger. Bønderne havde husene i fæste og betalte en særlig afgift for disse huse på deres ejendom. Senere blev der handlet med den slags huse med andre lodsejere, dvs. også med »kådnerne«. Men det blev aldrig noget af betydning, og oftest blev inderstehusene til sidst solgt til en lejer, der i øvrigt kaldtes for »Inderste«. Denne betegnelse gjaldt også for lejere, der boede i samme hus som udlejeren. For dem måtte der ligeledes betales en afgift.

Kapitel 11:

Kilder til ejendomshistorien

For at kunne følge en ejendom med derpå stående bygninger tilbage i tiden før omkring året 1900, kræves gennemgang af mange forskellige kilder, og det kan ofte være som et puslespil at få sat oplysningerne sammen. Direkte ejendomsrelevante kilder er jordebøger, matrikuleringer (evt. med kort) og realregistre, regnskaber med hhv. skatte- og fæsteregistre og vurderinger. Der findes også en del fæstebreve. Skyld- og panteprotokoller såvel som auktionsprotokoller er meget oplysende. Nogle testamenter er også bevaret. For husenes bygningshistorie er brandforsikringsprotokollerne vigtige. Oplysninger om beboerne får man fra mere personorienterede kilder som f.eks. folketællinger og sørulter, kirkebøger og kirkeregnskaber, men også fra gamle gravsten. Søfarten kan følges gennem erhvervsorienterede arkivalier som toldregnskaber, skibs- og hyringslister og søforsikringernes skadeprotokoller. Mange og ofte spændende oplysninger findes i tingbøgerne. Alle disse kilder kan også hjælpe med at konstruere en ejerrække, hvis ejendomsilderne mangler i en periode. Derudover gemmer der sig i privateje meget kildemateriale, som ligger gemt i kister og på lofter. En beskrivelse af ejendomsrelevante arkivalier for Sønderjylland findes i Lars N. Henningsens arkivvejledning »Ejendomshistorie i Sønderjylland«, der i 1996 blev nyudgivet af Landsarkivet i Aabenraa.

Denne opremsning, som oven i købet ikke er udtømmende, viser allerede problematikken i at finde, læse, ordne og protokolere alle kendte oplysninger for en ejendom og dennes beboere.

Ved efterforskning af arkivalier på arkiverne skal man altid være opmærksom på, at Rømøs kongerigske del hørte under Riberhus len (-1662) hhv. Ribe amt (1682-1864, 1662-82 Schackenberg), Lø herred, Ballum birk. Den slesvigske del hørte først under Tørning len, senere Haderslev amt, Hviding herred. Kirkearkivalier findes under Tønder provsti. Ældre arkivalier indtil sidst i 1600-tallet ligger for det meste på Rigsarkivet (RA), nyere og en del af de ældre i Aabenraa på Landsarkivet for Sønderjylland (LAA), Ribe-arkivalier også i Viborg på Landsarkivet for

Nørrejylland (*LAV*). Et nyoprettet, brandsikret lokalarkiv på Rømø (*LOK*) får efterhånden mange arkivalier fra private ejere.

Derudover findes mere specielle sager, f.eks. skibslisters o.lign. spredt på Landsarkivet for Sjælland i København (*LAS*), Stadsarkivet København (*SAK*) og Staatsarchiv Hamburg (*SAH*). En del brandforsikringsprotokoller ligger på Landesarchiv for Schleswig-Holstein i Slesvig (*LASH*) og senere matrikuleringer og kort på Matrikelarkivet i København (*MAK*).

En liste over de vigtigste kilder og deres forkortelser, der benyttes i registrantdelen (bind II-V), findes bag i bogen. For bedre at kunne forstå disse kilder følger her en nærmere beskrivelse.

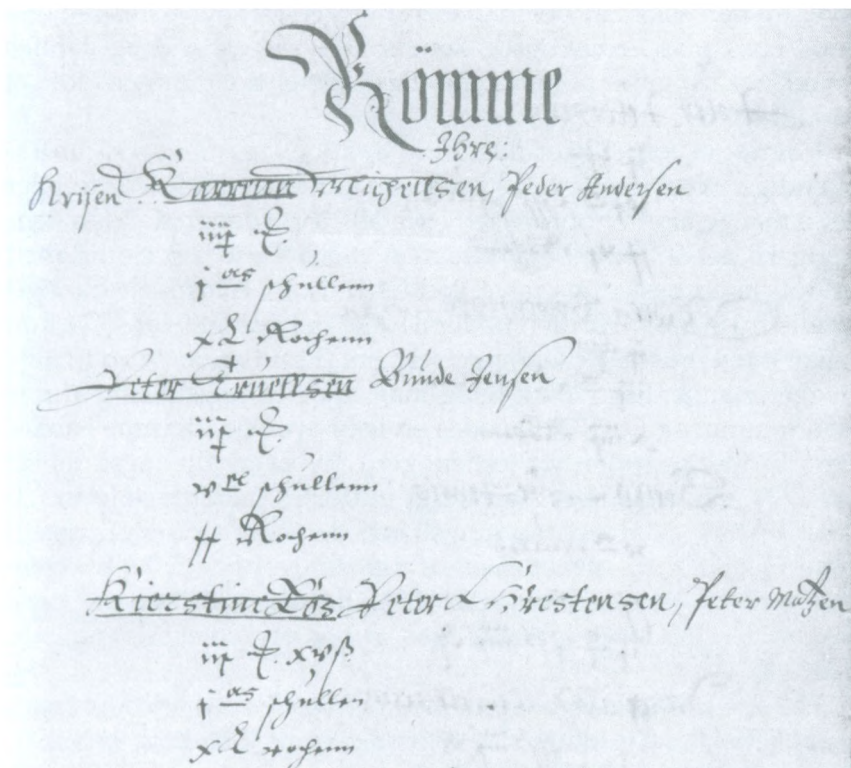
Jordebøger (JB)

Indtil midten af forrige århundrede ejedes næsten al grundejendom af staten (d.v.s. kongen eller hertugen), herregårde eller kirken. Der fandtes kun få såkaldte selvejerbønder, og på Rømø var der ingen. Jorden var »fæstet« mod betaling af en afgift, mens bygningerne normalt var beboernes ejendom. Herregårdene forlangte derudover ofte tjenesteydelser, der blev kaldt for »hoveri«.

Ejerne af jorden udfærdigede fra tid til anden lister over deres jorder, de såkaldte »jordebøger«. På Rømø var der tre jordejere, som var de vigtigste (se kap. 2), nemlig Kongen, Hertugen og kirken (Ribe Domkapitel og biskoppen), men de midlertidige »herrer« Rantzau og Schack havde også jordebøger for deres ejerskabsperioder. Danmarks ældste kendte jordebog er fra 1231, anlagt af Kong Valdemar Sej. Her er Rømø anført med tilføjelsen »hus.ha.«, tydet som »huse, harer«, beboelser og jagtmuligheder (se billede 10 i kap. 2).¹⁰

Den næste for Rømø vigtige jordliste er en del af »Ribe Oldemoder«, hvor Ribe Domkapitlets ejendomme på Rømø i 1200- og 1300-tallet er opført (se billede 14 i kap. 2).¹⁸ Men først fra 1500-tallet findes bevarede jordebøger, der omtaler såvel fæstebøndernes og -kådnernes navne (andre betegnelser se kap. 10) som de jordafgifter, de hæftede for. Rømøs første jordebøger er for Nørlandet (den haderslevske del) fra 1524, da området hørte under Tørning len (billede 158),³⁵ for Sønderlandet (den kongerigske del) fra 1562/63 (billede 159),²⁵ og for Ribe Domkapitlets gårde fra 1530.²¹

De haderslevske jordebøger er bevaret langt ned i 1700-tallet,

Billede 160:

Jordebog for Haderslev amt fra 1627/28 med »Ihre« (Juvre), svarende til billede 158, men 100 år senere. Helgården er opført i 3 enheder med 5 fæstere, der i alt betaler 9 mk. 5 sk. i penge, og 2.500 rødspætter og 100 rokker i naturalieafgift. Der ses to ejergenerationer. (RA)

men mange årgange mangler.³⁶⁺¹⁴⁶⁻⁴⁷ For Sønderlandet findes kun enkelte jordebøger, den sidste fra omkring 1670.¹³⁰ Disse kilder er dog problematiske, idet fæsternes navne kun sjældent blev ajourført. Det er ofte sket, at en mand stadig står anført 40 år efter sin død, således at en eller endog to fæste-generationer mangler i rækken. Og på et tidspunkt udfærdiges en ny jordebog med navne, der tilhører helt nye generationer, så identificeringen af en bestemt ejendom ikke er mulig. Ribe Domkapitlets sidste noteringer står i en jordebog, der er påbegyndt midt i 1500-tallet, men ajourført næsten 100 år derefter.²² Det hjælper ved bestemmelsen af ejerrækken. Det samme gælder for enkelte haderslevske jordebøger, hvor man også har ændret, streget gamle navne og tilføjet

nye, hvilket viser, at der har været et generationsskifte (billede 160). Hvis man er heldig og kender skriverens hånd og dennes levetid, kan man nogenlunde bestemme tidsrammen for et sådant skifte.

I øvrigt er jordebøger ikke bare upålidelige, men også ufuldstændige. Nybyggede huse med lidt jord blev faktisk ikke eller først mange år efter opførelsen optaget i jordebøgerne. I den kongerigske del af Rømø begyndte man i Schackenborgs ejertid med at opliste og beskatte »halve koddener«, og i matriklen fra 1683 er alle huse med. For den haderslevske del nævnes før 1734 kun enkelte nye huse i jordebogen, selv om der i denne periode blev bygget mange. Fra 1734 foretog man af og til registrering af nye ejendomme, og fra 1752 lavedes en liste over ejendomme »außer dem Erdbuch« (uden for jordebogen), hvorved alle, også de fra før 1734, var registreret. Samtidigt indførtes såkaldte »Heberegister«,¹⁴⁷ dvs. skatteopkrævningslister, der blev ajourført nogenlunde i takt med udstedelsen af fæstebreve. Fra 1771 fik ejendommene i »Heberegister«, der da erstattede jordebøgerne, også numre, hvilket letter arbejdet med at konstruere ejendommenes ejerrække.

Huller og fejl i jordebøgerne kan her og der udfyldes og rettes ved hjælp af andre kilder. Fra begyndelsen af 1700-tallet bliver situationen efterhånden bedre, idet bureaukratiet og dermed antal, omfang og kvalitet af lister og registre tager til, og flere af dem er bevaret. Afhængigheden af jordebøgerne som kilde er derfor aftagende.

Matrikuleringer (MA) og realregistre (RR)

I anden halvdel af 1600-tallet blev der for første gang gennemført en matrikulering af kongerigets jorder, den første i 1664 og gentaget i 1688. Rømø Sønderlands matrikel (sammen med de forhenværende »Kapitelsgårde« på Nørlandet) blev udarbejdet allerede i 1683 i forbindelse med, at den del af øen var blevet tilbage-skødet fra Schackenborg til Kongeriget. Markbogen er bevaret på Rigsarkivet³⁷ (billede 161). »Matrikuleringen« indebar, at man ikke bare vurderede ejendommenes størrelse, men også »boniteten«, d.v.s. kvaliteten af jorden. Alle marker og enge var i særeve men blev drevet i fællesskab, bortset fra de såkaldte »hustofter« ved huset. De fællesdrevne arealer var delt i mange smalle stri-

ber af jord, der var tildelt de enkelte ejendomme. Matrikelkortet fra den næste matrikulering i 1840 (billede 72) giver et indtryk af denne ejendomsstruktur. Markernes og engområdernes navne kan genfindes den dag i dag, som »Lyckemark«, »Lennemark«, »Grammark« (først anlagt i 1700-tallet) og »Borgenge«, for at nævne nogle enkelte eksempler fra Sønderlandet. Alt uden for disse marker og enge var dengang fælles eje, på Sønderlandet delt i to områder (se kap. 2), mens Nørlandet havde 5 »fællede«, hvor også kapitelsgårdene var med: Juvre, Toftum, Bolilmark, Tvismark og Kongsmark (oprindelig »Koensmark«).

Ved matrikuleringen af Rømø i 1683 blev kun agre og hustofter opmålt (i kvadratalen) og vurderet, mens der ikke er tale om engene i den bevarede matrikelbog. Om ufrugtbarheden af Rømøs jorder vidner agerjordens betegnelser i matriklens markbog som »ond« eller »middel« »byg hvid« eller »byg grå« sand, »bliver gjødet, sås 3 år, hviler 4 (eller 3) år«. Ved opmålingen blev hver ager eller del af en ager målt i længden og ved 2 steder i bredden. Antallet af kvadratalen blev opsummeret for hver ejendom. Derefter blev den såkaldte »udsæd« beregnet i tønder á 8 skæpper á 4 fjerdingkar á 3 album, en tønde svarende til 14.000 kvadratalen. Derudaf skulle afhængig af jordens bonitet det såkaldte »hartkorn«-beløb beregnes, der var basis for skattebetalingen. Efter et kgl. reskript af 1685 blev 1 »tønde hartkorn« sat til 2-16 tønder land. Ved Rømøs for det meste dårlige jorder kom 1 tønde hartkorn til at svare til mellem 6 og 12 tønder land. Men ligesom engenes vurdering mangler også hartkornberegningen for Rømø. Måske har man undladt beregningen, fordi den kongerigske del af øen alligevel betalte et fast fælles beløb i skat.

Resultatet af opmålingen var, at størrelsen af agerjorderne ved mange gårde ikke svarede til den betegnelse de i øvrigt gik under. Gårdenes deling og udskillelse af kådnerejendomme havde haft til følge, at deres tilliggende blev ganske lille. Mange såkaldte »halvgårde« var således i henseende til agerland halvt så store som enkelte »kvartgårde«, mange »helkåd« var så store som en »kvartgård« o.s.v. Men da mange rettigheder var afhængig af de gammelkendte størrelsesangivelser, blev gårdene fortsat betegnet med disse.

I øvrigt var ager- og også engarealerne, der hørte til en ejendom, dengang meget begrænsede, fordi størstedelen af landet var fælles og faktisk ikke blev dyrket, men kun udnyttet som

græsgang for kreaturer og til brændsel (lyng og tørv, der var ingen træer). Sønderlandets i 1683 største gård, Christen Hansen's helgård i Hede (art. 5 Kirkeby), omfattede 142 000 kvadratalen (55 950 qm) opmålt agerjord, svarende til 10 tønder, 1 skæppe og 2 album »udsæd«. Mange gårde havde ikke mere end knap 20 % af Christen Hansen's gård, f.eks. målte Hans Ålheits halvgård i Sønderby (art. 4 Kirkeby) kun 27 160 kvadratalen (10 700 qm), dvs. 1 tønne, 7 skæpper, 2 fjerdingkar i »udsæd«.

Ved hjælp af matrikuleringen af 1683 er det i øvrigt muligt at foretage en identificering med senere ejendomme, idet vurderingsmandens eller -kommissionens vej gennem Sønderlandet oftest kan følges, hvorved beliggenheden af de enkelte ejendomme nogenlunde kan bestemmes. Desværre findes intet kort til denne matrikulering, mens den næste fra 1840 byder på de første, meget præcise kort over Sønderlandet i målestok 1:4000. Endda husenes størrelse kan nogenlunde måles. Omkring 1800 blev der udarbejdet et såkaldt »realregister til pantebogen« (RR) for alle kongerigske ejendomme.¹⁴⁸ Her er de uændret betegnet med den før brugte størrelse (brøkdele af »gård« eller »kåd«), men ejendommene fik desuden et nummer, der også blev brugt andre steder, f.eks. i selve pantebøgerne¹²⁵ og i en del af brandforsikringsprotokollerne, hvorved identificeringen lettes betydeligt. Med matriklen af 1840¹⁴⁹ fik ejendommene et nyt nummer og i realregistret blev dette nummer og matriklens jordvurdering i »hartkorn« optaget. Denne vurdering indeholder nu også engarealerne. I realregistret blev efter dettes indretning alle ejendoms-skifter løbende noteret, således at ejerrækken herefter er helt klar. Der findes 3 realregistre efter hinanden fra ca. 1800-1880. Det sidste indeholder såvel matrikelnumrene fra 1840 som de artikelnumre, som blev indført af den preussiske forvaltning omkring 1880. Derved muliggør de let at følge ejendommene fra den danske tid før 1864 og ind i den preussiske periode.

For Nørlandet blev der aldrig foretaget en matrikulering svarende til 1600-tallets og den fra 1840'erne, når man ser bort fra de 2 nedenfor omtalte vurderinger fra 1708 og 1744. For Nørlandet kom en matrikulering først som led i den generelle preussiske matrikulering i årene 1875-1880. Da blev der i 1875 foretaget en ny opmåling af Nørlandet.⁶ Matrikelkortene fra 1840 for den kongerigske del og opmålingen fra 1875 hører til registrantens hovedkilder, og der findes udsnit af alle områder i disse bind.

Selve matriklen af omkring 1880 kaldes for »Mutterrolle«, og den blev løbende ajourført indtil 1921.¹⁵⁰ Hver ejendom fik sit artikelnummer, der for de flestes vedkommende forblev uændret indtil i dag. For hver ejendom blev indrettet en »Grundakte«, som samlede alle ejendomsrelevante dokumenter og oplysninger,¹⁵¹ ligesom de i dag findes i de løse tinglysningsdokumenter til tinglysningskontorets tingbog.

Matrikuleringerne er meget nyttige for ejendomshistorien, fordi de byder på præcise og pålidelige oplysninger om ejendommene, men kun for jorden, ikke for husene. For den kongerigske del af øen har man således 3 faste punkter at holde sig til, 1683, 1840 og 1880. For ejerrækken fra ca. 1800-1864 kan realregistret benyttes. For den slesvigske eller »Haderslevske« del af øen findes før 1880 nogle andre faste punkter, hvorom der tales nedenfor. Efter 1880 kan alle oplysninger findes på Landsarkivet i Aabenraa (LAA) eller tinglysningskontoret.

Ellers gælder for tiderne mellem de nævnte tidspunkter det samme som for tiderne mellem jordebøgernes ajourføring, at andre kilder må udfylde hullerne.

Regnskaber og regnskabsbilag

Riberhus lens- og Ribe amts regnskaber (*RLR*, *RAR*) såvel som Haderslev amts regnskaber (*HAR*) byder på mange og meget nyttige oplysninger hvad angår ejendomshistorien og befolkningsforholdene. Fra sent i 1500-tallet findes de første bevarede regnskaber, men i 1600-tallet mangler dog længere perioder pga. krigsforhold og ændringer i tilhørsforholdet. I løbet af 1700-tallets første halvdel bliver regnskaberne efterhånden mere og mere informative, mens nogle rationaliseringer i anden halvdel er årsag til nye usikkerheder for ejendomsforskningen.

Den vigtigste kilde for ejendomshistorien er regnskabernes fæsteprotokoller eller -registre (billede 162) (*FP*). Ved et ejer- eller rettelig fæsteskifte fik den nye fæster et nyt fæstebrev (billede 163) (*FB*). Der måtte betales et beløb i »indfæstning«, afhængig af hhv. ejendommens størrelse og værdi på den ene side, og af forholdet mellem skiftepartnerne på den anden side. Fæsteskifter inden for familien var billigere end et salg til udenforstående. Indtægterne fra indfæstning blev registreret i regnskaberne som »uvisse«, ligesom f.eks. bøderne. Disse indfæstningsprotokoller

Rønne.

Juden Jespersen i Jyde, af
 den Vaaning og Boel, som er
 1/6 deel part Gaard Michel
 Pedersen tilforne hafver
 paabod - - - - - 3 Rd. - -

Jörgen Nielsen i Duhn, af
 1/4 deel part Boel som Anne
 Christensdatter i Heede
 tilforne har paabod - - - 2 Rd. - -

Christen Hansen af 1/2 gadehus - - - 4 fl. - -

Billede 162:

Fæsteprotokol fra Riberhus amts jordebogsregnskab 1696/97. Peder Jespersen (»Listmand«) i »Jyfre« fæster »en Vaaning og Boel, som er dend 1/6 deel part Gaard Michel Pedersen tilforne hafver paabod« for 3 rigsdaler, »Jörgen Nielsen i Duhn« fæster »1/4 deel part Boel som Anne Christensdatter i Heede tilforne har paabod« (kun jord) for 2 rd. og Christen Hansen fæster »1/2 gadehus« (stedet kendes ikke) for 4 mark. (RA)

udgør de sikreste dokumentationer for ejerrækkefølgen, hvis begge skiftepartnere er nævnt.

For Ribe amt kendes fæsteprotokoller for perioden fra 1696-1745 som en del af det årlige Ribe amts jordebogsregnskab.¹⁰¹ Derefter udstedte man kun fæstebreve fra tid til anden. Indfæstningsindtægterne blev nu kun noteret i lister, for første gang i 1748 inden for samme regnskab. Senere lister kaldtes for »designationer over fæstebreve« (DFB). Meget nyttig er en liste, landfoged Ottesen har anlagt i 1826 (LFL).¹⁵² For perioden mellem 1745 og indretningen af realregistret omkring 1800 er det nødvendigt at inddrage andre kilder, f.eks. selve fæstebrevene, men deraf er ikke så mange bevaret.¹⁵³ I tiden før 1696 findes desværre kun få år med indfæstningsprotokoller i lens- og amtsregnskaberne.

1033
11

Toultum
Jens Pedersen 1 Hoff Anno 1701
gefestet.

16 fack Wohnhaus
6 fack Scheune
Auss Saath an Rocken 2 tr 4 schip
Garsten 3 tr 6 schip
Habern 2 schip
Heuwindung in allen 15 Fuder

Grasung auf Tüde 3 Kühe
Hat 3 Kühe 1 Quie
10 Schaafe 3 Pferde
Hat dagegen im Register gegeben Landgl. 2 rd 4 sh 9 p. (RA)

Billede 164:

Vurdering af ejendomme i Haderslev amt 1708-10. Her ses den første side for »Toultum«: Jens Pedersen (der havde tilnavnet Præst) 1/4 Hoff Anno 1701 gefestet. Die Gebäuden bestehen in 16 fack Wohnhaus (der altid indbefattede stalden) (og) 6 fack Scheune. Auss Saath an Rocken 2 tr 4 schip Garsten 3 tr 6 schip Habern 2 schip Heuwindung in allen 15 Fuder. Grasung auf Tüde 3 Kühe. Hat 3 Kühe 1 Quie 10 Schaafe 3 Pferde, Hat dagegen im Register gegeben Landgl. 2 rd 4 sh 9 p. (RA)

Derfor kan man for mange ejendomme ikke finde en uafbrudt ejerrække, når det drejer sig om den del af Rømø, der hørte under Ribe amt.

For Rømøs Nørland, såvidt det angår Haderslev amts ejendomme, er fæsteregistre bevaret for hele perioden 1696-1864, for det meste med information om både den gamle og den nye fæster. Derved kan man faktisk følge alle haderslevske ejendomme på Rømø gennem hele denne periode, undtagen en del inderstehuse. Enkelte årgange af fæsteprotokoller findes også for 1600-tallet. Registrerne ligger for tiden indtil 1752 som bilag i regnskaberne,¹²¹ derefter i en særskilt pakke.¹⁵⁴

Det skal nævnes her, at man under »uvisse indkomster« i Haderslev amtsregnskaber fra 1684-1725 også kan finde enkelte »Dispensationer« for par, der var i familie med hinanden og alligevel ville gifte sig. Sådanne sager kan have stor værdi for slægtsforskningen, men de er dog forholdsvis sjældne.

I regnskaberne findes også lister over fra tid til anden opkrævede ekstraskatter, oftest pga. højere statsudgifter i forbindelse med en krig. For året 1789 findes særlig interessante skattelist (ES)^f, idet alle beboere fra Rømø måtte selvangive såvel deres arbejdsindkomst som deres formue, det sidste for beløb over 100 rd.

Vurderinger i Haderslev amt (HAV)

Udover jordebøger, »Heberegister« og fæsteprotokoller findes for haderslevske ejendomme 3 typer arkivalier, der giver faste holddepunkter med sikre oplysninger om alle dengang eksisterende ejendomme.

I årene 1708-10 arbejdede en kommission, der skulle registrere og beskrive alle ejendomme i Hertugdømmet Slesvig. Dens protokoller er bevaret for Rømøs haderslevske del.³⁸ De nævner ejernavnet, fæstesituationen, bygningernes størrelse i fag, jordtiliggendet for agre i tønder og skæpper og for enge i læs hø, besætningens sammensætning og antal, landgilde-beløbet (jordskatten) og evt. restancer (billede 164). Disse arkivalier er en meget oplysende kilde, men det drejer sig kun om en »momentoptagelse«, som giver et øjeblikkeligt tværsnit af forholdene.

I februar 1744 blev der igen foretaget en vurdering af alle ejendomme og personlige formuer,³⁹ nu optegnet med pengeværdien

Naar eller Stad.	Not. i	Præst Købe.	Leibor. ni Mærk og Aufflag.	Årlige Afgift.	Gield.	Aggiam Capituler 1744 og 1745.	gind 1744 Cent.
	Thaustrone og vint Landbrug Opland Brømme i Juvre - Bye	600. 16	600. 16	600. 16	600. 16	600. 16	600. 16
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	134. 32	100. --	12. 42	---	30. --	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	150. 10	100. 32	2. 45	---	110. --	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	---	---	---	---	140. --	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	---	---	---	---	33. 10	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	27. --	50. --	---	23. --	---	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	140. 24	132. 16	2. 19	132. 16	---	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	---	---	---	---	100. --	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	48. 32	10. --	---	23. --	30. --	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	76. 32	25. --	---	23. --	---	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	37. --	5. --	---	6. --	---	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	39. --	5. --	---	23. --	40. --	---
1744	Jensens Kådnersted i Juvre, angaa en Mann Jershuat datters angaa, som er med Jensens Kådnersted i Juvre	135. --	132. 16	2. 12	---	---	---

Billede 165:

Formuevurdering i Haderslev amt 1744. På første side findes »Rømme, Juvre Bye« med 5 gårde og 4 kådnersteder (Landb(ol)). En gård og 2 kådnersteder har gæld (»Gield«), på 3 gårde findes beboere med pengeformue. Her er teksten på dansk. (LAA)

delt på huset, jorden, pengeformuen (billede 165). Gælden blev optalt og årlige afgifter anført lige som formueskatten og en såkaldt »Kopfsteuer« for håndværkere, »høkere« (købmænd) og kromænd. Det drejede sig om smeden i Juvre, mølleren i Tvismark, en skrædder og 3 kromænd hhv. købmænd i Kongsmark, der måtte af med denne ekstraskat. Nogle af ejerne fra 1708-vurderingen findes endnu i 1744, men kun forholdsvis få. Heldigvis blev listen udarbejdet med samme rækkefølge som vurderingsmandens vandring gennem Nørlandets byer, hvilket hjælper ved identificeringen af enkelte huse. Også ved hjælp af en sammenligning med en jordebog fra 1742, hvor undtagelsesvis senere eje-

re er indført samtidig med en henvisning til tidligere ejere, kan man danne sig et godt billede af ejendomssituationen i Rømø Haderslevske del omkring midten af 1700-tallet.

Der, hvor der trods indfæstningsregistre for Nørlandet stadig er tvivl om ejerrækken, f.eks. når huse forsvinder uden spor, er der hjælp at hente i en liste over alle ejendomme fra 1837.¹⁵⁴ Denne liste nævner også nedbrudte huse og såkaldte inderstehuse, som var små udlejningsejendomme, der blev bygget af mere velhavende folk. Afgifterne for disse huse betaltes af hovedejendommen, hvorfor husene mangler såvel i jordebogen som senere i »Heberegister«, og indfæstningsbetalinger er kun sporadisk registreret i fæsteprotokollerne. Disse inderstehuse fandtes hovedsagelig i det vestlige klitområde af Sønder-Tvismark/ Kongsmark og i Kongsmarks midte, hvor den gamle skole ligger.

Skyld- og panteprotokoller (SPP) m.v.

I december 1731 blev den første bevarede pantebog indrettet for Ballum birk i Lø herred i Ribe amt, hvor også Rømø Sønderland er med. På første side findes en enkelt Rømø-sag fra 1709, og 4 sager fra perioden 1727-1731 blev også indført senere. Fra omkring 1735 og fremover findes der mange pantesager fra Rømø. Skyld- og panteprotokollerne for Nørlandet, der hørte til Hviding Herred i Haderslev (vester)amt, begynder i 1737.¹²⁴⁺¹²⁵ I disse arkivalier blev først og fremmest gældsfordringer i form af obligationer noteret. Men der findes også andre forpligtelser. F.eks. tilsikrer en enke eller enkemand deres børn fra et første ægteskab forsørgelse, inden der indgås et nyt giftermål, og der kan være aftægtsforpligtelser ved overdragelse eller salg af en ejendom. Disse notater i panteprotokollen er ofte eneste bevis for en ejerrække, mens andre af protokollens oplysninger er interessante med henblik på familiære forhold.

De protokollerede ejendomsoverdragelser var også grunden til, at den nye præsiske administration omkring 1870 lod udarbejde en samlet panteprotokol for Rømø Nørland, dvs. det gamle Haderslev amt,¹⁵⁵ i forbindelse med at hele øen blev sammenlagt under Tønder amt. Denne sidste protokol indeholder næsten alle oplysninger fra den foregående tids skyld- og panteprotokoller, der er af betydning for at fastslå ejerrækken fremefter for en ejendom. Derved er det muligt at følge næsten alle Haderslevske

Pag. 3519

Ligge Römme paa Kongsmark. 1782

Nr.	Ejendomme	A. indførelse	B. indførelse	Værdi
11.	Stani Sørensen 1/2 Aam	A. indførelse		48.
			B. indførelse	6.
12.	Peter Wentzen Wentzen Hans Eleger Ludvig n. n. g. n. n. 440 4485.	A. indførelse v. 4. d. 21. 1790. 2. 59. 3. 1791.		30. 48.
			B. indførelse v. 4. d. 17. 1798. 11. 98. 3. 1799.	18.
13.	Jenssen Tand Engelrecht Tand n. n. g. 401784 n. 8391785.	A. indførelse v. 4. g. 401784 n. 8391785		70. 90.
			B. indførelse v. 4. d. 31. 1798. 2. 98. 3. 1799.	21.
14.	Jens Andersen Lundsgaard Kier Wintzer v. n. g. 1781. n. 9641782	A. indførelse v. 4. d. 17. 1798. 12. 98. 3. 1799.		90. 132.
			B. indførelse v. 4. g. 401784 n. 8391785	24.
			C. indførelse v. 4. d. 17. 1798. 2. 98. 3. 1799.	12.
15.	Kristert Andersen Nøker .	A. indførelse v. 2. d. 4. 2. 476. 3. 1792.		72. 36.

Billede 166:

Brandforsikringsprotokol Haderslev amt 1780. Dette udsnit viser 5 ejendomme i Kongsmark med »Wohnhaus«, tildels med »Scheune« (lade), og nr. 14 (art. 782 Kongsmark) har sågar et »Packraum« (lager). Nr. 11 og 12 er borte, nr. 13 er i dag art. 1017, nr. 15 art. 84 Kongsmark. Ejerskifter, forandringer og nybygninger ses af gennemstregede navne, nye værdier og nyindførte bygningsdele med årstal for indføring i protokollen. (LASH)

ejendomme fra fæsteregistrene indtil 1864 over til nymatrikuleringen fra omkring 1880. Kun hvor ingen forpligtelser fandtes i den sidste ejergeneration, eller hvor gælden m.v. hørte til hovedejendommen i sammenhæng med et inderstehus, svigter denne kilde.

For Sønderlandet er pantebogen særlig interessant for tiden mellem 1745 og 1800, da hverken fæstedesignationer og -protokoller eller de bevarede fæstebreve for denne periode er fyldestgørende. Men også i pantebogen for det kongerigske område findes naturligvis kun de ejendomme, hvor en forpligtelse i en eller anden form har været indgået.

For enkelte perioder, enkelte ejendomme og familier eksisterer der også auktionsprotokoller og skiftesager, og i mindre omfang endog testamenter, der alle findes i retsbetjentarkiverne på Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa. Disse dokumenter byder oftest på meget spændende oplysninger i forbindelse med ejendomsskifter. Men det er sjældent, at man er så heldig at finde dem bevaret.

Brandforsikringer (BF)

I løbet af 1700-tallet blev der oprettet brandforsikringer overalt i Danmark, først i byerne og senere på landet. Husenes værdi skulle takseres, så forsikringspræmier og en evt. erstatning kunne fastsættes for hvert enkelt hus. Det er naturligvis en god kilde til husenes bygningshistorie, men også for bestemmelse af ejer-rækken giver forsikringsprotokollerne ofte hjælp, når andre kilder svigter. For tiden før 1864 findes 3 brandforsikringer for Rømø, der er af særlig interesse.

I 1762 trådte Haderslev amts »Brand-Casse« på Nørlandet i virksomhed, men først mellem 1780 og 1812 (billede 166) er der bevaret tre protokoller med oplysninger fra Rømø. Værdien af husene er noteret særskilt for stuehus, stald og lade, evt. også for andre dele af bebyggelsen. Desværre findes ingen størrelsesmål for husene. Men ved hjælp af værdiangivelserne er det dog muligt at foretage sammenligninger, når man kender målene for enkelte af de vurderede huse. Der kan dog kun være tale om en skønsmæssig beregning, da man ikke kender husenes daværende tilstand. Interessant er også udviklingen i enkelte huses værdi fra vurdering til vurdering. Der ses eksempler på såvel forfald

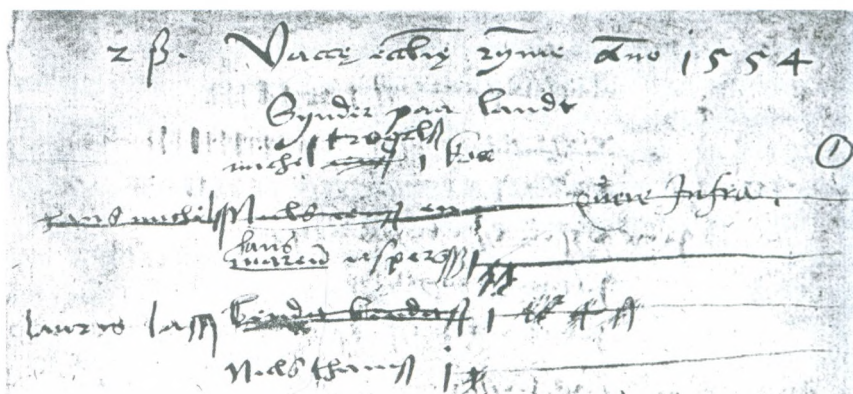
som forbedringer, og hist og her endda spring, der tyder på en nybygning. For et enkelt hus, den gamle jordbygning af art. 2 i Juvre, er bevaret en taksationsbog som angiver præmiebetalinger og udførte udvidelser. Bogen begynder den 27. november 1762. Da havde gården 11 fag beboelse, 5 fag stald, 10 fag nordlade og 4 fag sønderlade. Brandforsikringens husnumre fra 1780 er for alle Nørland-huse angivet i registranten.

Sønderlandet hhv. alle under Ribe amt henhørende huse havde først en slags fællesskabsforsikring, stiftet i 1769 af beboerne selv.⁴⁰ I 1783 blev forsikringen fornyet, og protokollerne blev ajourført indtil 1860'erne.⁴¹ I tilfældet af en brand ved et af fællesskabets huse skulle medlemmerne betale et bidrag til dets genopførelse. Husejerne fastsatte selv størrelsen af deres bidrag med fællesskabets »godtbefindende« i 9 trin afhængig af deres husværdi, fra 1/4 lod til 4 lodder svarende til fra 1/4 til 4 rd. På grundlag af denne grove vurdering kan selvfølgelig ikke sluttes så meget angående husenes størrelse eller byggeskik. Ajourføring over så mange år hjælper dog ofte ved tvivlsomme ejerforhold og giver indtryk af ændringer i husenes værdi og ejernes økonomiske situation.

Parallelt med denne fællesskabsforsikring oprettede Ribe amt en offentlig brandforsikring, der efterhånden også blev indført for Rømø.¹²⁸ Udførlige taksationsprotokoller for Rømø begynder fra 1813 og slutter i 1852. Desværre findes disse meget oplysende husbeskrivelser med angivelse af antal fag, husenes størrelse og tilstand, evt. ovne m.v., kun for enkelte huse. Fra omkring 1830 og senere findes forsikringsregistre, der indeholder alle huse under de enkelte hus- hhv. matrikelnumre. Her angives pengeværdien for ejendommenes dele med lignende informationer som beskrevet under Nørlandets brandforsikring.

Folketællinger (FKT) og søruller (SR)

Folketællinger⁴³ findes for 1787 for Rømøs beboere under Ribe amt og for 1801, 1834/35 og 1840 for hele øen. Derefter blev der foretaget folketællinger hvert 5. år indtil 1860 bortset fra 1845/50 for Nørlandet. Her finder man først og fremmest oplysninger om beboerne, deres stand, stilling og erhverv. Og ofte hjælper folketællingen ved identificering af et hus, idet tællingen foregik fra hus til hus.

Billede 167:

Udsnit af Ribe ærkedegnens liste over »vaccæ«, dvs. køer, der var »i leje« hos bønderne. Denne liste er fra 1554, da det sandsynligvis allerede var en pengeafgift, der kun bar det gamle navn fra den katolske tid. Et ejerskifte ses tydeligt, hvor gamle navne er gennemstreget. Listen begynder »Synder paa landt« med Michel Jensen »1 Koe«, efterfulgt af Michel Trogelsen. (LAA)

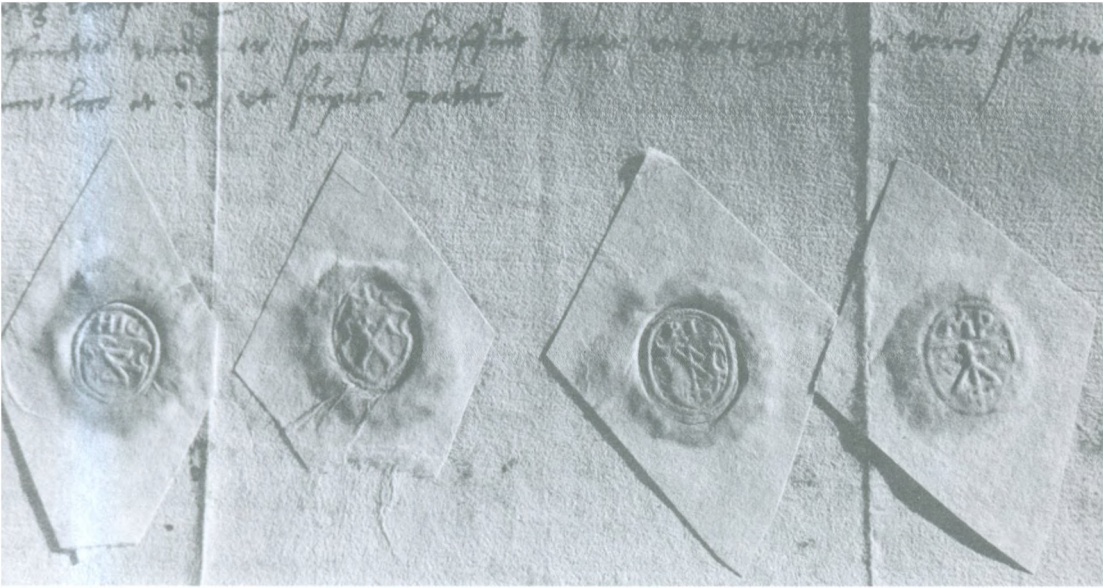
I sørullerne¹⁵⁶ blev alle mandlige beboere indført, og de er for Rømø bevaret for årene 1802-06. Sømændenes kvalifikationer og skiftende opholdssted beskrives. Sørullerne er ofte eneste kilde til at finde en familieforbindelse, fordi fædrene til de registrerede nævnes.

Udover sørullerne findes på Rigsarkivet en sømandsliste fra 1799, såvel for Rømø Nør- som for Sønderland.⁸ Den indeholder oplysninger om mandens navn, bosted og stilling såvel som afsjellingshavnen og rejsemålet, hvis det var kendt.

Kirkelige arkivalier

Kirkebøgernes (KB)¹⁵⁷ betydning for slægtshistorien er velkendt. For ejendomshistorien er de interessante med hensyn til de oplysninger, der gives om beboernes personlige data. For Rømø findes kirkebøgerne først bevaret fra sidst på året 1814. Tidligere bøger er gået tabt ved præstegårdens brand den 19.12.1831.

For ejendomsforskningen er også kirkeregnskaberne (KR) af stor værdi. De ældste kirkeregnskaber for Rømø går tilbage til 1500-tallet. Der findes en Ribe ærkedegns regnskabsbog fra 1516-32, hvor Rømø-sognet er med.²⁹ Kirkens debitorer, kirkens køer og kirkens årlige indtægter er noteret. En del navne fra Nørland-

Billede 168:
 Bomærker som segl under et tingsvidne fra 1594. Fra venstre ses mærket for præsten, »HIG« (Herr Jesper Gundersen), kirkeværgen, »MC« (Michel Christensen), og to bønder, »PI« (Peder Jepsen) og »MP« (Morten Pedersen). (LAA)

Billede 169:
 Udsnit af List toldregnskab fra 1642/43. Her er opført 3 skippere fra Rømø, der sejler den 15. hhv. den 16. marts 1643 af sted til Danzig, Norge og Hamborg, Christen Hansen, Peder Hansen og Peder Mammisen. Alle havde sandsynligvis bopæl på Sønderlandet. (RA)

19
 (Om 15 Marts Jæffers Skrivende er hiesse skinden paa den 15
 vordt an vordt og dengest den vordt skrevet i en vordt skrevet
 I for den an vordt og den an vordt skrevet den 15
 - 1643 -

20
 (Om 16 Marts Jæffers Skrivende er hiesse skinden paa den 16
 vordt an vordt og dengest den vordt skrevet i en vordt skrevet
 I for den an vordt og den an vordt skrevet den 16
 - 1643 -

21
 (Om 17 Marts Jæffers Skrivende er hiesse skinden paa den 17
 vordt an vordt og dengest den vordt skrevet i en vordt skrevet
 I for den an vordt og den an vordt skrevet den 17
 - 1643 -

dets første jordebog fra 1524³⁵ genfindes også. Særlig interessant er listen over lejere af kirkens køer (KO). Såvel i denne som i senere, tilsvarende fortegnelser er ofte to eller flere generationer af kolejere angivet. Når man sammenligner listerne indbyrdes og med jordebøgerne hhv. fæsteprotokollerne, findes ofte manglende led i ejerrækken for en gård.

Hvad dækker der sig bag begrebet »koleje«? I den katolske tid måtte kirken ikke kræve rente for udlån af penge. I stedet for udlejede kirken køer, og for dem måtte der betales »koleje«. I 1516 havde Rømø kirke henved 70 lejere af sine køer på øen. Det betyder, at udover bønderne må også andre husejere have haft kirkekøer. Efter reformationen blev kolejen til en slags ekstra afgift som påhvilede bønderne. Men de kunne også betale sig fra forpligtelsen, hvilket en del bønder har gjort. Derimod har enkelte større gårde forpligtet sig til at betale for 2 køer.

Den næste koliste findes for årene fra 1554 (billede 167).¹⁵⁸ Nu var der 49 kolejere med 53 køer, mens øen havde 57 enkelte gårde. I 1588 udarbejdede en ny ærkedegn i Ribe en ny fortegnelse,¹⁵⁹ som dog for Rømøs vedkommende formodentligt først blev skrevet omkring 1600. Det ses ved at sammenligne med samtidige jordebøger. Begge kolister er ajourført gennem nogle årtier, og man genkender de fleste af bønderne på øen. I et sammenfattende kirkeregnskab for 1648 findes igen kirkens køer, nu med 41 lejere, mens øen samtidig har 67 gårde.¹¹⁹

Sidste gang, der blev ført en koliste, var i forbindelse med ophævelsen af denne afgift. I 1724 foreslog kirkeværgen Peder Holm, at denne koafgift, der for længst var ændret til et årligt pengebeløb, en gang for alle skulle afløses af 3 rd. pr. ko. Det var næsten alle enige om, men der skulle betales i tre årlige terminer.¹⁶⁰

I øvrigt er kirkeregnskaberne fra første halvdel af 1700-tallet meget detaljerede og dermed informative. F.eks. angives betaling af en ekstraringning ved en persons død. Udover selve kirkeregnskaberne findes blandt de kirkelige arkivalier andre akter, der også kan være af stor informationsværdi. Således findes et tingsvidne fra 1594,²⁷ der blev skrevet i en strid mellem Kongen og Hertug Hans om tilhørsforholdet for en del kirker i kongerigets enklaver i Sønderjylland. En række af Rømøs beboere bekræfter, at kirken altid har hørt til Ribe. På dokumentet er fire mænds segl med deres bomærke vel bevaret (billede 168).

Gravsten (GS)

En speciel kilde er gamle gravsten, hvoraf nogle går tilbage til begyndelsen af 1600-tallet. De fleste ligger på Rømø kirkegård. For ejendomshistorien er det af særlig interesse, at en og samme sten ofte blev brugt af flere ejendoms-generationer (billede 41). Derudover findes en del bomærker på gravstenene. Nogle sten ligger ved husenes indgang, mere eller mindre slidte, og brudstykker blev brugt som fundamentsten. Alligevel er navne og årstal bevaret nogen steder.

Toldregnskaber (TR), skibslisters og skibsmålinger (SL)

Da rømøserne altid har drevet søfart, findes der rundt omkring i toldregnskaberne anført mange skibe ført af Rømø-skipperne. Sent i 1500-tallet og i første halvdel af 1600-tallet er mange Ribe/Rømø-skibe sejlet gennem Øresund, og toldregnskaberne derfra fortæller meget om skipperne, skibe, deres rejser og ladning⁶¹ (se kap. 4). Særlig interessant er et bevaret regnskab fra List på Sild fra 1642/43,⁶² der dengang var et kongeligt toldsted (billede 169). Senere, efter 30-års-krigen og handelsflådens ødelæggelse ved Rømø havn, fortæller såvel enkelte bevarede List-toldregnskaber som skibslisters og skibsmålinger fra tiden efter 1670 om det nu mindre antal af Rømø-skibe.⁹¹⁺¹⁰² Skibslisterne blev fra tid til anden udarbejdet for admiralitetet, så man kunne rekvirere skibe til krigstjeneste, f.eks. ved Englands-ekspeditionen i 1689. Om denne episode findes der iøvrigt også andre spændende arkivalier.⁹⁸

Waterschout (WS) og skadeprotokoller (DP) m.v.

Waterschouten var den embedsmand i havneforvaltningen, der førte forhyringslisters for skibenes søfolk og førte bog over alle ind- og udsejlinger. For København er der bevaret Waterschout-protokoller fra 1746-1859 (billede 170),⁸³ for Hamborg fra 1761-1839⁸¹ og for Altona fra 1788-1838.⁸² I alle disse protokoller findes anført mange Rømø-kaptajner og -sømænd. I Waterschout-protokollerne er angivet skibenes navne, type, størrelse og bestemmelsessted, og det samme gælder for skipperens navn, oftest med hjemsted. I de tilhørende forhyringslisters nævnes hele skibets mandskab med deres hyre og hjemstavn. Særlige kontrakter blev

Åaa det Mandtial som skal sejs med mig under
 Herrens af Kiøbenhavn forre Ruggerten Tykkedaj
 Droegly 47 læster Destineret til Island og videre efter
 Ordr. See Med Gage. Imbord Lovendags Morgen med word
 1804

Sagfører	Capitain Jesper P. Holm	seel paa Eijland	Promœ	30	
Kjørmænd	Christen J. Holm	N. 8157	Sjælland	Kiøb.	paa Promœ 30
Tømmere	Lars Hansen	N. 4621	N. 5.	N. 5.	i Kiøbenhavn 28
Køle	Hans E. Holm		Nesv.	Hadde	i Promœ 21
Sjefolk	Peter N. Jørgensen	N. 5300	Sjælland	Kiøb.	Promœ 16
	Peter Nielsen	N. 125	Nesv.	Tend.	i Hadde 16
Matros	Christen E. Thomsen	N. 809	Ribe		i Sivere 15
Ungmænd	Frasmus Jacobsen	N. 520	Sjælland	Kiøb.	i Ordrup 15
Jung	Taib J. L. Høj Jensen	N. 8613	N. 5.	N. 5.	i Grønland 9

Maanedens begynder al Dreje den 14de og vedbliver al Dreje med
 fuld Gage inettil vi med bemeldte Kiøbentlen her til Hadde de
 ler anden Dan for første Stads en ankommen og Maanedens os
 bliver opsagt. - Forrest forpligter vi os al efter leve de Konge
 lige allernaadigste Kiøbs Urtiler. Desuden njoder med forren-
 de Skanelstrab halve Tjæer forige nemlig Capitainen 126 4/8
 pr. Sol, Kjørmænd 120, 3 Kjørmænd 124, 3 Tømmermænd 121 1/8
 Tjæer, Matros og Ungmænd hver 12 og Drengen 48 pr.
 Sol.
 Kiøbenhavn den 14 April 1804. *Jesper Peder Holm*

Billede 170:

Side fra Københavns Waterschout-protokoller. Den 14. april 1804 sejler hukkerten »Tykkedaj«, 47 læster, til Island og videre med »Capitain« Jesper Pedersen Holm, styrmand Christen Jørgensen Holm og 7 andre søfolk, deraf de fire fra Rømo. (LAS)

også protokolleret, f.eks. i kaperskibenes tid efter 1807.

Særlig spændende er søforsikringernes dispache-(skade)protokoller, der nøjagtigt redegør for omstændighederne i forbindelse med skibsforlis.¹⁶¹ Om de søfarende findes også oplysninger i søpasprotokollerne (SP)⁸⁶⁺⁸⁹ og fra havnebyernes skipperlaug.⁸⁴⁺⁸⁸ Endelig rummer enkelte arkiver og museer udførlige og omfangsrige kartoteker af interesse for søfartshistorien (SLK). (bl.a. ¹⁶²⁺¹⁶³).

Fra andre havnebyer, som Rømø havde løbende forbindelser med, bl.a. Amsterdam og Enkhuizen i Holland, Bergen og Trondhjem i Norge, findes arkivalier med henvisninger til søfolk fra Rømø. Det drejer sig om borgerskabsprotokoller, kirkebøger, toldregnskaber, retssager, købe- og fragtkontrakter m.m. Undersøgelser i dette kildemateriale er dog meget tidskrævende og vanskeligt. Men udbyttet kan være betydeligt, således som det fremgår af de skibs-købekontrakter, der er omtalt i kapitel 4.⁶⁴⁺⁶⁵

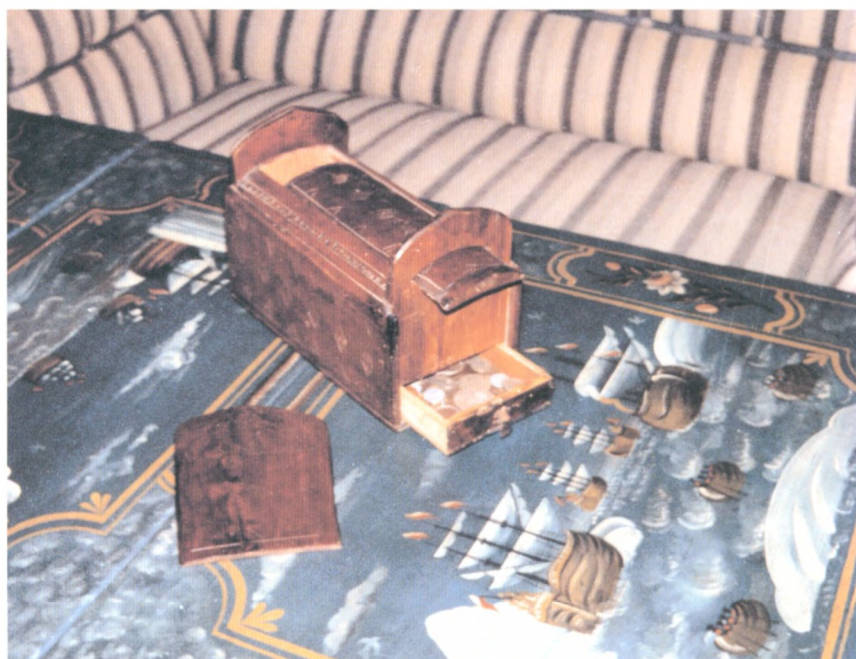
Tingbøger (TBB og THH)

Tingbøgerne, dvs. retsprotokollerne, findes fra tiden 1661-1779 for øens kongerigske del under Ballum birk, Lø Herred.⁴⁹ For Nørlandet under Hviding Herred er tingbøgerne fra tiden 1716-1867 bevaret.⁹⁰ Dog mangler mange ældre årgange. På tinget blev retssager behandlet lige fra småtingsafdelingen som f.eks. sladder og injurier til alvorlige forbrydelser som barnemord. De mest langvarige sager var af økonomisk natur, som eksempelvis strid om strand- eller østersrettigheder. Oftest drejede det sig om gældssager og tvivlsomme ejendomsforhold, der måtte finde en løsning for retten. Også mange arvesager beskrives, og i enkelte tilfælde kan man støde på en hel familiehistorie. Således findes en sag i 1732, hvor problemet var at finde husly for en »sær og vanskelig« enke, der var 80 år gammel og havde solgt sin gård, åbenbart uden at aftale et aftægtsforhold. Hun havde ingen børn. Alle familiemedlemmer, hendes for længst afdøde mange søskende og alle deres endnu levende efterkommere er opført i tingbogen. Heldigvis fandtes én, der ville tage sig af den stakkels kvinde. I tingbøgerne kan man i rigt mål finde oplysninger om personer og om ejendomsforhold.

Private dokumenter (PD)

Ved beskrivelsen af brandforsikringerne er allerede nævnt et eksempel på private arkivalier, som kan være af betydning for undersøgelserne, nemlig en lille notesbog vedr. brandforsikringen fra 1762. Der er bevaret forbavsende mange dokumenter i de gamle skrin, kister eller skuffer i private hjem (billede 171). For størstedelens vedkommende drejer det sig om ejendomspapirer, fæstebreve, overladelseskontrakter, aftægtsforpligtelser m.m. På denne måde kan nogle gårdes historie bevisligt føres tilbage helt ind i 1600-tallet. Familiehistoriske og somme tider også ejendomsrelevante oplysninger findes oftest skrevet i bibles og psalmebøger (billede 172). Også private regnskabsbøger, skibsjournaler og kopibøger m.v. indeholder værdifulde oplysninger. Rømø Lokalhistorisk Forening indsamler og opbevarer sådanne værdifulde dokumenter, som sikres i et brandsikkert arkiv (LOK).

Af stor værdi for ejendomshistorien er en fortegnelse over »kirkestandelser« (KS), dvs. kirkesæder, og deres ejere, skrevet af

Billede 171:

Dokumentskrin med udskæringer fra en gård på Rømø. Her er gårdens dokumenter gemt, helt tilbage til 1645. Neden i skrinet ses en pengeskuffe. (Privateje)

B · I · B · L · I · A · Paa Danske.

Denne Hellige Bibell Kiøff Jeg i Ribe Anno 1640 aff Bertell Bogbinder
Och Gaff Jeg hannem derfor 10 Rigsdaler in Specie. Gud giffuer mig
Och min Arffuing och Børn att Læsse, Lere, och mercke, Gudss Hellig Ord
Aff denne Bog, och Hellige schriff. Att dett matte ske och komme til Gudss
Hellige Naffnss Lov Priss och ære, Och os Alle till Hiertenss Trøst,
Ære och Glede, Och Endeligen till vore Sæl Salighed och Himmerigess rige
Bønhør oss Gudfader, Guds Søn, och Gud den Hellig And, Amen.
Chresten Perssen Krommuss Bogenss Eiermand

Denne Bibel som mig nu tilhører, haver jeg bekommet fra
Maren Sal. Hans Krommessess Enke, samme Bibel haver
Jeg ladet indbinde og derfor betalt 4 mk 8 sk.
A. 1730 P. Holm

Billede 172:

Forste side af Krommes-familiens bibel fra Christian IV's tid, købt i 1640 af Christen Pedersen Krommes, der havde den store Kromose-gård i fæste. Han skrev på denne side:

Denne Hellige Bibell Kiøff Jeg i Ribe Anno 1640 aff Bertell Bogbinder.
Och Gaff Jeg hannem derfor 10 Rigsdaler in Specie. Gud giffuer mig
Och min Arffuing och Børn att Læsse, Lere, och mercke, Gudss Hellig Ord
Aff denne Bog, och Hellige schriff. Att dett matte ske och komme til Gudss
Hellige Naffnss Lov Priss och ære, Och os Alle till Hiertenss Trøst,
Ære och Glede, Och Endeligen till vore Sæl Salighed och Himmerigess rige
Bønhør oss Gudfader, Guds Søn, och Gud den Hellig And, Amen.

Chresten Perssen Krommuss Bogenss Eiermand

I løbet af 90 år blev gården ringere og ringere pga. salg og arvedelinger. I 1730 købte Peder Jørgensen Holm den resterende kvartgård og fik biblen oven i købet. Så skrev han på biblens første side:

Denne Bibel som mig nu tilhører, haver jeg bekommet fra
Maren Sal. Hans Krommessess Enke, samme Bibel haver
Jeg ladet indbinde og derfor betalt 4 mk 8 sk.

A. 1730 P. Holm

Begge ejere var både landfoged og kirkeværge. Begge familier har bag i biblen indført familiemedlemmernes fødsels- og dødsdatoer m.v. indtil midten af 1700-tallet. Biblen ejes endnu af Peder Holms efterkommere. (PD)

P
 Gamle Kirke = Sandfont!

Inds forordning for gamle = Lid med
 Inds Odde, og lignende Mannerne for
 for fundet udgivet, Mønst: Den
 første Navn skal inden i foruden
 og for fundet sig den første
 som skal indføre og som følger:
 første Ordene sandfonten paa
 den nær = side for fundten:

No 1 den første Ord

No 1 Gaud Tamsen og nu skuffent br
 born Niels Jørgensen i Østerby

No 2 = Anders Jørgensen i Mølleby

Billede 173:

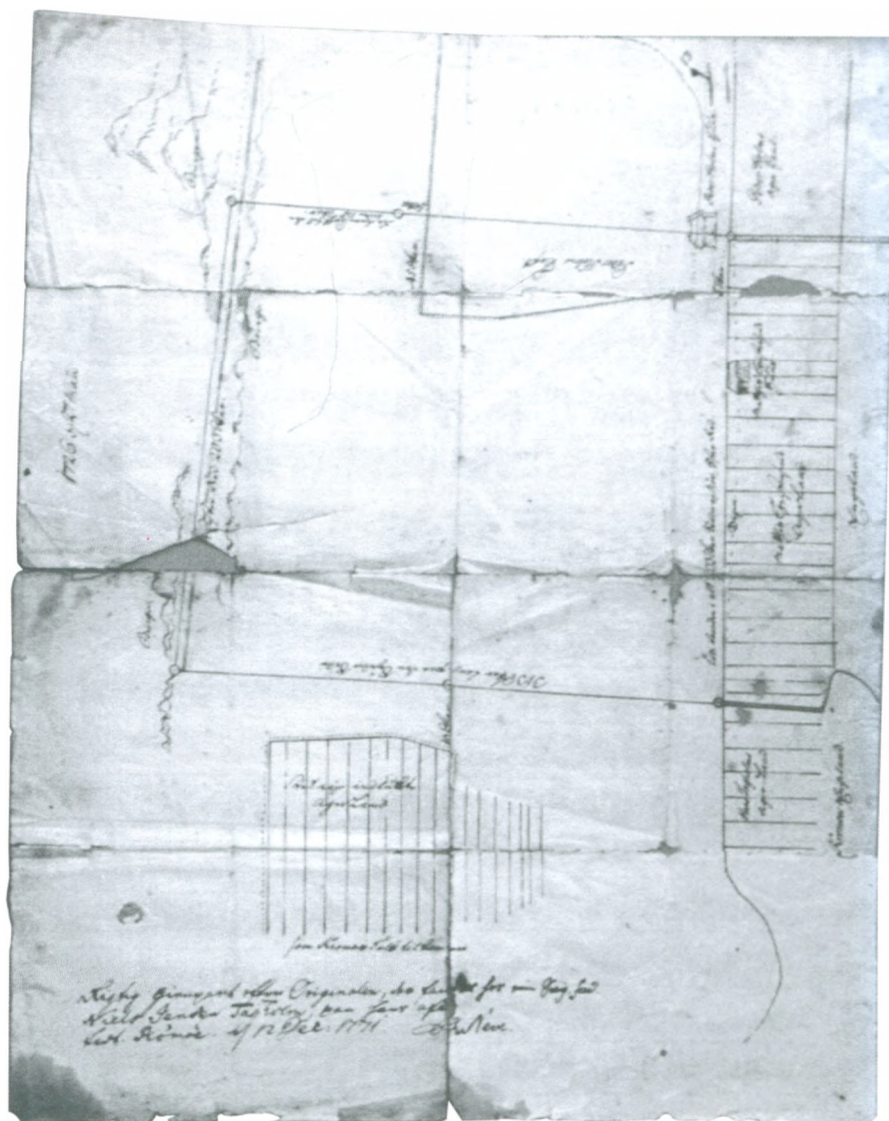
Kirkeværgen Peder Holms fortegnelse over kirkesæder fra 1728. Her ses bogens anden side, der efter indledningen begynder med kvindesæder »paa den nær-side af Fundten«. Døbefonten må dengang have stået i nærheden af prædikestolen, fordi kirken endnu ikke var så stor mod øst. Sæde »No. 1« hørte til en gård i Østerby, der, hvor nu Røme Sommerland ligger. Niels Jørgensen var i 1728 »stauens beboer« efter Hans Tamsen. (PD)

kirkeværgen Peder Jørgensen Holm i årene fra 1728 indtil omkring 1740 (billede 173).¹⁴¹ Her nævnes oftest forgængeren og efterfølgeren i et kirkesæde, og de svarer oftest til forgængeren og efterfølgeren på en ejendom. For den første del af 1700-tallet hjælper disse oplysninger med til at identificere ejendommene

Billede 174:

Udsnit af et udskiftningskort over Bolilmark (1838). Den ældste beboelse lå efter sandsynlighed på den lille flerkantede plet med husene »HCH« (Hinrich C. Hinrichsen), i dag art. 77 Juvre, og »AIM« (Anna J. Møller), i dag art. 130 Juvre, midt på kortet. Dette område ligger et lille smule højere end omgivelserne. (LOK)

Billede 175:

Håndtegnet kort fra 1726, der viser Tagholmgårds jorder. Her er gengivet kortets bevarede kopi fra 1771, lavet af øens præst og senere ejer af Tagholmgård, Rasmus Neve. (LOK)

og deres beboere i forhold til tiden før og efter. Fra Peder Holm, der i en periode også var Sønderlandets landfoged,² er bevaret mange spændende dokumenter og bøger, bl.a. en samling af datidens kongelige forordninger.

Til sidst skal udskiftningsprotokollerne nævnes. For Rømø Nørland blev de udarbejdet i begyndelsen af 1800-tallet. Der findes stadigvæk originaleksemplarer på enkelte ejendomme. For Bolilmark og Juvre er der bevaret et tilhørende kort (billede 174). Desværre er der ellers intet præcist kortmateriale over Rømø bevaret for tiden før 1840, da matrikelkortet for Sønderlandet blev udarbejdet. Kun for Tagholmområdet kendes to håndtegnede kort fra hhv. 1726 og omkring 1800 (billede 175). Ellers må man nøjes med S.Bruun's konceptkort over hele øen fra 1796 (billede 22).

Kildefortegnelse

1. Müller, F.: Das Wasserwesen an der schleswig-holsteinischen Nordseeküste, bd.1, Berlin 1917
2. Moritz, E.: Röm, Berlin 1908
3. Danckwerth, Mejer: Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schleswich und Holstein, Husum 1652
4. Knudsen, J.: Søkortdirektør Jens Sørensen, København 1918
5. – Matrikelkort fra 1840 for Sønderland, MAK
6. – Matrikelkort fra 1875 for Nørland, Landinspektørkontoret, Tønder
7. Moritz, E.: Die Nordseeinsel Röm, Hamborg 1903
8. Petersen, Thade: Rømø, Aabenraa 1979
9. Ehlers, J.: The morphodynamics of the wadden sea, Rotterdam 1988
10. Aakjær, S. (udg.): Kong Valdemars jordebog, København 1926-1943
11. – Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, bd. 4, nr. 339; Kiel 1924
12. Langebek, J.(udg.): Scriptorum rerum Danicarum, VIII, s. 7; København 1834
13. Kinch, J.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, bd. 1, nyudgave Århus 1985
14. – Kong Christian I.'s gavebrev; Hansborgarkiv D 40 I, Capsa XXII, no. 21, RA
15. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, 3. Th., København 1867
16. Olrik, J. m.fl.: Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 240 ff.; København 1943
17. Langebek, J.(udg.): Scriptorum rerum Danicarum, I, s. 282; København 1772
18. Nielsen, O.: »Oldemoder« (Avia Ripensis), København 1869
19. Brøndum-Nielsen, J.; Corpus codicum Danicorum medii aevi, Vol. VIII, København 1967
20. Langebek, J.(udg.): Scriptorum rerum Danicarum, V, s. 555; København 1783
21. – Ribe Kapitels Jordebog Anno Domini MDXXX, Capsa 32, Pk. 2, i æsken med Ribe Oldemoder, RA
22. – Optegnelse paa Riber Domcapitels Canonicater .. 1605, Kall'ske samling nr. 113; KB
23. – Brink gårds regnskab, Gejstlige arkiver, Ribe Stift, Ribe kapitels arkiv, nr. 196, RA
24. Poulsen, B.: Bondens penge, Landbohistorisk Selskab, 1990

25. - Lensregnskaber, Riberhus Len, jordebøger, RA
26. - Forlig mellem Kromose-bønderne vedr. fællesjorder, 25.2.1724; PD
27. - Kirkesager, Schackenborg Godsarkiv, pk. 540, LAA
28. Svendsen, N.(udg.): Et gammelt skifteforlig på Rømø, s. 77, Sønderjysk Månedsskrift, Aabenraa 1930
29. - Ribe ærkedegnens regnskabsbog 1516-32, Hansborgarkiv D 40 IV, RA
30. - Kronens Skøder, bd. 2, s. 102-104, 110, 143; København 1908
31. - samme, s. 513-14
32. - samme, s. 139,293 (originalskøde til Oberst v. Debern, adkomstbreve, C 6, RA)
33. - Matrikel over Schackenborg gods 1662; Rentekammer 311.96, RA
34. Kelm, B.: Strandringer ved Rømø i 1700-tallet, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1997
35. - Jordebog Tørring len 1524, Kongens arkiv, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580, RA
36. - Jordebøger Haderslev amt, Kongens arkiv, Slesvigske regnskaber, RA
37. - Christian V's matrikel, bd. 682, Lø herred, Rømø og List, markbog 1683, RA
38. - Undersøgelseskommission i Haderslev amt 1708-15, Tyske Rentekammer, G11, RA
39. - Kopf- und Vermögenssteuer Nordland Rømø, 1744, Kiel-sager, C.I.1, nr. 415, LAA
40. - Fælles brandforsikring Rømø Sønderland 1769, LOK
41. - Brandkasseprotokoller Rømø Sønderland 1783, Ribe amtstue, LAA
42. - Brandforsikringsprotokoller Haderslev amt, nr. 400.5, bd. 950-967, LASH (D) (film på LAA)
43. - Folketællinger, RA (kopier LAA)
44. Carstens, Falck (udg.): Nachrichten v.d. Insel Römoe, Staatsbürgerliches Magazin IV, Schleswig 1824
45. Trap: Hertugdømmet Slesvig, København 1864
46. Sørensen, H. E.: Rømøs historie, Skærbæk 1982
47. Japsen, G.: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, Aabenraa 1968
48. - Dansk søfarts historie, bd. 2, København 1997
49. - Tingbøger Ballum birk, Nordslesvigske retsbetjentarkiver, nr. 2393-99, LAA
50. - Peder Jensen Manøes optegnelser, PD
51. - Peder J. Holms matematikbog, PD
52. Poulsen, B.: The Herring Fisheries off Heligoland, c. 1330-1550, Studia Atlantica 2, Esbjerg, u. år.
53. Kristensen, H. K.: Gamle sydvestjyske fiskerlejer, Varde 1965

54. – Lensregnskaber, Riberhus Len, regnskaber efter 1560, RA
55. – Pastor Jens Engelbretsens indberetning 1649, Ribe Bispearkiv, LAA
56. – Schifferbücher, 111-1, CL VII, SAH
57. Jacobsen, N. H.: Skibsfarten i det danske vadehav, København 1937
58. Barfod, J. H. P.: Danmark-Norges Handelsflåde 1650-1700, Kronborg 1967
59. Thestrup, P.: Pund og alen, Rigsarkivet 1991
60. Møller, A. M.: Fra galeoth til galease, Esbjerg 1981
61. – Øresundstoldregnskaber, RA
62. – Toldbøger List, Danske kancelli, B 243 b, RA
63. Degn, O.: Rig og fattig i Ribe, Århus 1981
64. – Notariatsprotokoller, Archiefdienst Westfriesse Gemeenten, Hoorn (NL), medd. af Piet Boon.
65. – Retsprotokoller, Archiefdienst Westfriesse Gemeenten, Hoorn (NL), medd. af Piet Boon.
66. – Hans Nielsen Friis' regnskabsbøger 1627-50, Privatarkiver, LAV
67. – Borgerskabsprotokoller for Ribe, LAV
68. Petersen, Thade: Præstekår og kirkeeeje, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1930
69. – Borgerskabsprotokoller for Århus, LAV
70. Jessen, H. Chr.: Röm, Memoiren einer Insel, Husum 1980
71. v. Royen, P.: Foredrag på Ferring stiftelsens symposium, Før 1997
72. – Zollbücher Admiralität, 371-2, F 4, SAH
73. Oesau, W.: Hamburgs Grönlandfahrt, Hamburg 1955
74. Oesau, W.: Schleswig-Holsteins Grönlandfahrt, Glückstadt 1937
75. Falk, F.J.: Grönlandfahrer der Nordseeinsel Römö, Bredstedt 1983
76. Falk, F.J.: Rømøs kommandører og sejskibskaptajner, Skærbæk 1989
77. Voigt, H.: Die Nordfriesen auf den Hamburger Wal- und Robbenfängern, Neumünster 1987
78. Henningsen, L. N.: Provinsmatadorer fra 1700-årene, København 1985
79. Kelm, B.: Sælhundefangst med Rømøskibe, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1986
80. – Verzeichnis der seit Anno 1669 von Hamburg nach Grönland und der Strasse Davied zum Wall-Fisch und Robbenfangst gesandten Schiffe, Handschrift 263, SAH
81. – Anmusterungsprotokolle, Archiv des Hamburger Waterschouts (1760-1845), SAH
82. – Anmusterungsprotokolle, Archiv des Altonaer Waterschouts (1788-1838), SAH
83. – Waterschout København, registersøfart/søfolk, LAS

84. - Skipperlaug København, register søfart/søfolk, LAS
85. - Protokoller Kong. Alm. Islandske ... Selskab (1779-83), SAK
86. - Søpasprotokoller, Kommercekollegiet, nr. 195-201, 1181-90, 1839-49 (1747-71, 1782-1807), RA
87. - Mallingiana (XI.10), Håndskriftsamlingen, RA
88. - Archiv des Flensburger Schiffergelags, Schg. 1.0, SAF
89. - Seepässe, A 327-28, SAF
90. - Tingbøger Hviding Herred, Nordslesvigske retsbetjentarkiver, nr. 642-651, LAA
91. - Toldregnskaber List og Amrum, 1680-1771, Rentekammer, Toldregnskaber, RA
92. - Regnskabsbog Peder P. Holm, PD
93. - Gravsten, Rømø kirkegård m.v.
94. Solvang, G.: Vadehavsbønder på Rømø, Esbjerg 1986
95. Krøyer, H.: De danske Østersbanker, København 1837
96. Davidsen, H. C.: Grevskabet Schackenborgs østersfiskeri, Sønderjysk Månedsskrift, Aabenraa 1955
97. Henningsen, L.N.: Købmand og fabrikant Matthias Asmussen i Tønder, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1980
98. - Sætaten, SK 449a, b, RA
99. Gotfredsen, E.: Kæmpe udskibning ved Ballum, Ugeavisen By og Land 19.06.1985, Skærbæk
100. - Jørgen Holms psalmebog, PD
101. - Fæsteprotokoller, Jordebogsregnskaber Riberhus amt, Amtsregnskaber efter 1660, RA
102. - Skibsmålinger, Rentekammer, 2215.332, RA
103. - Skibslister Ribe toldsted 1779, Kommercekollegiet, nr. 912, RA
104. - Skibslister Ribe toldsted 1789, Kommercekollegiet, nr. 913, RA
105. Grandjean, P. B.: Slægtbog over familien With fra Rømø, København 1906
106. - Sætaten, SK 506, RA
107. - Amsterdams Advokatsprotokoller, medd. af Piet Boon, Archiefdienst Westfrieze Gemeenten, Hoorn (NL)
108. Ventegodt, O.: Skibslister for Flensborg, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg
109. Link, T.: Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807, Neumünster 1959
110. - Ribe Stiftamt, pk. 55, Indkomne breve 1801-28, LAA
111. Larsen, K.: Danmarks kapervæsen 1807-14, København 1915
112. Carstens, Falck (udg.): Staatsbürgerliches Magazin VI, Schleswig 1837
113. - Gregers J. Bleebs »Ladebog«, PD

114. Falk, F. J.: Rømø, som det var engang, Skærbæk 1988
115. Falk, F. J.: Rømøs Grønlandsfart i 1800-tallet, Skærbæk 1991
116. Dekker, P.: De laatste Bloeiperiode van de Nederlandse Arctische Walfis- en Robbevangst, Zaltbommel 1968
117. Pontoppidan, C.: Hval- og Robbefangsten, København 1785
118. Roeloffs, B.: Foredrag på Ferring stiftelsens symposium, Før 1997
119. – Rømø kirkeregnskaber 1648-1791, Nordslesvigske præstearkiver, Ca 1, LAA
120. – Kirkeregnskaber, Ribe Bispearkiv, nr. 900-902, 1390, 1401, LAA
121. – Haderslev amtsregnskaber (indtil 1752), Slesvigske regnskaber, Kongens arkiv, RA
122. Brix, J.: Rømø dine læger, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1997
123. – Haderslev Vesteramtsregnskaber (fra 1753), Kielsager, C.I.1., LAA
124. – Skyld- og panteprotokoller, Hviding herred, Nordslesvigske retsbetjentarkiver, nr. 668-79, LAA
125. – Pantebøger, Ballum birk, Nordslesvigske retsbetjentarkiver, nr. 2401-03, LAA
126. Waschinski, E.: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864, Neumünster 1952
127. Steinborn, H. Chr.: Abgaben und Dienste holsteinischer Bauern im 18. Jahrh., Neumünster 1982
128. – Brandforsikrings- og taksationsprotokoller, Ribe amt, Lø herred, nr. BrD 37.51-53, LAA
129. – Tønder byregnskab 1740-57, Tønder byarkiv, nr. 203, LAA
130. – Jordebøger Schackenberg, Schackenberg Godsarkiv, pk. 541-44, LAA
131. – Danmarks Kirker, bd. 21, København 1957
132. Mejborg, R.: Nordiske Bøndergaarde, København 1892
133. Feilberg, H. F.: Dansk Bondeliv, København 1889
134. Uhle, M.: Das Föhringer Haus (Verhandlungen d. Berliner Anthropologischen Gesellschaft), Berlin 1890
135. Uhle, M.: Das Dänische Haus in Deutschland (som ovenfor), Berlin 1891
136. Skov, A.: De gamle Rømøhuse, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1983
137. Skov, A.: Gamle huse på Rømø, København 1992
138. Kappelgaard, E.: Thades gård, Nationalmuseet 1970
139. Schoubye, S.: Hollandske vægfliser, København 1963
140. – Familiehistorie A.Schmidt, Privatarkiver, LAA
141. – Peder Holms fortegnelse over kirkesæder, 1728, PD
142. – Salgsdokument for Ålheits gård i Sønderby, 1645, PD

- 143. – Salgsdokument for en kapitelsgård i Juvre, 1652, PD
- 144. – Skiftekontrakt for en kapitelsgård i Juvre, 1729, PD
- 145. – Peder J. Holms testamente, 1744, PD
- 146. – Jordebøger Haderslev Vesteramt, Kiel-sager, C.I.1., LAA
- 147. – Hæberegister Haderslev Vesteramt, Kiel-sager, C.I.1., LAA
- 148. – Realregister til pantebogen, Ballum birk, Nordslesvigske retsbetjentarkiver, nr. 2404-05, 2370 LAA
- 149. – Matrikel 1840, MAK
- 150. – Mutterrolle, omkr. 1880, PD
- 151. – Grundakter, amtsretsarkiver, LAA
- 152. – Designationer over fæstebreve for Rømø, Ribe amtsstuearkiv, pk. 40, LAA
- 153. – Fæstebreve Rømø, Ribe amtsstuearkiv, pk. 37-39, LAA
- 154. – Fæsteregister Rømø, Haderslev amt, 1752-1862, Kiel-sager, C.I.1., nr. 449, LAA
- 155. – Skyld- og panteprotokol for Rømø Nordland, Nordslesvigske retsbetjentarkiver, nr. 2374, LAA
- 156. – Søruller 1802-06, RA
- 157. – Kirkebøger, Nordslesvigske præstearkiver, Rømø præstearkiv, Ab 1-12, LAA
- 158. – Koleje 1554, Ribe Bispearkiv, pk. 197, LAA
- 159. – Koleje 1588, Ribe Bispearkiv, pk. 21, LAA
- 160. – Afløsning af koleje 1724, Ribe Bispearkiv, pk. 7, LAA
- 161. – Dispatcheprotokoller, Disp. A I - A IV, SAH
- 162. – Kartotek over skibe og skipper, HSK
- 163. – Kartotek over skipper fra Flensborg, SAF

Noter

- a Se kilde 3, Danckwerth, »Newe Landesbeschreibung«, s. 80-81.
- b B. Kelm: »Hvad jorden gemmer«; T.R. Kristensen: »Arkæologiske udgravninger«, Sønderj. Månedsskrift 12/2002: Ved prøveudgravninger i året 2002 fandtes ingen spor af »Tagholmhusz« på dette sted; der skal søges videre i det nærmere område.
- c Ved udgravninger i 2005 fandtes ingen spor af en middelalderbebyggelse i den sydlige del af Havneby (Haderslev Museum).
- d B. Kelm: »Hvad jorden gemmer«; T.R. Kristensen: »Arkæologiske udgravninger«, Sønderj. Månedsskrift 12/2002: Prøveudgravninger i året 2002 har vist, at der lå såvel en middelalder- som en senere gård på dette sted i Juvre.
- e Se lb.nr. 116 i bind IV; det østlige, brede fag er formentlig bygget til efter 1770.
- f B. Kelm; »Ligning af ekstraskat på Rømø i 1789«, Sønderj. Månedsskrift 1/2003
- g - Søetaten, Admiraliteten, indkomne sager, nr. 817/1684, Sømandsliste for året 1799, RA
- h Landsbyen Kollmar ligger ved Elben nær Glykstad

Forkortelser

<i>Arkiv</i>	<i>Sted</i>	
HSK	Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg	Helsingør
KB	Kongelige Bibliotek	København
LAA	Landsarkivet for Sønderjylland	Aabenraa
LAS	Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Møn	København
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein	Schleswig
LAV	Landsarkiv for Nørrejylland	Viborg
LOK, RLF	Rømø Lokalarliv	Rømø
MAK	Matrikelarkivet, Kort & Matrikelstyrelsen	København
PD	Dokumenter i privateje	
RA	Rigsarkivet	København
SAF	Stadtarchiv Flensburg	Flensburg
SAH	Staatsarchiv Hamburg	Hamburg
SAK	Stadsarkiv København	København
<i>Arkivaliernes navn</i>	<i>Kilde nr. i bind I</i>	<i>Arkiv</i>
BF	Brandforsikringer	LAA, LASH, LOK
DP	Dispacheprotokoller	SAH
FB	Fæstebreve	LAA
DFB	Designationer over fæstebreve	LAA
ES	Ekstraskattelister 1789	RA
FKT	Folketællinger	RA, (LAA)
FP	Fæsteprotokoller	LAA, LAV, RA
GS	Gravsten	Rømø kirkegård
HAR	Haderslev amts regnskaber	LAA, RA
HAV	Haderslev amt, ejendoms/ formuevurdering	LAA, RA
JB	Jordebøger	KB, LAA, RA
KB	Kirkebøger	LAA
KO	Register over kirkenes køer	LAA
KR	Kirkeregnskaber	LAA, RA
KS	Liste over kirkesæder 1728	PD
LFL	Fæsteliste Sønderland 1826	LAA
MA	Matrikuleringer	MAK, RA
MR, GA	Mutterrolle og Grundakten (prøjsisk tid)	LAA
RAR	Ribe amts jordebogsregnskaber	RA
RLR	Lensregnskaber Riberhus len	RA
RR	Realregister til pantebogen (Ribe amt)	LAA
SLK	Skipperlaug og skipperkartoteker	HSK, LAK, SAF
SL	Skibsliste og -målinger	CBA, RA
SP	Søpasprotokoller	RA, SAF
SPP	Skyld- og panteprotokoller	LAA
SR	Søruller	RA, (LAA)
TBB	Tingbøger Ballum birk	LAA
THH	Tingbøger Hviding herred	LAA
TR	Toldregnskaber	RA, SAH
WS	Waterschout/ udsejlingsprotokoller	RA, SAH, LAS, SAK

Rømø's kommandører

Leveperioden er enten angivet på basis af gravsten, kirkebøger, private dokumenter og folketællinger eller skønnet pga. ejendommenes fæsteperioder, børnenes fødeår, optræden på tinget og mange andre dokumenterede indicier. Skønnede tal er skrevet kursivt.

Sandsynligheden for at de anførte personer var kommandører er angivet i spalten »Kat.« (kategori) som (1) sikker, (2) sandsynlig eller (3) formodentlig. Hvor årstal er angivet i parentes, kendes enten ikke de enkelte sejlår i perioden, eller der findes en anden kommandør med samme navn fra samme havn som alternativ for en del af årene.

Forkortelser for afsejlingshavne:

AL = Altona BE Bergen BO = Bornholm BR = Brunsbüttel KO = Kollmar ^{h1)} EL = Elmshorn
 FL = Flensburg GL = Glückstadt HH = Hamburg HO = Holland KØ = København
 RI = Ribe/Fanø RØ = Rømø (Tønder) ST = Stubbekøbing ÅL = Ålborg

Navn	Leveperiode	Kat.	Afsejlingshavn og - år	Bopæl
Ambders, Søren Andersen	1694-1783	(2)	AL 1730-31	Østerhede
Andersen, Christen	1665-1720	(2)	HH 1688-90	Juvre
Andersen, Knud	1770-1793	(1)	HH 1793	Kirkeby
Andersen, Peder	1660-1715	(2)	HH 1683-89,91	Tvismark
Andersen, Peder	1708-1803	(1)	HH 1737-43; FL 1748-49,53-57	Kromose
Andersen, Peder	1737-1799	(1)	HH 1764-65,67-77	Vråby
Bleeg, Gregers Jensen	1813-1900	(1)	ST 1843,1846-47	Juvre
Bleeg, Jens Jensen	1660-1725	(2)	HH 1683-86,88	Toftum
Bleeg, Jens Jørgensen	1708-1790	(1)	HH 1757-58	Kongsmark
Bleeg, Jørgen Jensen	1675-1717	(2)	HH 1705	Bolilmark
Boddersen, Jørgen æ.	1735-1785	(1)	KØ 1776 ²⁾	Havneby
Boddersen, Michel	1735-1785	(1)	HH 1769-71	Sønderby
Boesen, Peder	1625-1690	(1)	? o. 1670	Kongsmark
Bundes, Jørgen Christensen	1700-1750	(3)	AL 1728-31	Sønderby
Bundes, Jørgen Hansen	1750-1785	(1)	AL 1770	Nørhede
Bundes, Peder Jørgensen	1704-1771	(1)	HH 1731-38,45-54	Sønderby
Carl, Hans Hansen	1705-1785	(1)	HH 1743,45	Østerhede
Carl, Hans Hansen sen.	1743-1810	(1)	HH 1769-94	Østerhede
Carl, Hans Hansen y.	1766-1841	(1)	HH 1791-1806,1810/11,1816-20, 1827-33; AL 1821; BR 1822-23	Vesterhede
Carl, Hans Pedersen	1775-1830	(1)	HH 1799-1801	Østerhede
Carl, Niels Hansen	1700-1780	(1)	HH 1731	Østerhede
Carl, Peder Hansen	1748-1821	(1)	HH 1786-98; KO 1780-85	Østerhede
Carl, Peder Svendsen	1811-1859	(1)	FL 1839-59	Kromose
Carl, Svend Andreas Hansen	1774-1845	(1)	HH 1795-1806,1813,1831-35; AL 1816-22; FL 1836-38	Vesterhede
Christensen, Anders	1740-1795	(1)	? omkring 1770	Kongsmark

<i>Navn</i>	<i>Leveperiode</i>	<i>Kat.</i>	<i>Afsejlingshavn og - år</i>	<i>Bopæl</i>
Christensen, Claus	1665-1722	(1)	HH 1710,15-17	Duhn
Christensen, Hans	1650-1720	(1)	HH 1693-1703, 1705-10	Kromose
Christensen, Jens	1660-1730	(2)	HH 1686-89	Toftum
Christensen, Jesper	1720-1762	(1)	HH 1761-62	Havneby
Christensen, Lars	1796-1867	(1)	KØ 1832-36	Østerhede
Christensen, Niels	1725-1770	(2)	HH 1748-50,1758-68	Vestergaard
Christensen, Niels	1730-1780	(1)	RØ 1760-62,67-68; AL 1769-72	Østerby
Christensen, Peder æ.	1632-1703	(1)	HH 1671-90,92-93	Sønderby
Christensen, Peder	1700-1760	(3)	HH 1726-29	Tvismark
Clemendsen, Laust	1755-1829	(1)	RI 1790'erne	Sønderby
Clausen, Niels	1779-1830	(1)	HH 1820	Vråby
Dahl, Anders Pedersen	1760-1818	(1)	HH 1795-99,1801; AL 1803	Nørhede
Dahl, Jes Pedersen	1770-1833	(1)	BE o. 1800	Mølby
Dahl, Jørgen Jessen	1746-1836	(1)	HH 1784-86	Nørtvismark
Dahl, Mathias Christensen	1690-1765	(3)	HH 1729-30	Nørhede
Dahl, Mathias Hansen	1760-1819	(1)	RI ? o. 1790	Sønderby
Dahl, Matthis Jessen	1743-1794	(1)	HH 1772-94	Østerhede
Dahl, Niels Andersen	1747-1819	(1)	HH 1787-98,1802-06	Kirkeby
Dahl, Ægidius Peder Andersen	1786-1833	(1)	GL 1821-23	Vesterhede
Darum, Hans Nielsen	1733-1803	(1)	RØ 1769/70	Østerby
Darum, Jørgen Hansen	1764-1800	(1)	HH 1788	Vråby
Degn, Jesper Jørgensen	1733-1780	(1)	RØ 1757-59; KØ 1767	Vråby
Degn, Jørgen Jørgensen æ.	1700-1775	(1)	RØ 1742-56	Vråby
Degn, Jørgen Jørgensen y.	1730-1780	(1)	HO 1761-71	Sønderby
Duhn, Claus Michelsen	1743-1810	(1)	AL 1773-75	Vråby
Duhn, Hans Jørgensen	1777-1850	(1)	KØ 1830-35	Havneby
Duhn, Hans Jørgensen	1670-1752	(1)	HH 1709-10,16	Sønderby
Duhn, Jørgen Nielsen	1645-1716	(1)	HH 1682-1703,05-06	Duhn
Duhn, Jørgen Nielsen	1745-1821	(1)	RI o. 1780	Havneby
Eriksen, Hans	1725-1790	(1)	HH 1753-62	Kongmark
Eriksen, Hans	1763-1835	(1)	AL 1793-95	Kongsmark
Eriksen, Peder	1685-1740	(2)	HH 1720,23, 25-26,33-34	Toftum?
Ewes, Niels Hansen	1713-1772	(1)	HH 1752-54; HO 1763-66	Bolilmark
Falk, Niels Hansen	1725-1790	(1)	HH 1766	Tvismark
Feddersen, Michel	1655-1735	(1)	HH 1678-90	Tvismark
Franck, Johannes Christoph	1720-1760	(1)	HH 1753-55, 1757-58	Vesterhede
Hansen, Anders	1707-1790	(2)	HH 1731-35	Vråby
Hansen, Jens	1670-1750	(1)	HH 1693,95-1703,05-12	Vesterhede
Hansen, Jesper	1710-1770	(3)	AL 1752; HH 1753; FL 1748-51	Kirkeby
Hansen, Jørgen	1730-1785	(1)	HO 1764-65	Kongsmark
Hansen, Laust	1730-1780	(1)	HH 1763-65	Havneby
Hansen, Michel	1722-1790	(1)	HH 1757-71	Toftum
Hansen, Peder	1660-1735	(3)	HH 1695,98	Juvre
Holm, Christen Jørgensen	1745-1780	(1)	HH 1771-76	Østerhede
Holm, Hans Hansen	1655-1730	(3)	HH (1684-89,93-94, 99-1701)	Juvre

<i>Navn</i>	<i>Leveperiode</i>	<i>Kat.</i>	<i>Afsejlingshavn og - år</i>	<i>Bopæl</i>
Holm, Hans Hansen	1721-1795	(2)	AL 1750,52; HH 1753-55	Nørhede/ Kirkeby
Holm, Jens Nielsen	1734-1810	(1)	FL 1758,60,82; AL 1787-91; GL 1792-94	Østerhede
Holm, Jørgen Sørensen	1720-1775	(1)	HH 1753-56	Vesterhede
Holm, Knud Jensen Michelsen	1756-1831	(1)	HH 1788-93; AL 1802	Vesterhede
Holm, Peder Jensen	1670-1730	(3)	HH 1717-27	Kongsmark
Holm, Peder Pedersen	1700-1744	(3)	HH (1725-30)	Kongsmark
Holm, Peder Pedersen	1766-1841	(1)	HH 1787-93	Østerhede
Jacobsen, Andreas	1771-1808	(1)	AL 1800-07	Havneby
Jacobsen, Jørgen	1743-1771	(1)	HO 1763-71	Toftum
Jensen, Anders	1698-1756	(2)	HH 1736-37; AL 1738,41-43	Juvre
Jensen, Christen y.	1685-1745	(3)	HH (1714-17,27)	Kirkeby
Jensen, Christen	1710-1768	(1)	FL 1747,43-57,65-68	Råby
Jensen, Engelbret	1743-1816	(1)	HH 1776-77,1781-99	Kongsmark
Jensen, Engelbret Engelbretsen	1778-1833	(1)	HH 1800-07,10,15	Østerhede
Jensen, Jesper	1730-1785	(1)	HH 1755-57; AL 1764-78	Vestergaard
Jensen, Jesper	1737-1830	(1)	HH 1782-94	Havneby
Jensen, Michel	1705-1787	(1)	HH 1738-64	Tvismark
Jensen, Peder	1660-1730	(3)	HH (1700-12,17-18)	Kongsmark
Jensen, Peder	1715-1775	(1)	HH 1752-54,64-68	Tvismark
Jespersen, Gregers	1690-1760	(1)	HH 1720-34,36,38-41	Kongsmark
Jespersen, Hans	1680-1760	(1)	HH 1717-26	Kirkeby
Jespersen, Hans Christian	1750-1786	(1)	HH 1777; AL 1785-86	Bolilmark
Jespersen, Hans Michel	1721-1790	(1)	HH 1751-52, 1762-83	Nørhede
Jespersen, Jens	1700-1760	(1)	RØ 1733-43	Havneby
Jespersen, Jens	1690-1740	(1)	HH 1723-40	Vestergaard
Jespersen, Jesper	1700-1785	(1)	HH 1756-60	Østerby
Jespersen, Johannes	1735-1776	(1)	HO 1765-67; HH 1769-70	Kirkeby
Jespersen, Michel	1700-1765	(1)	HH 1734-35,39-52	Duhn
Jespersen, Niels æ.	1720-1780	(1)	HH 1766-67	Duhn
Jespersen, Peder	1651-1719	(1)	HH 1683-86, (93, 1699-1700)	Bolilmark
Jespersen, Peder	1725-1763	(1)	FL 1750'erne	Østerby
Jespersen, Peder Michel	1733-1796	(1)	HH 1766-76	Nørhede
Jespersen, Svend	1700- ?	(3)	HH 1729-34; AL 1736	Rømø ^{3) 4)}
Jespersen, Tønnes	1700- ?	(3)	HH 1723-44; AL 1745-46	Rømø ^{3) 4)}
Jessen, Michel Jørgensen	1777-1846	(1)	AL 1817-19	Kongsmark
Jørgensen, Anders	1670-1750	(1)	HH 1700-03,07-23	Mølby
Jørgensen, Anders	1739-1795	(1)	HH 1776-88,90-92	Kirkeby
Jørgensen, Bodser	1700-1775	(2)	HH 1731-35	Sønderby
Jørgensen, Christen Møller	1810-1881	(1)	KØ 1839-55	Juvre
Jørgensen, Jeb	1700-1752	(2)	HH 1730-36	Toftum
Jørgensen, Jens	1692-1736	(1)	RØ 1720-36	Duhn
Jørgensen, Jørgen	1706-1747	(2)	HH 1728-36,38-40	Juvre
Jørgensen y., Jørgen	1743-1790	(1)	FL ? 1764-70	Juvre
Jørgensen, Niels	1673-1725	(2)	HH (1710,17-20)	Vesterhede

Navn	Leveperiode	Kat.	Afsejlingshavn og - år	Bopæl
Jørgensen, Niels	1700-1740	(3)	HH (1723-24,27,30; AL 1734)	Kongsmark
Jørgensen, Niels	1749-1810	(1)	HH 1784-97	Nørhede
Kaper, Peder Pedersen	1764-1810	(1)	KO 1799-1803; GL 1805-06	Sønderby
Kimer, Svend Andersen	1700-1755	(2)	AL 1724-31; HH 1732-34	Havneby
Kjær, Jens Jensen	1650- ?	(3)	HH 1674	Rømø ³⁾
Kjær, Jens Sørensen	1771-1851	(1)	HH 1818-19	Havneby
Kypper, Hans Nielsen	1765-1817	(1)	AL 1796-1804	Kongsmark
Lambertsen, Jens	1734-1810	(1)	HH 1769-72	Toftum
Landbo, Jesper Tagholm	1769- ?	(1)	GL 1805-07; EL 1817-19	Vråby/ Kongsmark
Lassen, Hans Rasmussen	1765-1830	(1)	HH 1817-18	Kongsmark
Lassen, Peder Pedersen	1764-1837	(1)	AL 1817-19	Mølby
Lassen, Rasmus	1735-1795	(1)	HH 1762-66; ÅL 1757; AL 1769-71	Kongsmark
Lausten, Laust	1710-1780	(2)	HH 1750-52	Juvre
List, Anders Michelsen	1765-1833	(1)	AL 1793-95	Tagholm
List, Christen Engelbretsen	1720-1785	(1)	? 1751;HO 1761, 63-69,72	Sønderby
List, Engelbret Christensen	1733-1821	(1)	HH 1765-69	Østerhede
List, Jens Andersen	1735-1808	(1)	HH 1774-78	Kirkeby
List, Jørgen Andersen	1809-1897	(1)	BO 1844	Tagholm
List, Jørgen Mikkelsen	1749-1810	(1)	HH 1788-89,1792	Sønderby
List, Martin Andersen	1812-1881	(1)	BO 1844	Kirkeby
List, Niels Pedersen	1749-1810	(1)	HH 1789-93	Østerby
List, Peder Andersen	1732-1815	(1)	HH 1765-75	Juvre
List, Peder Jensen	1752-1818	(1)	HH 1793-95	Havneby
List, Peder Michelsen	1754-1827	(1)	HH 1787-94; AL 1796-99	Kromose
Lyders, Hans Pedersen	1755-1820	(1)	HH 1787-94	Kongsmark
Lytsen, Albert Jørgen	1803-1878	(1)	KØ 1835-42	Tvismark
Lytsen, Jørgen Pedersen	1770-1836	(1)	HH 1806, 07, 10, 14-20; GL 1822-36	Kongsmark
Madsen, Jørgen Jørgensen	1743-1820	(1)	HH 1770-71,1784-93	Vråby
Manøe, Peder Jensen	1799-1864	(1)	KØ 1832-34	Tvismark
Mathiesen, Jens	1758-1814	(1)	? o. 1790 ⁵⁾	Østerby
Michelsen, Hans	1690-1750	(2)	HH 1727-31	Toftum
Michelsen, Jesper	1666-1725	(1)	RØ ? o. 1710	Vråby
Michelsen, Jesper	1791-1872	(1)	KØ 1832-50	Kirkeby
Michelsen, Michel	1730-1810	(1)	HH 1763-83	Nørtvismark
Michelsen (Præst), Peder	1725-1774	(1)	HH 1762-74	Tvismark
Møller, Anders Jespersen	1773-1837	(1)	HH 1817-20	Kongsmark
Møller, Jep Christensen	1796-1871	(1)	KØ 1835-37	Østerhede
Møller, Jesper Hansen	1700-1749	(1)	AL 1732-33,35,41	Kirkeby
Møller, Peder Hansen	1696-1765	(2)	HH 1730-32	Vestergaard
Møller, Peder Nicolay	1767-1804	(1)	GL 1797-98	Kongsmark
Møller, Svend Christensen	1730-1783	(1)	HH 1767-72	Bolilmark
Neve, Peder Nielsen Gerh. Chr.	1750-1782	(2)	HH 1774, 76-78	Nørhede
Nielsen, Christen	1670-1735	(3)	HH 1719	Juvre

<i>Navn</i>	<i>Leveperiode</i>	<i>Kat.</i>	<i>Afsejlingshavn og - år</i>	<i>Bopæl</i>
Nielsen, Hans	1618-1686	(1)	HH? før 1669?	Juvre
Nielsen, Hans	1640-1690	(3)	HH 1685-86	Tvismark
Nielsen, Hans	1690-1740	(3)	HH 1726-32	Tvismark
Nielsen, Hans	1725-1780	(1)	FL 1753-57, 68-72; RØ 1760-66	Havneby
Pedersen, Anders	1680-1731	(1)	RØ? o. 1710	Sønderby
Pedersen, Anders	1690-1746	(2)	HH 1715-20	Toftum
Pedersen, Anders Michel	1755-1805	(1)	AL 1787-95	Kongsmark
Pedersen, Bodser	1695-1780	(1)	FL ? o.1750	Kromose
Pedersen, Christen	1648-1700	(3)	HH (1684,86-87, 91,93,98)	Mølby
Pedersen, Hans	1705-1780	(3)	HH 1731-32	Juvre
Pedersen, Hans	1720-1777	(1)	HH 1752-77	Havneby
Pedersen, Jens	1650-1725	(3)	HH 1673-81	Kongsmark
Pedersen, Jens	1661-1725	(3)	HH 1696-1703	Vestergaard
Pedersen, Jørgen Bundes	1768-1843	(1)	HH 1793	Vestergaard
Pedersen, Michel	1665-1705	(2)	HH 1683-85	Tvismark
Pedersen, Niels	1645-1720	(2)	HH (1669-80, 1683-84,1694-96)	Juvre
Pedersen, Niels	1693-1771	(3)	HH 1733	Toftum
Pedersen, Niels Hansen	1765-1823	(1)	HH 1806-07,1810, 1815-20	Sønderby
Pedersen, Peder	1640-1710	(2)	HH 1669-73,75,78,80-94,96-97	Vestergaard
Pedersen, Peder	1680-1747	(3)	HH (1713-23)	Toftum
Pedersen, Peder	1692-1743	(2)	HH (1721-30)	Bolilmark
Pedersen, Peder	1715-1759	(2)	HH 1739-51	Juvre
Pedersen, Peder Jørgen	1820-1900	(1)	KØ 1845-54, 1856-59	Kongsmark
Pedersen, Tøge (Tønнис?)	1710-1775	(1)	RØ? o. 1740; HH? 1730-36, 45-64	Østerhede
Præst, Hans Jensen	1710-1780	(1)	? o. 1750	Kongsmark
Præst, Jens Hansen	1741-1824	(1)	HH 1775-81; AL 1787-91	Kongsmark
Præst, Niels Jensen	1641-1705	(3)	HH 1674-77	Kirkeby
Rasmussen, Christen	1700-1781	(1)	RØ 1731-53	Havneby
Skou, Mathias Svendsen	1738-1783	(1)	HH 1763-83	Nørtvismark
Smed, Jep Nielsen	1763-1808	(1)	AL 1799-1807	Kongsmark
Svendsen, Anders	1725-1770	(1)	HH 1754-70	Østerhede
Svendsen, Jørgen	1730-1777	(1)	HH 1760-77	Østerby
Svendsen, Peder	1729-1785	(1)	HH 1760-78,80	Kromose
Svendsen, Thomas	1733-1827	(1)	HH 1760-73	Toftum
Tagholm, Hans Pedersen	1764-1829	(1)	HH 1792-93	Kongsmark
Tagholm, Peder Jespersen	1625-1697	(1)	HH 1669,1673-75, 1677	Tagholm
Tagholm, Peder Pedersen III	1725-1790	(1)	HH 1766	Kongsmark
Thomsen, Niels	1720-1780	(1)	HH 1757-68	Nørhede
Thomsen, Peder	1705-1775	(1)	HO 1727-29	Juvre
Thomsen, Peder Jørgensen	1730-1790	(1)	HH 1769	Sønderby
Thomsen, Thomas Pedersen	1747-1828	(1)	AL 1784-92, 95-99	Juvre
Thuesen, Jens Andersen	1801-1831	(1)	KØ 1831	Havneby
Tækker, Peder Pedersen	1726-1790	(1)	HH 1774-79	Sønderby
Tønнис, Hans Hansen	1710-1780	(1)	HH 1742-46,48-66	Tvismark
Tønнис, Hans Hansen	1746 -1803	(1)	HH 1766-1803	List

<i>Navn</i>	<i>Leveperiode</i>	<i>Kat.</i>	<i>Afsejlingshavn og - år</i>	<i>Bopæl</i>
Tønnes, Niels Hansen	1751-1814	(1)	AL 1780-92, 95-99	Tvismark
Tønnes (Tøgesen), Peder	1732-1789	(1)	HH 1759-60,62-77	Østerhede
Tønnes, Peder Hansen	1750-1825	(1)	HH 1784-86	Vråby
Wandahl, Engelbret Nielsen	1779-1866	(1)	HH 1829-30	Vråby
Wandahl, Niels Pedersen	1744-1823	(1)	HH 1784-95	Kongsmark
With, Christen Andersen	1725-1765	(1)	HH 1755-63	Kongsmark
With, Jesper Andersen	1730-1780	(1)	ÅL 1753, 1755-63; KØ 1777 ²⁾	Havneby/ Vestergård
Ålheit, Hans Pedersen	1690-1750	(1)	RØ 1716-24	Mølby

Kilder: Se diagram 8 og beskrivelsen i kapitel 6.

- Noter:**
- 1) Landsbyen Kollmar ligger ved Elben nær Glückstadt
 - 2) Meddelt af B. Roeloffs, Mielkendorf
 - 3) H. Voigt, *Die Nordfriesen auf der Hamburger Wal- und Robbenfängern.*⁷⁷
 - 4) F. J. Falk, *Grönlandsfahrer der Nordseeinsee Römö.*⁷⁵
 - 5) Sømandsliste 1799: »har været Commandeur....«⁸

RØMØ

Efter årelange studier fremlægger Bert Kelm i denne bog nye resultater og hypoteser om Rømøs historie. Bogen fortæller om øens herrer og erhvervsudviklingen siden middelalderen, om landbrug og fiskeri, om dengang Rømø var hjemsted for en betydelig handelsflåde, og om rømøsernes sejlads fra fremmede havne, til Grønland og over hele Europa.

Bogen fortæller også om Rømøs rige bygningskultur. Endnu i dag prydes øens landskab af gårde og huse fra 1600-1700-årene. Bag murene gemmer der sig paneler, flisevægge og fornemt indbo. Dette emne belyses udførligt ikke mindst ved hjælp af mange billeder og tegninger.

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland og
Rømø Lokalhistorisk Forening

ISBN 87-7406-104-6
ISSN 0109-9264

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskernes Bibliotek

